

І. В. Толстов, В. О. Даніл'ян

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Харків – 2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ

І. В. Толстов, В. О. Даніл'ян

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Харків – 2018

УДК 316(072)
ББК 60.5я7
Т 529

Рекомендовано вченою радою Українського державного університету залізничного транспорту як навчальний посібник (витяг з протоколу № 8 від 21 грудня 2017 р.)

Рецензенти:

д-р соціол. наук, професор *Л. Г. Сокурянська*
(ХНУ ім. В. Н. Каразіна);
д-р філос. наук, професор *Б. В. Новіков* (НТУ України
«Київський політехнічний інститут імені І. Сікорського»);
д-р філос. наук, професор *О. К. Чаплигін* (ХНАДУ)

Толстов І. В., Даніл'ян В. О. Соціологія: Навч.
Т 529 посібник. – Харків: УкрДУЗТ, 2018. – 284 с., табл. 3.
ISBN 978-617-654-078-6

У навчальному посібнику з урахуванням досвіду викладання дисципліни «Соціологія» кафедрою філософії та соціології Українського державного університету залізничного транспорту надано докладний матеріал, що розкриває зміст тем: об'єкт і предмет, структура і функції соціології, етапи становлення соціології як самостійної науки. Висвітлено сутність суспільства як складної соціальної системи та особливості розвитку постіндустріального суспільства в епоху глобалізації. Значну увагу приділено питанням міжетнічних відносин, сім'ї, молоді та інших сфер суспільного життя.

Призначено для студентів закладів вищої технічної освіти, а також для всіх, хто цікавиться проблемами суспільного життя.

УДК 316(072)
ББК 60.5я7

ISBN 978-617-654-078-6

© Український державний університет
залізничного транспорту, 2018.

Навчальний посібник

Толстов Іван Вікторович,
Даніл'ян Вадим Олегович

СОЦІОЛОГІЯ

Відповідальний за випуск Даніл'ян В. О.

Редактор Буранова Н. В.

Підписано до друку 26.12.17 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 14,0. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.

ЗМІСТ

Передмова	6
Розділ 1. Соціологія як наука	8
1.1. Об'єкт і предмет соціології.....	8
1.2. Структура соціологічної системи знання	11
1.3. Методи соціології для дослідження суспільства.....	14
1.4. Функції соціології	17
1.5. Місце соціології серед інших наук про суспільство	18
Питання для самоперевірки.....	19
Розділ 2. Історія виникнення та розвитку соціології як самостійної науки	20
2.1. Етап універсалізму	20
2.2. Етап становлення «національних шкіл».....	25
2.3. Період інтернаціоналізації соціології.....	31
2.4. Період «ідигенізації» соціології	36
2.5. Період «глобалізації» соціології	38
2.6. Розвиток української соціології	44
Питання для самоперевірки.....	50
Розділ 3. Суспільство як головне поняття соціології	51
3.1. Соціологічні підходи до визначення суспільства	51
3.2. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи.....	57
3.3. Теорії походження суспільства	67
3.4. Типологія суспільств	70
Питання для самоперевірки.....	74
Розділ 4. Соціальна стратифікація суспільства	75
4.1. Соціальна стратифікація і нерівність.....	75
4.2. Історичні типи стратифікації	79
4.3. Особливості стратифікації сучасного українського суспільства.....	87
4.4. Прекаріат – новий небезпечний клас	89
Питання для самоперевірки.....	92
Розділ 5. Соціальна мобільність.....	93
5.1. Визначення соціальної мобільності	93
5.2. Форми і види соціальної мобільності	94
5.3. Канали вертикальної мобільності	103
5.4. Особливості і засоби соціальної мобільності	105

5.5. Міграція як форма соціальної мобільності	108
Питання для самоперевірки.....	109
Розділ 6. Глобальні проблеми сучасного суспільства	110
6.1. Сутність глобалізації	110
6.2. Історичні прообрази глобалізації	114
6.3. Глобальні проблеми сучасності	116
6.4. Шляхи розв'язання глобальних проблем	120
Питання для самоперевірки.....	124
Розділ 7. Етносоціологія	125
7.1. Методологічні підходи до визначення етносу і нації	125
7.2. Націоналізм та його типи	132
7.3. Національно-етнічні процеси в Україні	136
Питання для самоперевірки.....	140
Розділ 8. Сім'я і шлюб як соціальні інститути	141
8.1. Соціальна сутність сім'ї	141
8.2. Типологія сімейних структур і їх основні різновиди.....	143
8.3. Функції сім'ї	148
8.4. Проблеми розвитку сім'ї в сучасному суспільстві.....	153
Питання для самоперевірки.....	157
Розділ 9. Соціологія особистості	158
9.1. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість»	158
9.2. Основні соціологічні концепції особистості.....	162
9.3. Внутрішня структура особистості.....	167
9.4. Соціалізація особистості	172
9.5. Девіантна поведінка.....	178
Питання для самоперевірки.....	184
Розділ 10. Соціологія молоді	185
10.1. Молодь як специфічна соціально-демографічна група ..	185
10.2. Вікова стратифікація молоді.....	188
10.3. Психологічні особливості молодого покоління	192
10.4. Молодіжна субкультура	193
10.5. Розвиток молодіжних субкультур в Україні	200
10.6. Державна молодіжна політика в Україні	203
Питання для самоперевірки.....	204
Розділ 11. Соціологія культури	205
11.1. Визначення поняття «культура»	205
11.2. Функції і дисфункції культури	206

11.3. Форми і різновиди культури.....	211
Питання для самоперевірки.....	216
Розділ 12. Соціологія релігії.....	217
12.1. Визначення релігії.....	217
12.2. Сучасні релігії	224
12.3. Свобода совісті та її правове регулювання в Україні	242
Питання для самоперевірки.....	248
Післямова.....	249
Бібліографічний список.....	251
Словник спеціальних термінів.....	268

ПЕРЕДМОВА

Навчальний процес в Українському державному університеті залізничного транспорту вимагає від студента засвоєння різноманітних дисциплін. Зрозуміло, що залежно від напрямку навчання велику роль у формуванні професійних компетенцій майбутнього фахівця насамперед відіграють спеціальні дисципліни – це ті, знання яких будуть використовуватися безпосередньо у професійній діяльності. Однак є такі дисципліни, які формують та підвищують освіченість студента, загальний розумовий рівень, розширюють світогляд, розвивають уміння мислити та спілкуватися, тобто без засвоєння яких не можна уявити справжню особистість та громадянина. Саме до таких належить і соціологія.

На жаль, курс соціології у більшості закладів вищої технічної освіти невеликий. Це зумовлює потребу у стислих навчальних посібниках, які не охоплюють всю соціологічну проблематику, а виділяють найголовніші та найактуальніші теми. Керуючись такою логікою, авторами побудовано зміст посібника так, щоб він відображав етапи становлення соціології як самостійної науки, розкривав сутність суспільства як складної соціальної системи. Велику увагу приділено особливостям розвитку постіндустріального суспільства, глобалізації, етносоціології, соціології сім'ї, соціології особистості, соціології молоді, а також іншим темам сучасної соціології.

Запропонований навчальний посібник покликаний допомогти студентам краще зрозуміти сучасне суспільство та місце кожної людини в ньому, пояснити вплив соціальної взаємозалежності людей на їхню свідомість та поведінку, виявити значення різних форм соціальної взаємодії (співробітництво і суперництво, конфлікт і підпорядкування, прихильність і розбіжність) для структурної організації суспільства, а також для колективної та індивідуальної поведінки. Він також сприяє поглибленню самопізнання як окремої особистості, так і суспільних груп. Чим більше люди знають про умови власної діяльності, про те, як функціонує суспільство, тим більшою є ймовірність вплинути на обставини свого життя.

Кожний розділ навчального посібника містить перелік питань для самоперевірки, відповідаючи на які студенти зможуть показати рівень засвоєння навчального матеріалу та гідно подати власні знання на лекційних та семінарських заняттях.

Наостанок висловлюємо щиро вдячність за співпрацю та обговорення всім тим, хто в тій чи іншій формі сприяв появі цього навчального посібника: викладачам кафедри філософії та соціології Українського державного університету залізничного транспорту (перш за все – завідувачу кафедри філософії та соціології, доктору філософських наук, професору В. М. Петрушову), а також студентам, без яких поява цього посібника була б неможливою.

Окрема подяка ректору університету доктору технічних наук, професору, академіку транспортної академії України С. В. Панченку за підтримку і заохочення при розробленні посібника.

Можливо, деякі положення посібника виявляться дискусійними та викличуть заперечення колег, але саме дискусія та полеміка необхідні для подальшого розвитку вітчизняної соціології. Тому всі зауваження будуть сприйняті авторами з щирою вдячністю.

І. Толстов,
В. Даніл'ян

Розділ 1

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1.1. Об'єкт і предмет соціології

Термін «соціологія» є похідним від двох слів: лат. *societas* – суспільство та грец. *logos* – вчення. Отже, соціологія – це наука про суспільство. У науковий обіг цей термін було введено французьким вченим Огюстом Контом (1798–1857) у 30-ті роки XIX століття. Соціологію найчастіше відносять до суспільних наук. Крім останніх, зазвичай виокремлюють ще й такі, як природничі, гуманітарні та технічні науки. Поділ наук на природничі, суспільні, гуманітарні та технічні зумовлений тим, що кожна з цих груп наук має власний об'єкт дослідження.

Об'єктом науки є вибраний, вмотивовано обмежений елемент реальності, сфера навколишньої дійсності (природа, суспільство, людина, техніка), на яку спрямований дослідницький пошук. Природничі науки (фізика, хімія, біологія, геологія тощо) мають єдиний об'єкт – природу; суспільні науки (історія, правознавство, економіка, культурологія, політологія, етнологія, демографія тощо) – суспільство; гуманітарні (психологія, антропологія тощо) – людину; технічні науки (машинознавство, приладобудування тощо) – техніку. З огляду на те, що сучасна соціологія все більше уваги приділяє дослідженню людини у суспільстві, більш коректно, на наш погляд, називати цю науку суспільно-гуманітарною [158].

Загалом об'єктом соціології є: суспільство (глобальне світове співтовариство, локальне національне співтовариство); соціальні спільноти – реально існуючі сукупності індивідів, які характеризуються відносною цілісністю і придатні для емпіричної фіксації (класи, конфесії, професійні, вікові групи); людина як творець соціальних спільнот і суб'єкт соціальних процесів; соціальні інститути – сталі форми організації спільної діяльності людей, механізми самоорганізації спільного життя людей, органи управління ним.

Для того щоб побачити специфіку соціології, відрізнити її від інших наук, необхідно виокремити її предмет. Саме своїм предметом одна наука відрізняється від іншої.

Історія розвитку соціології як самостійної науки свідчить про те, що уявлення вчених про її предмет змінювались. Це обумовлювалось перш за все трансформацією об'єкта соціології – суспільства, а саме появою та розвитком нових закономірностей, механізмів та проблем суспільного життя. Наприклад, відомий американський соціолог Нейл Смелзер (1930–2017) виділяє дві предметні зони соціології: мікросоціологічну та макросоціологічну [153]. Мікросоціологія вивчає спілкування людей у повсякденному житті – інтеракцію, їх взаємодію. Дослідники, які працюють у цьому ключі, вважають, що соціальні явища можна зрозуміти лише на підставі аналізу тих смислів, яких люди надають цим явищам при взаємодії одне з одним. Головний предмет їхніх досліджень – поведінка індивідів, їхні вчинки, мотиви, значення, які визначають взаємодію між людьми, яка, у свою чергу, справляє вплив на стабільність суспільства або зміни, що в ньому відбуваються. Найвідомішими прибічниками мікросоціологічного аналізу суспільства є такі дослідники, як Дж. Хоманс, Дж. Мід, Г. Блумер, П. Блау, Р. Емерсон, З. Фрейд, А. Роуз, Г. Стоун, А. Шюц, Г. Гарфінкель та ін.

Макросоціологія головну увагу приділяє моделям поведінки, які допомагають зрозуміти сутність будь-якого суспільства. Ці моделі, які ми інакше називаємо структурами, включають такі суспільні інституції, як сім'я, освіта, релігія, а також політичний та економічний устрій. Люди від самого народження залучені до цієї системи соціальних структур, зазнають їхнього глибокого впливу. Макросоціологи приділяють головну увагу вивченню взаємозв'язків між різними частинами суспільства, вони намагаються виявити також, як змінюються ці взаємозв'язки. До макросоціологічних належать теорії засновників соціології О. Конта і Г. Г. Спенсера, які розглядали суспільство як систему взаємопов'язаних та взаємозалежних частин, кожна з яких необхідна для існування цілого (суспільства). Макросоціологами були й такі видатні вчені, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Маркс, Т. Парсонс, Р. Мертон, а також відомі такі соціологи сучасності, як Р. Дарендорф, Л. Козерта та ін.

Пояснюючи різницю між цими двома предметними зонами соціології, Смелзер як ключовий використовує термін

«поведінка», тобто зберігає за соціологією статус поведінкової, процесуальної дисципліни.

Для того щоб визначити предмет соціології, вчені акцентують увагу на різних елементах суспільного життя. Ось чому кожне з визначень предмета соціології має так звані ключові слова: «соціальне», «соціальна структура», «соціальна сфера», «соціальні інститути», «соціальні відносини», «соціальні процеси», «соціальні механізми», «соціальні спільноти», «соціальні феномени», «самоорганізація та саморозвиток суспільства», «соціальний факт», «соціальна дія», «соціальна взаємодія» тощо. Остання категорія («соціальна взаємодія») є сутнісною характеристикою суспільства, яке можна визначити як процес та результат людської взаємодії.

З огляду на це, серед сучасних соціологів поширена думка про те, що соціологічну науку сьогодні перш за все цікавить «процесуальний образ соціального світу», тобто у фокусі уваги предметного поля соціології є соціальні процеси.

Отже, погоджуючись із провідним українським соціологом Людмилою Сокурянською, ми вважаємо, що соціологія – це наука, яка вивчає процеси розвитку сучасного суспільства (локального чи глобального) та механізми його функціонування на рівні взаємодії між різними елементами соціальної системи: соціальними спільнотами, соціальними інститутами, особистостями [158].

Необхідність вивчення соціології у вищих закладах освіти визначається перш за все зростанням ролі і значущості цієї науки в сучасних умовах. Це зумовлено низкою обставин, найважливіші з яких полягають у тому, що:

по-перше, наша країна переживає період глибокого реформування всіх сторін життя суспільства. Важливі й швидкі зміни відбуваються нині в багатьох інших країнах і у світовому масштабі. В цих умовах особливо актуальним є докладне вивчення і використання тенденцій і закономірностей розвитку й функціонування суспільства як цілісного організму, насамперед, соціологією. Сьогодні не підлягає сумніву, що якби реформи, що проводяться в нашій країні, були науково (в тому числі і соціологічно) обґрунтовані, а їх наслідки серйозно сплановані та спрогнозовані, то результати могли б бути зовсім іншими, менш болючими і більш плідними;

по-друге, сучасний етап розвитку нашого та інших суспільств неспростовно засвідчує зростання ролі й життя суспільства. Не випадково останніми роками мова так часто йшла про «сильну соціальну політику», «соціально орієнтовану економіку», «соціальний захист населення», «соціальні наслідки реформ» тощо. Життя переконливо довело, що ігнорування чи недооцінювання ролі і значення соціальних чинників і соціальних наслідків проведення реформ ставить під загрозу їх успішне здійснення як у суспільстві в цілому, так і в його окремих сферах;

по-третє, одним із головних і складних завдань прогресивного розвитку нашої і багатьох інших країн на сучасному етапі є формування громадянського суспільства. Без цього неможливі ані ефективний розвиток економіки і вихід з глибокої кризи, ані утвердження правової держави. Все це висуває на перший план дослідження соціального статусу особи і соціальних груп, проблем співвідношення і взаємодії людини, соціальних груп і суспільства в цілому, що безпосередньо складає предмет соціології. Як вважав французький соціолог Е. Дюркгейм, соціологія була б не варта й години праці, якби вона не давала можливості покращити й удосконалити суспільство.

1.2. Структура соціологічної системи знання

Сучасна соціологія має складну структуру. Існують різні підходи та критерії виокремлення тих чи інших елементів цієї структури. Так, з огляду на можливості використання соціологічного знання чи то у вирішенні конкретних соціальних проблем, чи то для розвитку самої соціологічної науки, її теорії та методології, можна виділити прикладну і фундаментальну соціологію.

Головним завданням прикладної соціології є вивчення актуальних проблем життєдіяльності суспільства з метою пошуку оптимальних варіантів їх вирішення. Специфічною особливістю прикладної соціології є дослідження конкретних соціальних явищ, концентрація уваги на тих компонентах соціальної системи, які безпосередньо пов'язані з людиною, впливають на її діяльність. На відміну від прикладної соціології, метою і завданням фундаментальної соціології є побудова і

вдосконалення основ самої соціологічної науки, збагачення її теорії та методології.

Соціологічне знання також можна поділити на емпіричне та теоретичне. Такий поділ фіксує рівень абстракції та узагальнення знань про певні особливості суспільства. Якщо результатом пізнавальних процедур є формулювання нового теоретичного знання (концепцій, гіпотез, понять, категорій тощо), то йдеться про теоретичну соціологію. Якщо пізнавальні процедури орієнтовано на певні дії із соціальними фактами (збирання, опис, систематизація тощо), що не мають на меті змін теоретичних уявлень про об'єкти пізнання (тобто про спосіб тлумачення реальних процесів та явищ) і мають характер конкретних знань, то маємо емпіричні дослідження. Слід пам'ятати, що цей поділ завжди умовний, оскільки реальне соціологічне пізнання ніколи не дає прикладів суто теоретичного чи суто емпіричного дослідження.

Найбільш поширеним є поділ соціології на три рівні. Трирівнева структура соціології передбачає такі складові елементи: теоретична соціологія, або загальні соціологічні теорії; спеціальні соціологічні теорії, або теорії середнього рівня; емпірична соціологія, або соціологічні дослідження.

Теоретична соціологія дає загальне уявлення про суспільство, його структуру, закономірності становлення, розвитку та функціонування. Залежно від вибору загальної соціологічної теорії формується методологічна орієнтація як теоретичних, так і прикладних досліджень. У сучасній соціології існує кілька загальних соціологічних теорій, які по-різному тлумачать суспільний розвиток. Серед них – марксистська концепція суспільства (історичний матеріалізм), структурно-функціональна соціологія, феноменологічна соціологія, теорія соціального обміну, символічний інтеракціонізм та ін. На думку західних учених, соціологія вступила у фазу методологічної кризи, яка виявляється в тому, що жодна з «великих теорій» (тобто загальних соціологічних теорій) не може адекватно розкрити закони розвитку суспільства. Тому вони втрачають свою привабливість, і зростає потреба в системному осмисленні суспільства з позицій методологічного плюралізму.

Щодо спеціальних соціологічних теорій, що забезпечують зв'язок між теоретичними, фундаментальними знаннями та емпіричними дослідженнями, то статус цих теорій дістав обґрунтування в середині ХХ століття, коли американський дослідник Р. Мертон (1910–2003) запропонував поняття «теорії середнього рівня». Він виходив з того, що загальні соціологічні теорії, які пояснюють природу суспільства, закони, його динаміку, мають надто загальний, абстрактний характер і не можуть бути основою для емпіричних досліджень. Потрібні спеціальні теорії, які стосуються окремих сфер суспільного буття, процесів, явищ, інститутів тощо. Спеціальні соціологічні теорії сформувалися на стику соціології та інших суспільних дисциплін. Прикладами таких теорій є соціологія глобалізації, соціологія транспорту, соціологія молоді, соціологія сім'ї, соціологія релігії, етносоціологія тощо. Загальну кількість спеціальних соціологічних теорій у сучасних умовах визначити досить складно. Однак саме в межах цих теорій отримують більшість наукових результатів сучасної соціології.

Емпіричні дослідження скеровані на з'ясування, аналіз і узагальнення соціальних фактів: дій, вчинків і мислення людей, конкретних продуктів людської діяльності за допомогою прямої чи опосередкованої реєстрації подій, характерних для досліджуваних соціальних явищ, об'єктів і процесів.

В емпіричному дослідженні предметом аналізу виступають дії, вчинки, характеристики поведінки людей, соціальних груп, спільнот тощо. Особливо важливо враховувати те, що для соціолога соціальним фактом є не тільки конкретний вчинок, дія, а й ті чи інші думки, оцінки, судження тобто відображення соціальної реальності у фактах свідомості.

Емпіричні соціологічні дослідження – це не просто збирання або відбирання якихось соціальних фактів, які підтверджують або спростовують певні теоретичні побудови вченого. Це спеціальні наукові процедури, які, використовуючи специфічні соціологічні методи збору інформації та подальшого аналізу, дають об'єктивне узагальнення щодо соціальної реальності.

У західній соціології емпіричні соціологічні дослідження називають інструментальною соціологією. Така назва звертає увагу на виваженість та обережність у використанні емпіричних

досліджень. Їхня роль допоміжна, це тільки інструмент, засіб, а не мета.

Отже, соціологія має тривірневу структуру, компоненти якої при відносній самостійності тісно пов'язані між собою, доповнюють, забезпечують одне одного, утворюючи єдину систему соціологічного знання. Без науково обґрунтованої теорії емпіричні соціологічні дослідження не в змозі дати достовірної картини соціальних процесів, узагальнити їх у струнку систему, а сама теорія, у свою чергу, ризикує відстати від життя і перетворитися на догму, якщо вона не живиться первинною соціологічною інформацією про зміни та нові тенденції у розвитку суспільства.

1.3. Методи соціології для дослідження суспільства

Метод (з грец. *methodos*) – шлях дослідження, засіб пізнання. Кожна наука, визначаючи для себе особливу галузь пізнання, виробляє свій, специфічний метод дослідження, яким вона користується поряд із загальнонауковими методами, притаманними й іншим наукам. Специфіка методів соціології визначається перш за все особливостями предмета даної науки.

Соціологія як наука користується загальнонауковими методами (абстрагування, дедукція, індукція, системно-структурний, типологічний метод та ін.) та спеціальними методами, які відрізняють її від інших наук.

До спеціальних соціологічних методів належать чотири основних методи: опитування, спостереження, аналіз документів та експеримент.

Найбільш поширеним методом соціологічного аналізу суспільства є *опитування*. Воно втілюється у вигляді анкетування та інтерв'ю. Анкета – впорядкований за змістом і формою набір питань, втілених у вигляді питального листка чи багатосторінкового опитувальника. В інтерв'ю, на відміну від анкети, запитання респонденту ставить спеціаліст. Інтерв'ю буває стандартизованим – коли формулювання питань та їхній порядок є строго фіксованими, а інтерв'юєр не має права їх змінювати (наприклад, телефонне інтерв'ю), а також нестандартизованим. Результати останнього практично не піддаються стандарти-

зованому опрацюванню, його мета – отримання в експертів з певного питання інформації про будь-яке соціальне явище.

Серед достатньо поширених треба назвати такі методи, як *спостереження та аналіз документів*.

Спостереженням називається метод збору первинної інформації шляхом безпосередньої реєстрації дослідником подій, явищ та процесів, що відбуваються за певних умов. Найчастіше метод спостереження застосовується при дослідженні поведінки людей та їхнього спілкування в групі як у контексті їхньої повсякденності, так і у тих чи інших екстремальних (у тому числі конфліктних) ситуаціях. Результати спостереження мають бути зафіксовані у щоденниках, протоколах або картках спостереження.

Залежно від цілей і завдань соціологічного спостереження та ролі спостерігача щодо ситуації, яка вивчається, ступеня формалізації дослідницької процедури, умов її організації тощо, виокремлюють такі різновиди: 1) невиключене (зовнішнє) – спосіб дослідження, при якому дослідник є поза об'єктом, який він вивчає, тобто він досліджує його, так би мовити, з боку, не беручи участі у подіях, які вивчає; 2) включене – спосіб дослідження, при якому дослідник у тому чи іншому ступені безпосередньо включений у процес, який він вивчає, перебуваючи у прямому контакті з індивідами (групами), що ним досліджуються, та беручи разом з ними участь у певній сфері діяльності; 3) польове, яке здійснюється у природних для об'єкта умовах: на тому чи іншому підприємстві, у школі, вищому закладі освіти тощо; 4) лабораторне – спосіб збору соціологічної інформації, який здійснюється у штучно створених для групи, за якою ведеться спостереження, та контрольованих дослідниками умовах.

У соціології метод аналізу документів визначається як сукупність методичних засобів та процедур, що застосовуються для отримання із документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вивчення певних соціальних процесів та явищ.

Зазначимо, що в соціології документом називається фіксована у будь-який спосіб інформація (друковані тексти, фото-, кіно-, аудіо-, відеоматеріали, статистичні дані тощо).

Розрізняють якісний і кількісний аналіз документів. Якісний – тлумачення документів, їх всебічна інтерпретація шляхом з'ясування основних думок та ідей конкретного тексту.

Кількісний (контент-аналіз) – формалізований метод інтерпретації текстів. Використовується для вивчення масивів однорідних документів (газет, рекламних текстів, плакатів, платформ політичних і громадських організацій). При застосуванні даного методу спершу вибирається певна смислова одиниця – символ, термін чи поняття, виражені у слові чи словосполученні, і підраховується, у якому контексті (позитивному, негативному чи нейтральному) і як часто вона вживається в аналізованому документі.

Експеримент є ще одним методом отримання соціологічної інформації.

У соціології експериментом називають спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності і поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних чинників (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати. Загальна логіка експерименту полягає в такому: вибір експериментальної групи; створення для неї незвичної (експериментальної) ситуації (тобто сукупності умов, за яких відбувається експеримент); вплив на групу певного чинника; простеження скерованості, закономірностей і сталості зміни характеристик, які цікавлять дослідника. Характеристики, яких було досягнуто внаслідок дії введеного чинника, називають контрольними.

Існують різні види експерименту. Серед соціальних експериментів вирізняють природні і штучні. Природні – ті, що виникають незаплановано, стихійно і наслідки яких важко передбачити та контролювати. Штучний експеримент має значно менші масштаби. Як правило, він ставиться у малій групі або в обмеженому регіоні і його перебіг є контрольованим. Один із варіантів: створюють дві групи – експериментальну і контрольну. В першій запроваджують певні зміни, а у другій – залишають все по-старому. Контрольна група служить еталоном для порівняння. Результат цього експерименту можна передбачити та контролювати.

Проведення експерименту в соціології пов'язано з певним втручанням у життя людей, наслідки якого можуть бути непередбачуваними, мати негативний характер, тому вчені дуже рідко вдаються до такого методу. Окрім того, здійснення експерименту вимагає і великих коштів.

1.4. Функції соціології

Соціологія виконує в суспільстві ряд певних функцій, до яких насамперед належать: теоретико-пізнавальна, описово-інформаційна, прогностична, функція соціального планування, світоглядна та ін. Отже, розглянемо ці функції більш докладно.

Теоретико-пізнавальна функція забезпечує прирощення нового знання про різні сфери соціального життя, розкриває перспективи соціального розвитку, виявляє у суспільстві те, що вимагає радикальних перетворень і змін.

Описово-інформаційна функція описує та накопичує соціологічний матеріал, на основі якого у подальшому робляться практичні висновки, ухвалюються управлінські рішення, законодавчі акти, здійснюється соціальний контроль над соціальними процесами; інформація соціологів допомагає проаналізувати стан соціально-психологічного клімату й напруженості у трудових колективах, навчальних групах, установах, запобігти виникненню і вибуху соціальних конфліктів.

Прогностична функція націлена на вироблення науково обґрунтованих прогнозів про тенденції розвитку соціальних процесів і спільнот у майбутньому; особливо важливо мати такі прогнози у перехідні періоди розвитку суспільства. У цьому аспекті соціологія може визначити діапазон можливостей і вірогідностей; подати декілька сценаріїв можливих процесів, пов'язаних із кожним з обраних сценаріїв; розрахувати ймовірні втрати щодо кожного з обраних варіантів, визначити побічні ефекти, а також довготермінові наслідки.

Функція соціального планування застосовує результати соціологічних досліджень на практиці для планування розвитку різноманітних сфер суспільного життя, завдяки чому соціальне планування здійснюється в усіх країнах світу. Воно охоплює різні галузі: від процесів життєдіяльності світового співтовариства, окремих регіонів і країн і до соціального планування життя міст і сіл, окремих підприємств, колективів тощо.

Світоглядна функція сприяє формуванню знань про сучасне суспільство та зміни в ньому, пояснює логіку процесів соціального розвитку, допомагає людині визначити своє місце у суспільстві, обрати життєвий шлях і з'ясувати життєві перспективи, сконцентрувати особисті зусилля на вирішенні соціальних суперечностей.

1.5. Місце соціології серед інших наук про суспільство

Соціологія не є єдиною наукою про суспільство і людину в ньому. Крім соціології, суспільство є об'єктом вивчення економіки, політології, історії, філософії, правознавства, етики, етнографії, демографії тощо. Чим же соціологія відрізняється і яке місце посідає серед цих наук?

На відміну від більшості наук, що вивчають окремі підструктури суспільства, окремі види відносин, соціологія вивчає суспільство як цілісність, як цілісний функціонуючий соціальний організм. Якщо окремі науки мають справу лише з однією сферою соціокультурного простору: економіка – з економічними відносинами; політологія – з політичними відносинами, аналізуючи державу та інші політичні інститути; правові науки — з правовими відносинами, з'ясовуючи систему встановлених державою загальнообов'язкових правил і норм поведінки, то соціологія аналізує взаємодію основних підструктур суспільства (економіки, політики, соціальних та духовних процесів), що й дає змогу розкрити особливості суспільства як цілісності.

Відповідно до цього і людину соціологія розглядає не з однієї якоїсь сторони чи властивості, як це роблять інші науки. Наприклад, суб'єктом в економічних науках є людина як суто економічна істота, зайнята в процесі виробництва; політичні науки цікавляться насамперед людиною політичною, яка бере участь у політичних процесах чи акціях; в юридичних науках – людина як істота, яка діє в правовому чи протиправному просторі тощо.

Соціологія розглядає людину соціальну як істоту, яка є одночасно істотою і економічною, і політичною, і релігійною, і етичною, і художньою, і раціональною, і почасти ірраціональною, яка взаємодіє в усіх цих аспектах, іпостасях та різноманітностях.

Підхід з позицій аналізу суспільства як цілісності характерний також для філософії та історії. Однак цілісність вони трактують інакше. Для філософії – це цілісність світу, для історії – цілісність єдиного історичного процесу. На відміну від філософії, цілісність у соціології не є абстрактною, а розкривається як конкретна реальність за допомогою не лише теоретичних, а й емпіричних методів. Соціологія не обмежується

розглядом суспільства як цілісного утворення. Вона виявляє механізми його функціонування, розвитку.

Відомий американський соціолог російського походження Питирим Сорокін вважає, що першою відмінною рисою соціології від інших суспільних наук є те, що вона являє собою генералізуючу науку. Історія, на відміну від соціології, – наука, що індивідуалізує, бо концентрує свою увагу на вивченні унікальних і неповторних явищ: християнства як певної релігії, А. Лінкольна як окремого президента, США як певної держави і нації тощо. Соціологія досліджує властивості, спільні для релігій усіх держав, усіх націй, усіх війн та революцій і т. ін.

Отже, на відміну від інших суспільних чи соціогуманітарних наук, соціологія є генералізуючою наукою, яка досліджує суспільство в цілому і людину як істоту соціальну.

Соціологія активно співпрацює з іншими сферами наукових знань про соціум і людину, спираючись на досягнення статистики, демографії, психології, економічних, політичних, правових наук і дисциплін. Нині соціологія все більш успішно кооперує свою діяльність також з природничими та технічними науками, утворюючи спеціальні відгалуження знань на стику наук. Відбувається своєрідна «соціологізація» наук, виникають такі незнані досі напрямки, як біосоціологія, соціологія населення, соціологія епідемій, соціологія транспорту, соціологія злочинності, соціологія менеджменту, соціологія підприємницької діяльності тощо.

Питання для самоперевірки

1. Що є предметом вивчення соціології?
2. Чим відрізняються макро- і мікросоціологічні теорії?
3. Опишіть структуру сучасної соціології.
4. Назвіть та охарактеризуйте методи, які використовує соціологія для дослідження суспільства.
5. У чому полягає суть основних функцій соціології?
6. Яке місце належить соціології серед інших наук про суспільство?
7. Чому соціологію вважають поліпарадигмальною наукою?

Розділ 2

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ

2.1. Етап універсалізму

Поява соціології як науки – це наслідок не лише поступу самої науки, логіки її внутрішнього розвитку, але й кардинальних зрушень у європейському суспільному житті першої третини ХІХ століття. Як вважає Е. Гіденс, це був час трьох великих революцій – світської політичної, промислової та міської, які призвели до бурхливого розвитку таких процесів, як індустріалізація, секуляризація та урбанізація. Таким чином, поява соціології була відповіддю на «виклики» часу, на «соціальний запит», це своєрідна саморефлексія суспільства, яке намагається пізнати себе.

Щоб розглянути основні етапи розвитку соціологічної науки, звернемося до періодизації соціології, яку запропонував відомий британський соціолог Мартін Елброу [158].

Елброу виокремлює п'ять етапів розвитку та функціонування соціології як самостійної галузі наукового знання. Перший етап дістав назву «універсалізм»; другий – становлення «національних шкіл»; третій етап – це період протистояння соціологів двох протилежних напрямків: марксистської соціології та соціології структурно-функціонального аналізу; четвертий – це період «індигенізації» чи «отуземлення» соціології, тобто розвитку особливих напрямків соціологічної думки, які враховують культурну специфіку та традиції населення країн, що розвиваються; п'ятий – це період «глобалізації». Проаналізуємо докладніше кожен з цих етапів розвитку соціології, які виокремив М. Елброу.

Перший етап «універсалізм», який триває майже все ХІХ століття – це класична стадія розвитку соціології, суттєвою рисою якої є спроба зрозуміти процеси суспільного життя та соціальних змін як всезагальні, позачасові та аналогічні до універсальних закономірностей, які існують у природі. Основними його представниками були Огюст Конт, Герберт Спенсер та Карл Маркс.

Французький вчений і філософ О. Конт (1798–1857) вважається засновником соціології. Саме він увів у науковий обіг термін «соціологія», прагнучи, з одного боку, підкреслити самостійність, автономність науки про суспільство, її принципову відмінність від соціальної філософії та філософії історії. Вперше термін «соціологія» Конт використав в одній з лекцій «Курсу позитивної філософії» у 1839 році.

Розглядаючи суспільство як «організм» і керуючись ідеєю «прогресу» та «порядку», О. Конт виділяє достатньо специфічні, які не зводяться один до одного, два типи соціальних законів: «закони статички» та «закони динаміки». Перші – закони порядку, організації та функціонування соціальних систем. Саме вони лежать в основі соціального консенсусу (згоди).

Другий тип законів забезпечує соціальний прогрес. Головна роль у ньому належить розуму, духу, свідомості. І вся історія людського роду відповідно підрозділяється О. Контом на три періоди: теологічний, метафізичний та позитивний. Теологічний період, який вміщує фетишизм, політеїзм і монотеїзм, Конт пов'язує з ранньою історією людського суспільства, коли панували різні форми «фіктивної» свідомості. Метафізичний період (1300–1800) характеризується розквітом різноманітних філософських та ідеологічних систем, відірваних від реальних умов, які врешті-решт призвели людей до філософських сумнівів, моральної зіпсованості, а суспільство – до політичного безладдя. Нове ж суспільство має ґрунтуватися на «новій релігії» – «позитивізмі», систему якого і розробляє Конт у своїх основних працях: «Курс позитивної філософії», «Система позитивної політики, або трактат, який встановлює релігію людства» та ін.

О. Конт також вважав, що стадіям інтелектуального розвитку людства відповідають стадії політико–соціальної організації суспільства: теологічній стадії – військово панування; метафізичній стадії – феодальне панування; позитивній стадії – промислова цивілізація. Ці стадії закономірно йдуть одна за одною. Тому нерівність між соціальними групами пов'язана із певним рівнем розвитку. Рівень розвитку суспільства визначається не матеріальними змінами, а духовно–моральними стосунками між людьми. На думку Конта, соціологія має протиставити теоріям революцій соціологічну теорію, яка дає

змогу проводити зміни в суспільстві еволюційним шляхом, із урахуванням інтересів усіх суспільних груп.

Г. Спенсер (1820–1903) – англійський філософ та соціолог, основоположник органічної школи в соціології. Книга Г. Спенсера «Основи соціології» стала першим досвідом цілісного викладу системи соціологічного знання, накопиченого на той час. Виходячи з ідеї «суспільство є організм» (так називається одна з глав вищеназваної книги), англійський учений звертає увагу на цілу низку схожих рис між соціальним та біологічним організмами. Зокрема, тому й іншому притаманні зростання та збільшення в обсязі, ускладнення структури, диференціація структури та функцій.

Як і біологічний організм, суспільство має три системи органів: «підтримувальну систему» – в живому організмі це травлення, а в суспільстві – виробництво; «розподільчу систему» – в живому організмі це система засвоєння поживних речовин, у суспільстві – система поділу праці та розподілу продуктів; «регулятивну систему» – в живому організмі це нервова система, в суспільстві – система держави і права.

Поряд з поняттям «організм» в органічній теорії Г. Спенсера важливе місце належить поняттю «еволюція». Під останньою розуміється плавний, який не допускає стрибків та різких змін, процес розвитку по висхідній до більш досконалого стану. У різких стрибках, революціях Г. Спенсер вбачає лише моменти руйнування, що є протиприродним.

Головним законом еволюції Г. Спенсер оголошує закон диференціації та ускладнення структури «організмів», рух від однорідності до різноманіття. У суспільстві цей закон проявляється в поділі праці, диференціації функцій виробництва та розподілу, в ускладненні процесів управління.

Поширюючи еволюційні ідеї Ч. Дарвіна на людське суспільство, Г. Спенсер вважав, що подібно до міжвидової боротьби та природного відбору найбільш пристосованих особин, у суспільстві також спостерегається виживання найбільш сильних та загибель слабких індивідів, а економічна конкуренція відіграє ту саму роль, що і природний відбір у живому світі.

Г. Спенсер відстоював ідею, що уряд не повинен втручатися у процеси, які відбуваються у суспільстві природним чином.

Тільки у цьому випадку «пристосовані» люди виживатимуть, а «непристосовані», «баласт» – вимиратимуть. Будучи послідовним у своїх міркуваннях, Г. Спенсер наполягав, що держава не повинна перерозподіляти бюджет на користь удів, сиріт, хворих. Проте було би помилкою вважати Г. Спенсера якимось мізантропом. Так, наприклад, він був прихильником благодійності як приватної справи, завдання якої вбачав у тому, щоб пом'якшувати, наскільки це сумісно з іншими цілями, несправедливість природи.

Усю історію людства Г. Спенсер поділив на дві епохи: «войовничу» та «промислову», вважаючи за необхідне розрізнати два типи боротьби за існування. Історично першою була епоха, коли відбувалися військові конфлікти, які накладали відбиток на все суспільство та людину. В «індустріальному суспільстві» боротьба за існування виражається у формі торгово-промислової конкуренції.

Багато ідей Г. Спенсера було схвалено і сприйнято сучасною йому інтелігенцією. Зокрема, стала популярною ідеологія індивідуалізму, теоретичні постулати якої були сформульовані англійським еволюціоністом у цілій низці робіт. Так, якщо його попередник О. Конт вважав, що соціальне ціле передує індивіду (такий підхід у науці називається «холізмом»), то Г. Спенсер, навпаки, виходив з визнання примату «індивідуальності». Тому суспільство у нього якщо й «організм», то вельми своєрідний: найімовірніше це «агрегат» індивідів.

Відомий німецький учений Карл Маркс (1818 – 1883) вважав, що вивчати соціальні процеси належить для того, щоб покращити суспільство, але, на відміну від Конта, для якого головним була соціальна стабільність, Маркс запропонував цілком новий підхід до розуміння суспільства. Карла Маркса вважають засновником теорії соціального конфлікту. Маркс обстоював революційний шлях. Для Маркса нормальний соціальний розвиток – це постійний розрив з минулим, революційні перетворення і «стрибки». Соціальні і політичні реформи, на думку Карла Маркса, були штучним гальмом розвитку суспільства, результатом вимушених поступок або обману з боку панівних класів, або ж слабкості і нерішучості пригноблених класів.

Світоглядною та методологічною основою соціології Маркса виступає діалектичний матеріалізм. Це, зокрема, зумовило глибокий органічний зв'язок соціологічної теорії з емпіричним матеріалом, що втілювалось у таких працях Маркса, як «Капітал», «Становище робітничого класу в Англії» та ін.

Іншою важливою особливістю марксистської соціології є її принципова політична й ідеологічна спрямованість. Маркс завжди відкрито визнавав, що його вчення висловлює світовідчуття робітничого класу, він послідовно відстоював принцип партійності суспільних наук.

Соціологічна концепція марксизму зводиться до такого:

1. Суспільне буття визначає суспільну свідомість.
2. Матеріальні суспільні відносини є первинними, ідеологічні відносини – вторинні.
3. Визначальну роль в усьому укладі суспільного життя відіграє спосіб виробництва матеріальних благ.
4. Економічний базис визначає політичну, правову, релігійну та інші надбудови; разом з тим надбудовані відносини і установи, зокрема держава, активно впливають зі свого боку на економічний уклад (базис).
5. Розвиток суспільства є природно-історичним процесом.
6. Джерелом суспільного розвитку є протиріччя, зокрема, між класами, відповідно рушійною силою в класово-антагоністичному суспільстві є класова боротьба.
7. Суспільний прогрес являє собою процес руху від однієї, нижчої, суспільно-економічної формації до іншої, вищої, суспільно-економічної формації; в його основі лежить прогрес продуктивних сил суспільства.
8. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої означає соціальну революцію, вона не здійснюється, поки не дозріють у суспільстві необхідні соціальні, перш за все матеріальні, передумови.
9. Капіталізм є остання класово-експлуататорська, заснована на приватній власності суспільно-економічна формація. Захопивши в ході пролетарської революції політичну владу та встановивши свою диктатуру, пролетаріат послідовно ліквідує класовий поділ суспільства та встановить безкласову, засновану на суспільній власності цивілізацію – комунізм, де утвердиться

суспільне самоврядування і вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх.

10. Людська особистість є втілення соціальних якостей, сукупність (ансамбль) суспільних відносин.

Маркс розробив основні поняття соціологічної науки: «власність», «клас», «держава», «суспільна свідомість», «особистість» та ін. Він блискуче застосував системний аналіз суспільства, піддав ґрунтовному теоретичному та емпіричному дослідженню сучасне йому суспільство, яке здобуло згодом назву «класичного капіталізму».

2.2. Етап становлення «національних шкіл»

Другий етап у розвитку соціології М. Елброу визначає як період становлення «національних шкіл». Саме цьому етапу притаманний найбільш інтенсивний розвиток численних класичних соціологічних теорій. Серед них – соціологічна концепція засновника французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма, у фокусі уваги якого були соціокультурні чинники та їх роль у суспільному розвитку; теорія Макса Вебера, в якій акцент робиться на раціоналізмі, що притаманний німецькій культурі. Серед найбільш видатних представників британської соціологічної школи цього періоду називають Арнольда Тойнбі з його дослідженнями циклічних стадій у розвитку світової цивілізації. Головними представниками італійської соціології зазвичай називають Вільфредо Парето, російської соціологічної школи – Максима Ковалевського та Питирима Сорокіна.

М. Елброу підкреслює, що другій фазі властивий свого роду «концептуальний імперіалізм», тобто боротьба за панування певної соціологічної парадигми, та негативне ставлення, нетерпимість до концепцій інших напрямків соціологічного знання.

Почнемо розгляд другого етапу розвитку з творчості французького соціолога Е. Дюркгейма (1858–1917). З його ім'ям пов'язані поява цілої школи, а також процес інституціалізації соціологічної науки, який набув у подальшому світового поширення. Основні роботи Е. Дюркгейма: «Метод соціології»,

«Про поділ суспільної праці», «Самогубство. Соціологічний етюд», «Елементарні форми релігійного життя» та ін.

Дюркгейм вважав, що суспільство являє собою особливу, специфічну, самостійно існуючу реальність. Основу суспільства складають «соціальні факти». Соціальні факти не зводяться до будь-яких окремих проявів – економічних, політичних, моральних, психічних. А навпаки, останні інтегруються у «соціальний факт», а той, у свою чергу, як об'єктивна реальність впливає на індивідів, причому у своїй свідомості люди пов'язують цю реальність з примусовою силою. Завданням соціології і є вивчення природи «соціальних фактів», а також їхнього впливу на поведінку, спосіб мислення та стосунків між людьми. «Соціальні факти потрібно розглядати як речі», — стверджує Дюркгейм.

«Соціальні факти» Дюркгейм поділяє на «морфологічні» та «духовні». Перші становлять «матеріальний субстрат суспільства» (населення, засоби спілкування, житло тощо). Другі втілюють «колективні уявлення» (релігія, мораль, право тощо). Дослідження «колективних» форм свідомості посідає у працях Дюркгейма значне місце.

До духовних соціальних фактів французький соціолог відносить громадський зв'язок або солідарність. Дюркгейм показує, що суспільство виникає і розвивається як форми людської солідарності, причому історично здійснюється перехід від «механічної» до «органічної» солідарності. Такий перехід, який оснований на розподілі праці, втілює зміст суспільного прогресу. Для механічної солідарності, яка проявляється в традиційному суспільстві, на ранніх етапах історії людства, характерні: невиділеність індивідів із загального соціального цілого, особистість повністю поглинається колективом, сегментарна (кланова, територіальна) організація, абсолютна влада групи, великий ступінь релігійності. А для органічної солідарності характерні: індивідуалізм, інтеграційна організація (кооперація місцевих ринків, міст), великий простір для індивідуальної ініціативи, збільшення розподілу праці, толерантність, збільшення значення світських відносин та ін.

Книга «Самогубство», яку опубліковано 1897 року, може служити і в наш час зразком органічного поєднання соціологічної теорії та емпіричного матеріалу. В ній на основі статистики

Дюркгейм встановлює кореляції суїциду та нормативних цінностей суспільства. Так, егоїстичне самогубство переважає в суспільстві, для якого характерні слабкі зв'язки між індивідами. Альтруїстичне самогубство показово для суспільства, яке цілком поглинає людську особистість. Аномічне самогубство викликається соціальним станом аномії.

Отже, Дюркгейм розглядав суспільство як моральне утворення. Він добре розумів, яке фундаментальне значення мають у людському житті моральні принципи. Вказуючи на об'єднувальну роль моральності, французький соціолог розглядав під цим кутом зору і релігію. Остання означає не стільки віру в Бога, скільки вірування і обряди, які об'єднують людей в «одну моральну громаду».

Серед представників німецької соціології другого етапу, безперечно, найбільш визначною є постать Макса Вебера (1864–1920), який є одним із засновників «розуміючої соціології». У його концепції розуміння пов'язане з розумінням сенсу соціальної дії. Серед його основних праць можна назвати такі, як: «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904–1905), «Про категорії розуміючої соціології» (1913), «Історія господарства» (1923) та ін.

Вебер визначає соціологію як науку, яка вивчає «соціальну дію». Соціальна дія – це усвідомлена, зорієнтована на інших людей поведінка особистості або групи, яка передбачає два моменти: суб'єктивну мотивацію та орієнтацію на інших суб'єктів, тобто момент суб'єктивного очікування відповідної соціальної (громадської) реакції. Без мотивації та експектації не може бути факту соціальної дії. «Розуміюча соціологія» ставить перед собою завдання проникнути в сенс суб'єктивних дій, або іншими словами, в систему суб'єктивної мотивації та експектації. Вебер пропонує свою власну типологію соціальних дій.

Вебер досліджує чотири види соціальної дії, причому розміщує їх у порядку зростання їхньої раціональної складової. Це цілераціональна дія, ціннісно-раціональна дія, афективна дія і традиційна дія. Відповідно до цих чотирьох видів соціальної дії розглядаються і форми культури, аналізується суспільний прогрес. За Вебером, суспільний прогрес здійснюється в міру зростання ролі та місця в людській поведінці і діях

раціональності. На ранніх етапах людської історії – в «традиційному суспільстві» – переважають «традиційні» та «афективні» («основані на почуттях») види соціальної дії. На пізніх етапах, і особливо в сучасному «індустріальному суспільстві», визначального змісту набувають «цілераціональні» і «ціннісно-раціональні» види соціальної дії.

Відповідно до своєї теорії раціоналізації історії Вебер розробляє оригінальну концепцію соціального управління – «панування», – поділяючи його на три види: «традиційне», «легальне» та «харизматичне». Перший вид оснований на традиції, автоматичному, «бездумному» підпорядкуванні; другий – на «законі»; третій означає підпорядкування харизматичній особистості – «вождю», «лідеру» тощо.

У рамках свого вчення про «легальний» тип управління (панування) Вебер розробляє теорію сучасної бюрократії, яка дістала назву «ідеальної бюрократичної організації». Її відрізняють такі риси: 1 – чіткий поділ і знання своїх функцій (принцип функціональної компетенції); 2 – суворе дотримання ієрархії (принцип бюрократичного авторитету); 3 – виняткове підпорядкування законам, правилам та інструкціям (принцип формалізму); 4 – виключення з роботи суб'єктивних відносин, особистих почуттів, приватних інтересів (принцип «без гніву і пристрасті»); 5 – професійна кваліфікація (принцип професіоналізму); 6 – «духовна близькість», збіг поглядів, оцінок, психологічна спільність і т. д. (принцип корпоративізму).

Найбільш відомим британським соціологом цього етапу є А. Тойнбі (1889–1975) – автор всесвітньо відомої 12-томної роботи «Дослідження історії». А. Тойнбі вважає, що немає єдиної історії людства, а є лише історії замкнених, самодостатніх «цивілізацій», яких вчений налічував тридцять сім. Усі вони поділяються на три класи: «розквітлі цивілізації» (мезоамериканська, андська, шумеро-аккадська, єгипетська, егейська, індійська, китайська, сирійська, еллінська, православна християнська, західна ісламська, міссісіпська, еламська, хетська, урартська, іранська, корейська, японська, в'єтнамська, італійська, південно-східно-азіатська, тибетська); «нерозвинені цивілізації» (перша сирійська, поглинена єгипетською, християнські: несторіанська, монофізитська, поглинені ісламською;

далекосхідна християнська, космос середньовічного міста–держави, поглинені західною); «застиглі цивілізації» (ескімоська, оттоманська, спартанська).

Кожна «цивілізація» – культурно-історична монада, вона проходить певний цикл розвитку: становлення – розквіт – загибель. Такий історичний рух має у своїй основі «закон виклику і відповіді». «Виклик» – це своєрідний історичний ланцюг ситуацій та обставин, «відповідь» – це реакція людського генія, розуму, який А. Тойнбі міцно пов’язує з поняттям «життєвого пориву», що властиве творчій меншості. У своїй концепції А. Тойнбі віддає данину релігії: адекватність «відповіді» «виклику» обумовлена Богом. Втім, і сам «виклик» є божественним діянням.

Загибель, або, за термінологією А. Тойнбі, «надломи» цивілізації, викликаються двома причинами. Перша причина – втрата ініціативи у лідерів, «творчій меншості», яка викликається, зокрема, «гіпнозом», під який підпадають лідери мимоволі, впливаючи на своїх послідовників. Друга причина – «відмова від мимесису», тобто механізму наслідування підпорядкування лідерам, «творчим особистостям». Ця відмова викликає неконтрольованість потоку життя, революції, анархію.

До найвідоміших персоналій другого (за М. Елброу) етапу розвитку соціології, безперечно, належить видатний італійський учений Вільфредо Парето (1848–1923), якого можна вважати першим залізничником, що вплинув на розвиток соціології. Після закінчення Політехнічної школи в Туріні Парето в 1869 році захищає дисертацію «Фундаментальні принципи рівноваги у твердих тілах». Тема рівноваги червоною ниткою проходить повз усі його наступні економічні та соціологічні праці.

Специфічною особливістю його соціологічної концепції є акцент на психологічних, перш за все ірраціональних, нелогічних аспектах суспільного життя: інстинктах, почуттях, емоціях тощо. Основні праці В. Парето: «Економіка і соціологія» (1907), «Трактат всезагальної соціології» (1916), «Перетворення демократії» (1921), «Розум і суспільство» (1936).

Однією з основних методологічних засад В. Парето була теза про суперечність між нелогічним характером більшості людських вчинків і логічним характером наукового знання про

них. На думку вченого, люди здатні діяти логічно, раціонально, але переважно цього не роблять у зв'язку з тим, що в основі людської природи закладені інстинкти. При цьому логіку, раціональні міркування вони використовують для виправдовування чи приховування своїх справжніх намірів. Як вважає В. Парето, більшість соціологів, не розуміючи цієї істини, прагнуть віднайти в людських діях логіку, раціональність, коли лише необхідно чітко вказати людям на нелогічність їхньої поведінки і вивчати її такою, якою вона є.

Досліджуючи суспільство як соціальну систему, проблеми соціальної структури та соціальних переміщень, В. Парето приділяв основну увагу еліті та масам – соціальним класам, які співіснують у протиборстві в будь-якому конкретно-історичному суспільстві. В. Парето – один з відомих теоретиків елітизму, за яким історія суспільства розглядається як історія спадкоємності панівних еліт, що формуються і ведуть боротьбу за владу одна з одною.

Боротьба протидіючих еліт («леви» та «лисиці») породжує циркуляцію останніх або кругообіг еліт у суспільстві, що і є одним з механізмів соціальної мобільності.

Великий вплив на розвиток соціології ХХ століття мав і засновник російської соціологічної школи Пилип Сорокін (1889–1968). Науковий доробок вченого склали такі праці: «Соціальна і культурна динаміка» (1937–1941), «Криза нашого часу» (1941), «Система загальної соціології», «Альтруїстична любов: дослідження американських «добрих сусідів» і християнських святих» (1950), «Шляхи і влада любові» (1954).

Сорокін вважав, що необхідно відмовитися від поглядів на культуру як закриту, статичну систему «в собі». Насправді мова має йти про соціокультурну динаміку. У науковій літературі погляди Сорокіна на розвиток та взаємодію культур зазвичай узагальнюють поняттям «соціокультурна динаміка». Вона виражається у флуктуації (коливанні) трьох «суперсистем», які виражають ставлення людини до світу: «ідеаціональної» (надчуттєвої, надрозумної), «ідеалістичної» (частково надчуттєвої, частково чуттєвої), «чуттєвої». У різні історичні періоди в культурах домінує то одна, то інша «суперсистема». Відповідно змінюються і соціальні інститути, нормативні зразки.

Усі соціальні зміни здійснюються в континуумі «солідарність – антагонізм». Руйнування сталих зв'язків, які склалися, та виникнення нових інститутів, альтернативних соціальних форм супроводжуються неодмінно соціальними потрясіннями, кризами, масовими лихами.

2.3. Період інтернаціоналізації соціології

М. Елброу позначає цей етап як період протистояння соціологів двох протилежних напрямків: марксистської соціології та соціології структурно-функціонального аналізу. Цей період також можна назвати фазою інтернаціоналізації соціології, адже зіткнення теоретико-методологічних напрямків на міжнародному рівні сприяло консолідації соціологів різних країн, які належали до тієї чи іншої соціологічної традиції.

Безперечними лідерами структурно-функціонального аналізу в цей час були американські соціологи Толкотт Парсонс та Роберт Кінг Мертон. Вони продовжили традицію еволюціонізму в соціології, сприйняття суспільства як соціального організму, розвивали ідею його раціональної організації.

Ідеї Т. Парсонса (1902–1979) домінували в англomовній соціологічній теорії протягом досить тривалого часу: з кінця Другої світової війни до середини 60-х років. Проте і після цього періоду аж до сьогодні вони продовжують досить помітно впливати на соціологічну думку. Основні праці Т. Парсонса: «Структура соціальної дії» (1937), «Соціальна система» (1951), «Система сучасних суспільств» (1971), «Соціальна система і еволюція теорії дії» (1977), «Теорія дії і людське існування» (1978) та ін.

Ключем до всієї соціологічної концепції Т. Парсонса є категорія рівноваги, бо суспільство, на думку вченого, може існувати і само зберігатися лише в рівновазі. Порушення рівноваги означає дестабілізацію або загибель соціальної системи. Звідси основне завдання соціології – дати рекомендації щодо стабілізації суспільства, тобто підтримання рівноваги у соціальній системі.

Т. Парсонс вважає, що людей об'єднують у суспільство спільні цінності та правила соціальної поведінки. Таким чином

суспільство виступає усталеним комплексом мотивованої людської поведінки, а соціальну структуру суспільства утворює система соціальних відносин людей, які діють, виконуючи певні соціальні ролі.

Парсонс визначає сукупність необхідних умов для всіх соціальних систем.

Завдання кожної соціальної системи такі:

- задовольняти певні фізичні потреби своїх членів таким чином, щоб вони могли вижити;
- мати певні засоби розподілу матеріальних ресурсів;
- сформувати процес соціалізації людей, тобто їх входження у суспільство і підкорення їх конкретним нормам поведінки, чинним у цій системі;
- мати певну організацію видів діяльності і засоби, щоб успішно боротися з порушеннями, використовуючи форми примусу або, навпаки, спонуки;
- мати сумісні між собою соціальні інститути, що функціонують злагоджено.

Кожне суспільство на додаток до норм мусить виробити і мати певні цінності культури. Одним із важливих положень концепції Парсонса є розмежування таких відносно автономних підсистем дії, як особа і культура. Це дає йому змогу уникнути уявлень про цілком незалежну особу, з одного боку, і уявлень про індивідів, жорстко запрограмованих панівною культурою і залежних від її цінностей, — з другого.

У цілому формалізована модель системи дії включає культурну, соціальну, особистісну і органічну підсистеми, які перебувають між собою у відносинах взаємного обміну, елементами якого виступають: мова – на загальному рівні системи дій; задоволення – при взаємообміні між організмом і особистістю; емоції – між культурою і соціальною системою; гроші, влада, вплив – на рівні соціальної системи. Кожна з цих підсистем спеціалізується на виконанні певних функцій:

- культурна – функції поширення взірців дій, цінностей, вірувань, знань;
- соціальна – функції інтеграції індивідів;
- особистісна (особа) – функції досягнення мети;
- органічна (організм) – функції адаптації до середовища.

На найбільш загальному рівні соціальний порядок виступає продуктом двох процесів: тенденції системи до самозбереження і самодостатності та тенденції до охорони своїх кордонів і стабільності щодо навколишнього середовища.

Ще одним видатним представником структурно-функціонального напрямку у соціології третього періоду є Роберт Кінг Мертон (1910–2003). Учень П. Сорокіна та Т. Парсонса, він вважав, що функціоналізм є основним, якщо не єдиним способом мислення, який може бути застосованим у соціології як самостійній галузі знання. Він також створює цілісну теорію суспільства і парадигму функціонального аналізу. Але якщо Парсонс основну увагу приділяє механізмам підтримки соціального порядку, то Мертон зосереджує зусилля на дослідженні дисфункцій – поведінки, що відхиляється від суспільних норм, стану аномії, соціальних конфліктів тощо. Основні праці Р. Мертона: «Соціальна теорія та соціальна структура» (1957, 1968), «Про теоретичну соціологію» (1967), «Соціологія науки» (1973), «Структурний аналіз у соціології» (1975), «Підходи до вивчення соціальної структури» (1975).

Головними категоріями в соціологічній теорії Р. Мертона є «функція» та «дисфункція». Функція – це ті спостережувальні наслідки, які служать саморегуляції даної системи або пристосуванню її до середовища. Дисфункція – це ті спостережувальні наслідки, які послаблюють саморегуляцію даної системи або її пристосованість до середовища.

У досліджуванні соціальних систем і соціальних структур Мертон робить акцент на притаманних їм конфліктах, суперечностях, відхиленнях, дисфункціях, двоїстості. Інтеграція суспільства є для нього радше явищем проблематичним, таким, що рідко трапляється. Різні ступені інтеграції встановлюють межі спектра: від повної згоди (консенсусу) до повної розбіжності (диссенсусу). Предметом уваги Мертона є саме ситуації, близькі до розбіжностей, які порушують єдність суспільства. Йому належить ідея конфліктності суспільства, яку можна подолати шляхом зміни соціальної структури і створення нових відповідних організацій.

Основними складовими теорій структурно–функціонального аналізу Мертона виступають:

– розгляд суспільства як системи взаємопов'язаних структур, що складають його й утворюють єдине ціле; всі елементи системи залежні один від одного через різні виконуваними функції;

– розуміння соціальних інститутів (держави, церкви, профспілок тощо) не стільки як самостійних утворень, скільки частин соціальної системи, які впливають на функціонування всього суспільства;

– визнання індивіда (діючої особистості) як основного елемента системи; він входить до соціальної структури суспільства через виконувану ним соціальну роль;

– твердження, що суспільне життя залежить від солідарності, ґрунтується на взаємодії та співробітництві діючих у ньому індивідів;

– положення про те, що в основі соціального життя лежать норми й цінності; воно включає певні обов'язки людей і необхідність соціального контролю;

– висновки, що соціальні системи є інтегрованими і тяжіють до стабільності; дисфункції у суспільстві є ненормальним, паталогічним станом, який слід долати; велику роль у цьому відіграє соціологія, оскільки саме вона здатна виявляти соціальні відхилення і попереджати про них відповідні соціальні інститути.

Тепер з'ясуємо особливості другого напрямку розвитку соціології в означений період, який отримав назву марксистської соціології. Вчення К. Маркса справило величезний вплив на соціальні науки минулого століття. Саме соціологічна теорія К. Маркса протягом цього етапу в історії людства була джерелом численних концептуальних підходів у поясненні суспільних процесів. Одним із таких концептуальних напрямків був розвиток «критичної теорії».

Прибічники цієї традиції, виходячи з положень К. Маркса, піддавали критиці різні сторони соціального життя сучасного їм капіталістичного суспільства, перш за все таких його рис, як технократизм, раціоналізм, духовна маніпуляція людиною, дегуманізація суспільного буття тощо. Прибічниками марксистського підходу до аналізу суспільства були такі дослідники, як французький соціолог, засновник генетичного структуралізму Люсьєн Гольдман (1913–1970), французький

соціальний філософ Луї П'єр Альтюссер (1918–1990), англійський соціолог Томас Бартон Боттомор (1920–1993) та ін. У своїх роботах вони акцентували увагу на об'єктивній структурі суспільства, точніше, на взаємозв'язку трьох структур: економічної, політичної та ідеологічної, на складній «тотальності» конкретної соціальної формації, якою є капіталістичне суспільство.

Звичайно, марксистської традиції у соціології додержувались радянські соціологи, як і соціологи всіх інших соціалістичних країн.

До найбільш впливових соціологів цього напрямку належить відомий німецький соціолог та соціальний філософ Юрген Габермас (1929). Основні праці Ю. Габермаса: «Структура політично функціонуючої громадськості» (1962), «Пізнання та інтерес» (1968), «До логіки соціальних наук» (1970), «Теорія комунікативної дії» (1981). Розробляючи свій варіант «критичної теорії суспільства», Габермас міркує таким чином.

В основі суспільних зв'язків лежать взаємодія (інтерація) та взаєморозуміння. Люди (індивіди) проживають у трьох взаємодоповнювальних світах: по-перше, в об'єктивному світі, де існують ділові відносини; по-друге, в соціальному світі – світі нормативних та оцінних відносин; і по-третє, в суб'єктивному світі, який утворюють людські почуття, переживання, надії, роздуми тощо. Відповідно, в об'єктивному світі відносини індивідів Габермас характеризує як ділові, у соціальному світі – як нормативні, у суб'єктивному світі – як експресивні. Ставлення до всіх трьох світів індивіди висловлюють через мову, причому мовне оформлення індивідуальних відносин у першому випадку орієнтоване на істину, в другому випадку – на норму, а в третьому – на правду. Відповідно розглядає Габермас три «ціннісні сфери»: сферу науки, де існують людські прагнення до істини; сферу моралі і права, де спостерігаються людські прагнення до вірності моральним та правовим нормам; і сферу мистецтва, де наявні прагнення до правди (правдивість, за Габермасом, є автентичним виявом суб'єктивних переживань).

Відмінною особливістю цивілізації є невинуватене збільшення інструменталізації раціональної комунікативної поведінки людей. Названий процес втілюється в «колонізації» «життєвого світу» «системним світом». Під першим – «життєвим

світом» – вчений має на увазі безпосередні акти розуміння та взаємодії людей. Другий – «системний світ» – це світ анонімних, безособових інструментальних відносин, пов'язаних з ринком та державою. Всі гострі проблеми сучасного життя, вважає вчений, викликані розростанням «системного світу» за рахунок «життєвого світу».

Габермас розробляє рецепти позбавлення суспільства від його соціальних хвороб. І один такий рецепт: поставити за допомогою прогресивних соціальних та політичних сил бар'єр на шляху поширення «системного світу». Це можна зробити, зокрема, завдяки широким та відкритим демократичним дискусіям, збільшенню простору взаєморозуміння та посиленню міжособистісної та міжгрупової координації комунікативної поведінки.

2.4. Період «індигенізації» соціології

Четвертий етап розвитку соціології М. Елброу пов'язує з появою у 70-ті роки ХХ століття національних соціологічних шкіл у країнах «третього світу». Він назвав цей етап періодом «індигенізації» чи «отуземлення» соціології, тобто розвитку особливих напрямків соціологічної думки, які враховують культурну специфіку та традиції населення країн, що розвиваються. Саме у цей період соціологи цих країн починають усвідомлювати, що процеси, які відбуваються в їхніх суспільствах, не можна зрозуміти та пояснити, якщо дивитися на них «очима Заходу».

Батьківщиною соціології цього періоду вважаються країни Латинської Америки, де виникли концепції залежного розвитку та периферійного капіталізму. Основи цих концепцій були закладені видатним латиноамериканським економістом Раулем Пребішем (1901–1986) у його праці «Периферійний капіталізм: криза та трансформація» (1981). Їхня суть полягає в тому, що периферійні країни, як і країни, що складають центр, є капіталістичними, але їх капіталізм якісно відмінний від капіталізму «центру». Він функціонує і розвивається багато в чому за іншими законами. Через це неокласичні економічні теорії зовсім не придатні для його аналізу та розуміння. Специфіка

периферійного капіталізму визначає особливий характер усього суспільства.

У праці «Залежність і розвиток Латинської Америки. Досвід соціологічної інтерпретації» (1971) Фернандо Енрике Кардозо (1931) та Енцо Фалетто (1935–2003) розробляють концепцію «залежного розвитку». В цій концепції основний акцент робиться на існуванні «ситуацій залежності» і можливості розвитку за її умов. Соціологи стверджують, що особливих «законів руху» залежної капіталістичної економіки не існує. Досліджувати потрібно специфіку дії загальних законів капіталізму в залежних країнах, а тому за краще говорити не про «категорії», або «теорії» залежності, а про «ситуацію залежності». На відміну від ряду прихильників теорій залежності, які вважали, що залежність виключає економічний прогрес периферійних країн, Ф. Кардозо не вважав залежність та економічний прогрес взаємовиключними явищами.

Творчий доробок авторів надав можливість в інтегральному, синтетичному вигляді простежити динаміку економічного і соціально-політичного розвитку Латинської Америки в її конкретному прояві в специфічних ситуаціях окремих країн регіону.

Т. дус Сантус і Р. Маріні пов'язують залежність із природою не лише правлячих класів периферійних країн, але й з їх соціально-класовою структурою як такою. На думку мексиканського соціолога Теотоніу дус Сантуса (1936), залежність спричиняла надексплуатацію робочої сили периферійних країн, що зазнавали фактично подвійної експлуатації з боку власних правлячих класів та імперіалістичної системи. Досить схожою була позиція Руя Мауро Маріні (1932–1997) – бразильського економіста, соціолога і політолога, який у 1962 році організував вивчення основної праці Карла Маркса «Капітал», що, власне, було основою для розроблення теорії залежного розвитку. Йому належить концепція «суперексплуатації» трудящих мас периферії в результаті залежності цих країн від «центру».

Великий внесок у розвиток соціології зробили такі латиноамериканські науковці, як Пабло Гонсалес Касанова (1922), який запропонував проект «соціології експлуатації» як необхідного напрямку розвитку критичної соціальної науки;

бразильський політолог, соціолог і економіст Ванія Бамбірра, яка в межах «нової теорії залежного розвитку», виходячи із марксистських позицій, розвинула типологію форм залежності; колумбійський соціолог Орландо Борда (1925–2008), який разом з Падре Каміло Торресом (1929–1966) заснував у 1959 році перший у Латинській Америці факультет соціології в Національному університеті Колумбії.

У другій половині 1960-х років у Мексиці виникла ще одна школа економістів і соціологів, яка розробляла проблеми залежності. Найбільша фігура серед цих учених – Алонсо Агиляр Монтоверде. Він створив концепцію капіталізму суброзвитку. Проте, говорячи про «модифікації» законів капіталізму в латиноамериканському суспільстві, мексиканський науковець у той же час не приймає ідею особливого периферійно–капіталістичного способу виробництва.

В інших країнах «третього світу» розроблення концепцій залежного розвитку почалося пізніше. Для вчених і практиків Азії та Африки не було потреби доводити існування залежності їхніх країн від центру, адже це вже продемонстрували латиноамериканці, розкривши детально механізми цієї залежності. Тож азіатські та африканські фахівці займалися переважно питанням про те, якими способами позбутися цієї залежності, яку політику потрібно проводити, щоб забезпечити прогрес своїх країн. Так, у Дакарі, що став центром африканської марксистської теорії, Самір Амін (1931) – директор організованого під егідою ООН Інституту планування розвитку, став одним із ключових авторів, які пропагували напрацювання латиноамериканських представників марксистської теорії залежності. Одним із таких напрацювань була концепція альтернативного розвитку, яку розробляли індієць Р. Котхарі, бангладешець А. Рахман, єгиптянин І. С. Абдулла, індонезієць Соеджатмоко, ланкієць П. Вігнараджа і багато інших дослідників.

2.5. Період «глобалізації» соціології

Сучасний, п'ятий, за М. Елброу, період розвитку світової соціології — це період «глобалізації». Саме таку назву він отримав на XII Міжнародному соціологічному конгресі (Мадрид,

1990). Глобалізація – це не «національна» і не «інтернаціональна» фаза у розвитку соціологічного знання, хоча є продуктом і того, і іншого. Глобалізація – це прагнення об'єднати зусилля соціологів усіх шкіл, напрямків, теоретико-методологічних підходів для вирішення актуальних загальнолюдських проблем.

Отже, глобалізація як сучасний етап розвитку світової соціології – це своєрідна відповідь науковців на об'єктивні процеси, які відбуваються сьогодні у людському співтоваристві. Необхідність консолідації, в тому числі соціологів, обумовлена тим, що за сучасних умов, мабуть, немає жодної країни, жодного суспільства, яке було б «самодостатнім». У нове століття наша цивілізація увійшла як взаємопов'язана система і в галузі економіки, і у політичній організації, і у сфері культури, і у сфері глобальних комунікацій. Сьогодні людство опинилося перед спільними для всіх країн загрозами: екологічними, демографічними проблемами, можливістю ядерної війни, міжнародним тероризмом, епідемічними захворюваннями тощо.

Соціологічна наука не може не реагувати на всі ці проблеми, у свою чергу, вони вимагають від неї нового розуміння соціальної реальності. Отже, сьогодні змінюються об'єкт та предмет дослідження соціологів, виникають нові феномени, що характеризують зміни у способі життя як тих чи інших континентів, країн, народів, людства в цілому, так і окремої сім'ї, яка включається до нового соціального простору безпосередньо (наприклад, через телекомунікації) чи опосередковано.

Серед представників п'ятого етапу розвитку соціології, який М. Елброу визначив як етап її глобалізації, безперечно, особливе місце посідає Іммануїл Валлерстайн (1930). Його концепція глобалізму (теорія світ-системи) є спробою інтерпретації суспільного розвитку як розвитку світової системи. Основні праці І. Валлерстайна: «Сучасна світова система» (1974), «Капіталістична світова система» (1979), «Історичний капіталізм» (1983).

І. Валлерстайн є автором світ-системної теорії. Він виділив у людській історії три послідовні світові системи: найбільш ранню «світ-імперію», яку змінила «світ-економіка» («світ-господарство») і прийдешній «світ-соціалізм», але соціолог зосереджує основну увагу на аналізі другої, сучасної світ-системи, ототожнюючи її з капіталізмом. Капіталізм зародився у

XVI столітті, коли через випадковий збіг обставин у Західній Європі світ-імперії поступилися місцем світ-економіці, побудованій на торгівлі. Капіталістична світ-економіка породила колоніальну експансію західноєвропейських країн, до XIX століття вона придушила всі інші світ-економіки і світ-імперії, залишившись єдиною сучасною світ-системою. Згідно з теорією Валлерстайна, всі країни капіталістичної світ-економіки живуть в одному ритмі.

Поняття «світ» у цьому випадку розуміється не як світ, а як його частина, що являє собою певну окрему цілісність. Просторові зв'язки між суспільствами окреслені межами, що і є межами світ-системи. В середині цих меж є центр (ядро), периферія та напівпериферія, вони і становлять собою частини світ-системи. Поза межами – зовнішній простір.

Існує два види світ-системи: світ-економіка та світ-імперія. Ключова відмінність між ними полягає у різних політичних структурах. Світ-імперія є структурою, яка має одну загальну політичну структуру та один загальний розподіл праці. Головним поняттям розробленої Валлерстайном концепції є світ-економіка – система міжнародних зв'язків, побудована на торгівлі.

Основою світ-економіки служить міжнародний поділ праці, при якому в центрі цивілізації існує вільний ринок праці, тоді як на периферії – невільний ринок, до того ж малокваліфікованої праці. Саме ця обставина і забезпечує економічні та політичні переваги «ядерних» високорозвинених держав («центру цивілізації») перед «периферією». І як тільки ця «різниця» на світовому ринку праці зникне, прийде світ-соціалізм.

Дуже цікавими є міркування Валлерстайна про причини становлення економічного та політичного панування світ-економіки капіталізму в глобальних масштабах. Тут головну роль відіграє відкритий європейцями механізм накопичення капіталу. Складовими механізму капіталістичного накопичення є коммодифікація та монетизація, які автоматично перетворюють будь-яке нетоварне виробництво в принципово нерентабельне. Цей механізм створює різноманітні форми контролю над працею, зумовлює нерівний обмін між «центром» та «периферією», створює «антиринок» у вигляді монополістичних тенденцій та ін.

Проте останнім часом, вважає вчений, механізм капіталістичного накопичення слабшає.

Найбільш видатним сучасним соціологом Великої Британії та одним із небагатьох впливових теоретиків світу є Ентоні Гіденс (1938). Основні праці Гіденса: «Центральні проблеми соціальної теорії» (1979), «Конституювання суспільства: основні принципи теорії структурації» (1986), «Соціологія: короткий, але критичний вступ» (1987), «У захист соціології: нариси, пояснення та відповіді» (1997).

Гіденс описує сучасний стан соціологічної науки і підкреслює, що в ній і досі можна помітити «пережитки минулого». Він має на увазі стале переконання більшості соціологів у тому, що економічні чинники є найголовнішою рушійною силою світового поступу. На думку Гіденса, у майбутньому слід відмовитися від однобічності економічного редуccionізму і визнати, що сучасність – це надзвичайно складне явище, в якому все більшої ваги набирає чинник культури. Тому надалі, очевидно, боротьба за звільнення від теоретичних пут минулого передбачатиме відмову від постійних сперечань з марксизмом і розширення діапазону оцінок сучасності насамперед через поглиблений соціологічний аналіз культурних вимірів світу людини.

Наступне міркування Гіденса стосується головного предмета дослідження в соціології – суспільства. Раніше панівною була думка про необхідність такого аналізу суспільства, коли розвиток залежав від ендогенних (тобто внутрішніх) імпульсів. Зараз все необхіднішим стає, по-перше, перенесення акцентів на дослідження систем держав з притаманними їм взаємозв'язками і взаємодією, а по-друге, вивчення насамперед національної держави «як втілення суспільства». Саме національна держава, на думку Гіденса, є більш або менш цілісна інтегрована одиниця з досить однорідною культурною ідентичністю, політичними інструментами влади, певною територією, яка входить до системи національних держав.

З цим тісно пов'язана така тенденція майбутнього розвитку соціології, як докладне вивчення світової системи з такими її ключовими аспектами, як зростаюча складність міжнародного розподілу праці, розподіл влади, міжнародний військовий

порядок. Усі ці явища, невідомі раніше, зараз все більше впливають на розвиток окремих національних держав і дедалі більше визначають його траєкторію.

У майбутньому зростатиме роль соціальних рухів у розвитку суспільства, таких як екологічний, жіночий, рух за мир тощо. На зміну старим типам соціальних рухів (як-от робітничий рух) придуть нові типи, про які людство ще не накопичило потрібних знань. Серед них Гіденс називає, як приклад, ісламську революцію, яка загрожує докорінно змінити геополітичну ситуацію в її усталених формах і межах. Вона виявилася цілковито несподіваною для соціології, яка протягом останнього часу не надавала релігійним феноменам належної уваги.

Гіденс переконаний, що у XXI столітті соціологія досягне стану синтезу, остаточно відмовившись від натуралізму та інших спроб пояснення соціальних явищ зовнішніми по відношенню до соціуму засобами. Новий синтез відмовиться також від пояснень людської поведінки, що автоматично випливає із соціальних причин. Він буде спиратись на докладні емпіричні дослідження суспільства і людської діяльності, які постійно змінюються; саме нове емпіричне знання допоможе будувати нові теоретичні пояснення мінливого світу.

Серед персоналій п'ятого етапу розвитку соціології чільне місце належить Нікласу Луману (1927–1998) – видатному представнику функціонального та системного підходу в соціології, одному із лідерів німецької соціологічної думки останньої третини минулого століття. Основні праці Н. Лумана: «Соціологічні пояснення» (1970–1984), «Теорія суспільства чи соціальна технологія» (1971), «Структура суспільства і семантика» (1981–1982), «Соціальна система» (1984).

За Н. Луманом, соціологія має виробляти теоретичне знаряддя, за допомогою якого можна пізнати реальний соціальний світ. Головною метою дослідника було розроблення поняття і теорії суспільства. Застосувавши системний підхід до аналізу соціальної дійсності, Н. Луман створює теорію самореферентних систем. При цьому під такою системою розуміється те, що може вирізнити себе від зовнішнього середовища та відтворювати цю межу. Таким чином, у фокусі уваги дослідника є співвідношення «система – навколишній світ». На думку Н. Лумана, суспільство є

яскравим прикладом систем, що є самовідтворюваними та самореферентними. Це означає, що суспільство має здатність не тільки самовідтворюватись, але й описувати себе, відтворюючи в цьому описі себе самого.

Згідно з таким тлумаченням, елементами соціальної системи є не люди або їх дії, а комунікації, які, у свою чергу, розкладаються на дії («події» у системі). Поняття «комунікація» в цьому контексті також має специфічний зміст. Це не просто передача інформації, це – змістовний, самореферентний процес.

Комунікації виробляють та відтворюють себе завдяки самим собі. Це обумовлює закритість соціальної системи. Вона відтворює себе за допомогою власних операцій, які не мають жодного відношення до зовнішнього світу. Саме це є основою фундаментальної характеристики системи самопізнання.

Соціальна система — це сукупність комунікацій, тому просторові кордони відбивають внутрішнє структурування системи, її внутрішню диференціацію, спрямовану на здолаття складності її самої та середовища, що її оточує.

Людина не є частиною суспільства (системи), вона є складовою навколишнього середовища. Це є особливо очевидним в умовах еволюції та диференціації соціальних систем. У минулому пріоритет політики давав змогу суспільству інтерпретувати себе як державу; потім те саме сталося з пріоритетом економіки. Сучасне суспільство, за Н. Луманом, — це граничні можливості всеохопної соціальної взаємодії («світове суспільство»).

Системи, що автономізувалися, — «політика», «державна», «наука», «релігія», «право» — самовідтворюються (для визначення цього феномена Н. Луман вводить поняття «аутопоезис»). Елементи цих систем співвідносяться виключно один з одним («самореференція»), що робить їх непрозорими та ускладнює взаємоузгодження та «взаємопроникнення».

Внутрішнє спілкування у системах забезпечується «символічно узагальненими засобами комунікації» («влада» в політиці, «істина» в науці, «віра» в релігії, «любов» у сім'ї). Такий стан сучасного суспільства Н. Луман розглядає як необхідний результат еволюції, яка, на його думку, не є необхідною.

Отже, у творчості згаданих нами соціологів, які належать до п'ятого (за М. Елброу) етапу розвитку соціологічної науки,

знаходимо відображення процесів інтеграції різних підходів до наукового аналізу суспільного життя наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: тенденцій глобалізації, розширення світової ринкової системи, гомогенізації культурного середовища, стандартизації смаків, потреб та вчинків людей під впливом засобів масової інформації тощо.

2.6. Розвиток української соціології

Соціологічна думка в Україні розвивається як частина світової соціологічної думки. У розвитку соціологічної науки в Україні можна виділити три основні етапи: перший – з кінця 70-х років ХІХ століття до 1918 року; другий – від 1918 року до кінця 80-х років ХХ століття і третій – з кінця 80-х років ХХ століття до наших днів.

Перший етап пов'язаний насамперед з діяльністю «Женевського гуртка» (Михайло Драгоманов (1841–1895) та ін.), а також таких видатних вчених, як Михайло Грушевський (1866–1934), Микита Шаповал (1882–1932), Богдан Кістяківський (1868–1920). Для цього етапу характерним є те, що українська соціологія перебуває під впливом західної соціологічної думки, а також те, що українські вчені не були фаховими соціологами і займалися соціологічною наукою принагідно, в руслі своїх філософських, історичних, правових чи економічних досліджень, розглядаючи тільки окремі проблеми суспільного життя. Жоден з українських вчених у той час не створив власної цілісної теорії.

М. Драгоманов – піонер української соціології, він першим у курсі лекцій для студентів Київського університету використав термін «соціологія», вважаючи її універсальною і, одночасно, найбільш точною наукою про суспільство. Основні праці М. Драгоманова: «Переднє слово» (до «Громади» 1878), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Чудацькі думки про українську націоналістичну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893).

Під суспільством вчений розумів три системи: матеріал, з якого воно складається (індивідууми, спільності); суспільство (сім'я, клас, держава, їх союз) і продукти суспільної діяльності (політичні, економічні, духовні, соціальні). Виходячи з останніх

(продуктів), М. Драгоманов використовував багатофакторний підхід до вивчення, аналізу суспільства, причому особливу увагу приділяв вирішальній ролі матеріального чинника в суспільному прогресі, в якому, на відміну від марксизму, підтримував виключно еволюційну, а не революційну тенденцію прогресу.

Щодо політичного чинника суспільних змін, відносин, то М. Драгоманов активно досліджував проблеми влади, співвідношення держави і суспільства, церкви, індивідуальної свободи, федералізму і централізму, вітаючи федеральне об'єднання автономій при державотворенні.

Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав видатний український соціолог, історик, етнолог, фольклорист, громадський і політичний діяч, перший Президент Української народної Республіки (1918) Михайло Грушевський (1866–1934). Основні праці М. Грушевського: «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), «Історія України–Руси» (1898–1936), «Нарис історії українського народу» (1904), «Історія української літератури» (1923–1927), «Звільнення Росії та українське питання» (1907).

Цікаво, що у своїй біографії Грушевський мало писав про особисті соціологічні надбання, але сам був добре знайомий з Е. Дюркгеймом, іншими видатними людьми Заходу, багато писав з питань соціології і, нарешті, 1919 року у Відні організував Український соціологічний інститут. Український соціологічний інститут проіснував до 1924 року і став по суті першим інституціоналізованим українським соціологічним осередком, згуртувавши відомих науковців та громадсько-політичних діячів – Д. Антоновича (1877–1945), Б. Старосольського (1878–1942), М. Шрага (1894–1970), М. Чечеля (1891–1937), М. Шаповала (1882–1932), В. Мазуренка (1877–1932), П. Христюка (1880–1941) та ін.

М. Грушевський був одним з небагатьох вчених в історії соціології, який зробив спробу класифікувати закони даної науки (полемізуючи з думкою Ф. Енгельса про походження сім'ї, держави, із запереченнями В. Вундтом існування будь-яких соціологічних законів). У своїй «генетичній соціології» він вказав на біологічні (спадковість, самоохорона роду, диференціація, виживання сильних), психологічні (наслідування і вибір) і

економічні (поділ праці, попит і пропонування) закони виникнення суспільного життя, походження соціальних спільностей. У даній соціології Грушевський аргументує і свій основний закон зміни, «трансформації» суспільств як результат конкуренції індивідуалістських і колективістських тенденцій.

У центрі політичної соціології М. Грушевського стоїть «українське питання», ідея переходу від автономії до суверенної української державності, дослідження механізмів утримування влади верхівкою, аналіз співвідношення класової держави і демократії.

Другий етап розвитку української соціології охоплює період від листопада 1918 року до початку 90-х років ХХ століття. В листопаді 1918 року відбулося академічне оформлення української соціології: було створено Всеукраїнську академію наук, у структурі якої діяла кафедра соціології (керівник – Богдан Кістяківський).

Б. Кістяківський (1868–1920) свідомо називав себе українцем, відстоював самостійність української культури, наголошував не на її відокремленні від інших національних культур, у тому числі й російської, а на своєрідності внеску у світову культурну скарбницю. Тому в його дослідженнях велику увагу приділено ідеям універсалізму в поєднанні з культурним різноманіттям, неприйняттям однобічності й крайнощів в оцінці суспільних тенденцій.

В історію української соціологічної думки увійшов як послідовний борець за перетворення соціології у справжню науку про суспільство. До соціологічних праць ученого належать: «Суспільство та індивід» (1899), «Ідея рівності з соціологічної точки зору» (1900) та ін. Він доходить висновку, що автоматичне перенесення природничо–наукового мислення в соціологію не дає змоги пізнати особливості соціального світу. Водночас реальність, яку має вивчати соціологія, це не лише економічні відносини, а й дії людей, зумовлені соціальною дійсністю та її культурними формами. Звернення до реальності в такому аспекті – це умова здобуття соціологією статусу самостійної науки та її остаточного відокремлення і від природознавства, і від економіки, філософії та інших соціогуманітарних наук.

В УРСР у 20-ті роки відбувається інституціоналізація соціології, набуття нею статусу соціального інституту. Поряд з

уже згаданою кафедрою соціології в рамках ВУАН, Михайлом Грушевським після його повернення в УРСР у 1924 році було відкрито секцію методології і соціології при науково-дослідній кафедрі історії України. Функції соціологічного інституту фактично виконувала утворена наприкінці 1925 року «Асоціація культурно-історичного досліджу». З кінця 20-х – початку 30-х років в УРСР торжествує тоталітарний режим, марксизм остаточно утверджується як ідеологічна основа суспільства. Це призвело до розгрому соціології і її повного занепаду в УРСР. Соціологічні дослідження, що спираються на точні факти, були непотрібні тоталітарному режимові, оскільки вступали в суперечність із пропагандою «завоювань соціалізму». Соціологічні установи ліквідовуються, багатьох українських вчених винищено фізично, перервано будь-які зв'язки із світовою соціологічною наукою. До 1990 року в Україні не було жодної окремої соціологічної установи, жодного факультету соціології в університетах. У тоталітарній державі соціологія своєю науковою об'єктивністю та здатністю до обґрунтованих прогнозів суперечила ідеології, управлінському волюнтаризму та бюрократичному суб'єктивізму.

Українська соціологія в еміграції диспонувала достатньо значною кількістю відомих вчених та наукових інституцій. У міжвоєнний період головними центрами української соціологічної думки в еміграції виступали Український соціологічний інститут у Відні, заснований Михайлом Грушевським, Український науковий інститут у Берліні. Але головним центром української емігрантської науки у 30-х роках була Чехословаччина. Тут існували такі наукові осередки, як Український вільний університет (на кафедрі соціології працювали Олександр Ейхельман, Володимир Старосольський, Віктор Доманицький) та Український інститут громадознавства у Празі (Микита Шаповал, Володимир Петрів), Українська господарська академія в Подєбрадах (Ольгерд Бочковський).

Після Другої світової війни наукові центри української еміграції перемістилися за океан – у США і Канаду. Соціологічні студії в еміграції у цей час не проводилися планово. Не існує соціологічної інституції, ані спеціального соціологічного видання, які б об'єднували українських соціологів у діаспорі.

М. Шаповал (1882–1932) – теж один із видатних захисників права соціології зайняти належне місце серед інших наук про суспільство. Не випадково ним (за прикладом М. Грушевського) за кордоном був організований Український інститут громадознавства (УІГ). Протягом 1925–1927 років співробітниками УІГ видавався часопис «Суспільство», були опубліковані численні монографічні праці, серед яких такі роботи М. Шаповала, як «Соціологія українського відродження», «Соціографія України», «Соціологія України», зокрема «Загальна соціологія», яка вважається першим українським підручником із соціології (Прага, 1924), а також була розроблена система загальної соціологічної теорії, яка охоплює:

- загальну соціологію (теорію суспільства, соціальних спільнот, суспільних відносин і соціальної поведінки);
- соціографію (методологію соціологічних досліджень);
- соціотехніку (розроблення практичних програм діяльності у сферах політики, права, економіки).

М. Шаповал був щиро переконаний, що політика може стати наукою лише на ґрунті соціології, а щодо українського народу, то без серйозної організації соціологічних студій він йтиме напому, не бачитиме перспектив і впаде жертвою потужного механізму міжнародного суспільного життя.

Досить неординарною особистістю в історії української соціологічної думки був В. Липинський (1882–1931). Він виступав ортодоксальним захисником ідей державної незалежності України, не федеративної, а суверенної національної держави Україна. На думку вченого, розбудова незалежної держави можлива лише за умов існування соціальних верств, класів, зацікавлених у цьому. В Україні таким класом, на думку В. Липинського, є хлібороби, яких він вважав «органічним» класом. Саме їм адресована головна праця вченого «Листи до братів-хліборобів» (1926).

Окрім існування «органічного» класу (хліборобів), створення незалежної держави В. Липинський пов'язує з діяльністю національної еліти та поширенням певного типу особистості – «войовника-продуцента», тобто людини, яка має однакову здатність як до творчої, так і до військової справи. Для В. Липинського цей тип особистості втілювався в особі гетьмана.

Після Другої світової війни українська соціологія на еміграції не мала помітних здобутків, у всякому разі відомих нам.

Натомість українська радянська соціологія цього періоду (особливо після 1956 року, коли було засуджено культ особистості Сталіна) дістала, як зазначалось вище, певні позитивні шанси для свого розвитку. На початку 1960 років відділ атеїзму Інституту філософії АН УРСР здійснив соціологічні дослідження в Західній Україні. Їх результати не було оприлюднено, проте деякі з них було представлено у збірнику за редакцією Л. Сохань «Соціологія на Україні» (1968). У 1968 році в Інституті філософії АН УРСР було відкрито відділ соціології, а у 1969 році вийшов у світ збірник «Філософія і соціологія».

Соціологію радянського періоду можна вважати однією з найвідсталіших наук як в Україні, так і в цілому в СРСР. Ситуація змінюється, починаючи із середини 80-х років, із настанням ери гласності й перебудови. Поволі зазнає змін ставлення до соціології, зростає усвідомлення її суспільної значущості і користі. Настає навіть певна мода на цю науку, коли без соціологічних опитувань та експертиз важко було собі уявити газетні та журнальні публікації, передачі радіо і програми телебачення, особливо на політичні теми. Відкриваються кафедри та відділення соціології у Харківському, Київському, Львівському, Одеському, Дніпропетровському університетах, але належних умов для безперешкодного розвитку соціологічної думки в рамках СРСР так і не було створено.

Третій етап у розвитку української соціології починається з часу проголошення України самостійною державою. Соціологія здобуває статус окремої соціальної науки, в університетах відкриваються факультети та відділення підготовки професійних соціологів, починає функціонувати аспірантура для спеціальності «соціологія», утворюються спеціалізовані ради із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата і доктора соціологічних наук. Зростає кількість праць і наукових публікацій з соціології, виходить часопис «Філософська і соціологічна думка» [136].

Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України і, навпаки, процеси відродження і державотворення вимагають своєрідного соціологічного супроводу. Яскравим виявом цих тенденцій стає створення у 1990 році

Інституту соціології в системі Національної Академії наук України. Згодом засновано Українську соціологічну асоціацію (пізніше – Соціологічна асоціація України), яка забезпечує методичне консультування науково-дослідних робіт вітчизняних учених-соціологів. Із 1993 року вона стає колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації. Протягом років незалежності в Україні утворилися висококваліфіковані центри соціологічних досліджень, найвідомішими серед них є соціологічна служба Інституту соціології НАН України, яка плідно співпрацює із соціологічною службою Центру «Демократичні ініціативи» та службою СОЦИС–Геллап (Ukraine International); Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова; Київський міжнародний інститут соціології в Університеті «Києво-Могилянська Академія»; Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень (м. Харків) та ін.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть етапи розвитку соціології за М. Елброу.
2. Чому перший етап розвитку соціології як самостійної науки М. Елброу називає «універсалізмом»? Хто із соціологів належить до цього етапу?
3. Сформулюйте засадничі ідеї позитивістської соціології О. Конта та Г. Спенсера.
4. Надайте характеристику національних соціологічних шкіл, що виникли на другому етапі розвитку соціології (за М. Елброу).
5. У чому полягає сутність соціологічної концепції Е. Дюркгейма?
6. Надайте стисло характеристику марксистської теорії суспільства.
7. Чому М. Елброу називає третій етап розвитку соціології фазою її інтернаціоналізації?
8. Чим відрізняються соціологічні концепції Т. Парсонса і Р. Мертона?
9. Як М. Елброу називає четвертий етап розвитку соціології? Чим обумовлена така назва?
10. Назвіть головних представників української соціологічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття.
11. Назвіть сучасні українські висококваліфіковані центри соціологічних досліджень.

Розділ 3

СУСПІЛЬСТВО ЯК ГОЛОВНЕ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛОГІЇ

3.1. Соціологічні підходи до визначення суспільства

Існує безліч підходів до визначення суспільства, але сучасні соціологи вважають, що можна виокремити два основних: широкий та вузький.

У широкому соціологічному розумінні суспільство – це світове співтовариство або світова система, яка вміщує в себе всі форми взаємодій людей на планеті (глобальне суспільство).

У вузькому – це певна спільнота людей, яка протягом тривалого історичного періоду мешкає на одній і тій самій території, яка створила власну культуру та політичну систему управління. В такому розумінні поняття «суспільство» може збігатись із такими поняттями, як «країна», «культура» та «національна держава». Беручи цей підхід до уваги, ми можемо говорити про існування сьогодні понад двохсот суспільств.

Обидва підходи вказують на те, що поняття «суспільство» характеризує феномени процесу осмисленої взаємодії між людьми. Однак процес цей може здійснюватись лише на основі адекватно сприйманих усіма його учасниками цінностей та інших елементів культури.

Яким критеріям має все ж таки відповідати об'єднання людей, щоб вважатися суспільством в соціологічному розумінні? Наприклад, американський соціолог Е. Шилз (1911–1988) суспільством вважає об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- об'єднання не може бути частиною будь-якої соціальної системи;
- має власну територію;
- наявність власної назви та історії;
- укладання шлюбів між представниками даного об'єднання;
- поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;
- існує довше, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
- має загальну систему цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Український соціолог В. Городяненко до найхарактерніших сутнісних рис суспільства відносить:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, систему норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток [160].

Отже, суттєві ознаки і характеристики суспільства, що виділяються більшістю зарубіжних і вітчизняних соціологів, дають змогу трактувати його насамперед як систему.

Суспільство являє собою складноорганізовану систему вищого «органічного» типу, суперсистему, або соціетальну систему як структурно-функціональну цілісність з усіх видів соціальних систем. Термін «соціетальний» застосовується в соціології для визначення відносин і процесів у соціальних системах.

Як соціетальна система суспільство характеризується структурно-функціональною цілісністю, тривалістю, рівновагою, відкритістю, динамізмом, самоорганізацією, самовідтворенням, еволюцією.

Структурно-функціональна цілісність досягається шляхом реалізації низки диференційованих функцій. Диференціація суспільних функцій супроводжується створенням соціальних структур (економічних, політичних, культурних та інших інститутів), що заповнюються фахівцями з відповідними професійними та людськими якостями. Суспільство вбирає в себе всю багатоманітність та багатогранність соціальних ролей і структур, тобто ширше рамок будь-якого інституту, що регулює окремі види взаємодії.

Суспільство володіє високим рівнем внутрішньої саморегуляції, яка забезпечує підтримку і постійне відтворення складної системи соціальних відносин. Суспільство постійно відтворює соціальні якості своїх структур та відповідно соціальні якості індивідів і груп індивідів, пов'язаних із функціонуванням

таких структур. Здатність до відтворення соціальної взаємодії характерна як для кожного інституту, організації, так і кожної спільноти окремо.

Суспільство як єдність соціального і індивідуального спрямоване, по-перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого себе і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб. Основні сфери людської життєдіяльності (економічна, соціальна, політична та духовна) зумовлюють основні функції суспільства: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку); регулювання і організацію суспільних відносин (соціально-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування і нормалізації політичних, правових, моральних відносин); духовно-культурний розвиток людей.

Потрібно підкреслити, що визначення чотирьох основних сфер суспільного життя має певною мірою відносний, умовний характер, тому що реальна людська життєдіяльність – це тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя призводить до створення деформованої моделі суспільства.

Розглянемо основні сфери людської життєдіяльності в суспільстві більш детально.

Економічна сфера життя суспільства пов'язана з матеріальним виробництвом необхідних для життя людини матеріальних благ. Сутність матеріально-виробничої діяльності людини розкриває спосіб виробництва матеріальних благ, який забезпечує не тільки соціальні умови життєдіяльності суспільства, але й соціальний спосіб життя та діяльності конкретного індивіда. Спосіб виробництва включає в себе, з одного боку, продуктивні сили, з іншого – виробничі відносини суспільства. В широкому розумінні продуктивні сили є єдністю людей, які здійснюють виробництво, і засобів виробництва, за допомогою яких люди виробляють матеріальні засоби до життя. Виробничі відносини є відносинами між людьми у процесі виробництва. У першу чергу це відношення власності на засоби виробництва, які визначають соціальний характер і спрямованість суспільного виробництва. Зміна або перетворення

відносин власності призводять до зміни та перетворення інших ланок виробничих відносин, що у свою чергу призводить до зміни соціального характеру способу виробництва і врешті–решт до зміни головних рис усього суспільства.

Прагнучи задовольнити свої потреби, люди змушені поліпшувати знаряддя праці, вдосконалювати трудові навички, здобувати нові знання, не замислюючись над кінцевим результатом тих змін, які вони вносять у зміст способу виробництва. Разом з тим, враховуючи системний характер організації суспільного життя, слід пам'ятати, що розв'язання проблем економіки не може автоматично розв'язати питання політичного життя, розвитку науки, освіти, морального стану суспільства. З іншого боку, не викликає сумніву, що без певних політичних зусиль, адекватної вимогам часу законодавчої бази унеможлиблюється формування необхідних економічних структур.

За умов сучасної науково-технічної революції, яка з середини ХХ століття є якісно новим етапом науково-технічного прогресу, дедалі зростаючу роль у виробництві відіграє наука. Комп'ютеризація та інформатизація всього життя суспільства нині виступають вирішальним напрямком науково-технічної революції, соціальна сутність якої пов'язана передусім з істотними змінами місця і ролі людини у виробництві, характером і змістом її праці. Інакше кажучи, людина стає науковомислячим організатором і керує виробничими процесами.

Соціальна сфера життя – це все те, що характеризує спільне існування людей і є відмінним від їхньої природної, фізико-біологічної основи. Носіями соціального виступають люди і продукти їхньої діяльності. Але це не просто сукупність індивідів, що взаємодіють між собою і тому перебувають у певних зв'язках і відносинах. У цій сукупності виникають певні групи, спільності, які відрізняються одна від одної і перебувають між собою в різноманітних співвідношеннях.

У розвитку соціальної структури сучасного суспільства можна зазначити дві основні тенденції. Перша з них полягає в активному процесі диференціації суспільства, виникненні нових соціальних груп. Друга зумовлена інтеграційними процесами в економіці, що відбуваються у світі і впливають на розвиток

соціальної структури суспільства. Зближуються умови праці, її характер і зміст у представників різних соціальних груп. Це сприяє зближенню умов їхнього життя, а також їхніх потреб та інтересів.

Орієнтація на себе вимагає від людини не відвертання від суспільних інтересів, загальних справ, а навпаки, постійного підтримання цих справ в оптимальному стані. Творцем більш високої, розвиненої соціальності є саме незалежна, самодостатня особа. У цивілізованих суспільствах поступово складається новий тип світогляду, базовими цінностями якого є рівність, солідарність, толерантність, плюралізм, плідне міжнародне спілкування. Боротьба, що супроводжується жорстокістю і приниженням людської гідності, безумовно кваліфікується як огидне явище, що має бути виведеним за межі людських відносин.

Основним елементом політичної сфери виступає політична організація суспільства, що включає: державу та її установи, політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, трудові колективи зі своїми органами самоврядування. Значну роль у політичній системі відіграють політична свідомість і політична культура, які відображають як рівень розуміння суспільством самого себе як політичної цілісності, так і ступінь соціально-культурного розвитку людини.

Найбільш давнім і розвиненим політичним інститутом є держава – основне знаряддя влади, носій суверенітету, тобто необмеженої верховної, неподільної політичної влади. Сутність і призначення держави виявляється в її функціях. До них передусім належать: господарсько-організаційна, управлінська, соціальна, правоохоронна, екологічна; функція захисту країн від нападу зовні; функція розвитку духовної культури тощо. Як правило, діяльність держави оформлюється певними законами.

Важливе місце у політичному житті сучасного суспільства посідають політичні партії, які розташовуються на стику між громадянським суспільством і державою, звідси їх роль сполучної ланки між ними. Партія постає частиною громадян суспільства, що об'єдналися на основі єдиних політичних інтересів і цілей. Історичний досвід показує, що будь-яка партія ставить за мету завоювання влади в ім'я здійснення своїх програмних завдань. Одночасно партії на відміну від більшості

інших добровільних об'єднань громадян, породжують, формують певну ідеологію.

Нормальне громадянське життя суспільства передбачає наявність політичної свободи, яка підпорядковується нормам права. Іншими словами, політична свобода полягає в тому, щоб у своїх соціально значущих вчинках бути залежним насамперед від законів. Там, де існує свобода совісті, кожна окрема людина може вимагати, щоб їй надали можливість іти за власними інтересами і переконаннями, зрозуміло, в межах правових норм, що є чинними для даного суспільства. Висока гідність людини полягає в тому, щоб бути вільною. Визнання людини як самостійної, вищої цінності, передбачає визнання за нею права на ініціативу, віру в те, що тільки вільна людина спроможна зробити правильний вибір.

Формування соціуму як такого завершує найвеличніша сфера життєдіяльності суспільства і людини – духовна сфера. Адже духовне пронизує усі сфери суспільного життя – економічну, соціальну. Основою духовного життя суспільства є духовна діяльність, головними спонукальними силами якої виступають духовні потреби. Будь-яка духовна діяльність обумовлюється духовними відносинами. Виокремлюють такі види духовних відносин, як пізнавальні, моральні, естетичні, релігійні, а також духовні відносини, що виникають між учителем і учнем, вихователем і тим, кого він виховує. Ці відносини виявляються у повсякденному міжособистісному спілкуванні людей. Сукупним продуктом духовного виробництва, ядром духовного життя суспільства виступає суспільна свідомість людей, яка являє собою сукупність почуттів, настроїв, художніх і релігійних образів, різноманітних поглядів, ідей і теорій, що відображають ті чи інші сторони суспільного життя. Водночас свідомість виступає не просто як відображення буття, сторона людської діяльності, а як саме людське життя, його вимір. Поза свідомістю не можна уявити собі процес суспільного життя, зрозуміти поступ історії, пояснити її події.

Виділяють такі форми суспільної свідомості, як політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, наукову і філософську. Кожна з них відображає певні сторони суспільного життя. Історично першою формою суспільної свідомості є моральна

свідомість, яка відображає існуючі в суспільстві моральні відносини. Адже жодний колектив не може існувати, якщо його члени не дотримуються певних норм поведінки. Політична свідомість є відображенням політичних відносин, політичної діяльності, що відбувається у суспільстві. У правовій свідомості відображаються різні моменти правового життя суспільства, пов'язані з розробленням і практичним використанням тих чи інших правових норм і законодавчих актів. Естетичне ставлення людей до навколишнього світу відображає естетична свідомість, одним з проявів якої є мистецтво. У процесі історичного розвитку відбувається подальша диференціація суспільної свідомості. Так, на сучасному етапі є всі підстави для виокремлення екологічної, а також економічної форми суспільної свідомості.

Підсумовуючи вищесказане, можна впевнено стверджувати, що суспільство – це організаційно упорядковане ціле, куди входять люди, об'єднані за об'єктивними чи суб'єктивними показниками у соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні організації, соціальні інститути з відповідними формами соціального зв'язку, соціальної взаємодії, соціальних відносин.

Отже, суспільство складається з безлічі індивідів, але не являє собою простої суми чи сукупності людей, а є цілісною соціокультурною системою, яка складається з взаємозалежних підсистем: економічної, політичної, соціальної та духовної.

3.2. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи

Суспільство як суперсистема є сукупністю соціальних систем, які розглядаються як структурні елементи суспільства. Залежно від різноманітних підходів до розуміння суспільства як певної системи розрізняються й спроби розгляду його структури.

У соціологічній літературі найбільш поширеним є системний підхід з виділенням трьох рівнів: макрорівень, мезорівень (середній рівень) та мікрорівень. Згідно з цим підходом суспільство структурно складається із людства в цілому (макрорівень), соціальних спільнот з утвореними ними соціальними інститутами (мезорівень), індивідів (мікрорівень). Таким чином, основними структурними елементами суспільства є

соціальні статуси, соціальні ролі, соціальні групи, соціальні організації, соціальні інститути.

Знання реальної соціальної структури свого суспільства потрібно кожній людині. Це «анатомія суспільства» – без цього не можна зробити жодного кроку в жодному напрямку соціальної діяльності.

Схарактеризуємо основні елементи соціальної структури детальніше.

Соціальний статус – це певна позиція особи в соціальній структурі групи і суспільства, пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків.

Виділяють чотири головні параметри для опису поняття «статус»:

1) назва статусу (звичайно складається з одного слова: дівчина, офіцер, сестра та ін.);

2) визначення статусу (описує суть статусу і його місце у суспільстві чи у конкретній групі. Наприклад, викладач – особа, яка за основним місцем роботи у закладах вищої освіти провадить навчальну, методичну, наукову (науково–технічну, мистецьку) або організаційну діяльність. Або студент – особа, яка в установленому порядку зарахована до закладу вищої освіти та навчається за денною, вечірньою або заочною, дистанційною формами навчання з метою здобуття певних освітнього й освітньо-кваліфікаційного рівнів);

3) зміст статусу – сукупність прав і обов'язків носія статусу (наприклад, студент має право: на вибір форми навчання; безпечні та нешкідливі умови навчання, праці та побуту; трудову діяльність у позанавчальний час; додаткову оплачувану відпустку у зв'язку з навчанням за основним місцем роботи, скорочений робочий час та інші пільги, передбачені законодавством для осіб, які поєднують роботу з навчанням; користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою закладу вищої освіти тощо. Разом з тим студент зобов'язаний дотримуватися законодавства України, моральних, етичних норм; дотримуватися законів, статуту та правил внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу; виконувати графік навчального процесу та вимоги навчального плану тощо);

4) ранг статусу – місце певного статусу в соціальній ієрархії (високе, середнє, низьке; вище за одні статуси і нижче за інші).

Але слід пам'ятати, що взаємодіють все–таки не статуси, а тільки їх носії, тобто конкретні люди.

Кожна людина має багато статусів, позаяк є членом багатьох груп (син, студент, юнак, читач бібліотеки, споживач і т. ін.). Але у статусному наборі обов'язково виділяється головний.

Статуси є природженими (чоловік, дівчина, українець) і такими, що досягаються (студент, шофер, батько, президент).

Іноді можлива розбіжність статусів. Розбіжність статусів часто призводить до серйозної особистої драми. Люди по–різному виходять із цієї життєвої ситуації, але вона завжди є драматичною. Це трапляється за таких умов:

1) коли індивід має високий статус в одній соціальній групі і низький – в іншій. Наприклад, високооплачуваний банкір вірогідно, але не обов'язково, матиме високий статус у власній родині або в групі футболістів–аматорів;

2) коли права і обов'язки одного статусу суперечать виконанню обов'язків іншого (статус хорошої матері та дружини і ефективного працівника).

Соціальна роль — модель поведінки, орієнтована на даний статус. Її ще називають динамічною стороною статусу. Якщо статус вказує на позицію індивіда всередині групи, то роль – на поведінку, властиву даному статусові.

Люди не можуть поводитися як їм заманеться. Вони діють так, як, на думку оточення, повинен діяти носій даної ролі. Соціальна роль неможлива без очікувань членів групи поведінки, властивої для носія певного статусу. Наприклад, учитель має поводитися як учитель, а не як клоун чи злочинець.

Однак необхідність відповідності рольової поведінки носіїв певних статусів тим очікуванням, які до них висуває суспільна група, зовсім не означає, що всі носії даного статусу будуть виконувати свою роль ідентично. Жоден вчитель не подібний до іншого, всі матері по–різному виконують свою соціальну роль і т. ін. Тобто у рамках кожного статусу для особистості існує вибір свого варіанта рольової поведінки. Проте, чим вищою є престижність статусу, тим жорсткіше суспільство контролює його носіїв і тим вужчим для них є варіант вибору рольової

поведінки. Наприклад, суспільство значно терпиміше поставиться до підпитого вантажника, ніж до військового чи викладача у такому самому стані.

Рольовий набір. Кожен статус містить у собі не одну роль, а цілий комплекс ролей. Хоча кожен статус має певний рольовий набір, жодна із ролей у цьому наборі не закріплена за ним жорстко. Тобто статус може втрачати якусь із ролей, набуваючи натомість іншої. Статус дружини передбачає такий рольовий набір, як роль соціального партнера, сексуального партнера, вихователя дітей, домогосподині і годувальниці. Якщо дружина приділятиме значно більше уваги зароблянню грошей, тобто якщо у неї значно переважатиме статус годувальниці сім'ї, то вірогідно вона перестане бути жінкою-домогосподинею, а іноді і жінкою-матір'ю.

Статуси і ролі – це своєрідні «цеглинки» для ширших і складніших соціальних структур, передусім соціальних груп.

Поняття «соціальна група» в соціології використовується тоді, коли є потреба структурувати суспільство та визначити його структурні елементи.

Актуальність цієї проблеми і важливість її вивчення обумовлені такими чинниками:

- соціальні групи – це рушії суспільного прогресу, без їхніх зусиль не можуть відбуватися жодні зміни в суспільстві;

- від характеру соціальних груп, їхньої значущості залежить функціонування всіх соціальних інститутів: сім'ї, освіти, держави, культури, економіки, політики тощо;

- від того, з яких соціальних груп складається суспільство, які з них лідирують, а які займають підлеглі позиції, залежить тип суспільства, його соціально-економічний і державно-політичний устрій, темпи і напрямки розвитку;

- для кожного індивіда – це своєрідний компас орієнтації в суспільстві [127].

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак, які виконують соціально необхідні функції в загальній структурі суспільного розподілу праці і діяльності. Соціальна група виконує роль проміжної ланки в системі «суспільство – група – особистість».

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія).

Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків, проте, якщо малу групу визначити як психологічно єдиний соціальний осередок, то максимальний розмір малої групи – до двох десятків. Це – сім'я, дошкільні групи, шкільний клас, студентська група, група друзів, спортивна команда тощо.

Характерними рисами малої групи є: нечисленний склад; прямий контакт і міжособистісна взаємодія та взаємовплив; просторова близькість членів та певна локалізація у просторі; тривалість існування та усталеність у часі; спільність інтересів, соціальних норм, звичаїв, форм поведінки; добровільність членства в групі; неформальний контроль за поведінкою; наявність загальної мети і діяльності, переживання спільних почуттів.

Різновидом малої соціальної групи є первинні групи. Поняття «первинна група» ввів у науковий обіг на початку ХХ століття американський соціолог, психолог Ч. Кулі (1864–1929).

Характерною ознакою первинних груп є безпосередній інтимний міжособистісний тісний контакт «лицем до лица» з високим рівнем емоційності. Ці групи «первинні» тому, що саме серед них індивід отримує перший досвід соціальної єдності. Можна сказати, що вони виконують роль першого сполучного ланцюга між суспільством та особистістю. Причетність до таких груп допомагає індивіду усвідомити свою належність до певних соціальних об'єднань та брати участь у житті суспільства.

Окремо необхідно розглянути поняття «референтна група». Групи, в які індивід не входить реально, але норми яких сприймає, називають референтними групами. Індивід може бути

членом такої групи, а може і не входити до її складу, проте він звіряє свій статус, поведінку з цим взірцем, висловлює задоволення чи незадоволення ними, формує установку на можливе соціальне переміщення. Вибір референтної групи важливий для процесів соціалізації, ідентифікації. Прикладом важливої ролі такої групи є ситуація, коли поведінка студентів (культура мовлення, манера спілкування, зовнішній вигляд тощо) помітно відрізняється від загальногрупової і «запозичена» або у героїв музичних кліпів, селебретіс, або у членів інших групових об'єднань. Мабуть, у житті кожного індивіда були випадки, коли батьки, вчителі, друзі обурено дорікали за нетипову для нього поведінку та висували обвинувачення певному гурту, з яким індивід останнім часом спілкується. Образ референтної групи є одним з критеріїв самоідентифікації етнічної належності індивіда.

Отже, *референтна група* – це реальна чи уявна, в більшості випадків, мала соціальна група, система цінностей і норм якої є взірцем, еталоном для тієї чи іншої особистості.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності. Це завжди цільове об'єднання людей з невизначеними емоційними стосунками, де індивідуальні особливості особистості – другорядні, головне – виконання певних функцій.

За способом і характером організації і залежно від її цілей і завдань соціальні групи поділяються на формальні і неформальні.

Формальною (офіційною) групою є об'єднання людей, яке утворюється на основі офіційного документа юридичних норм, установ, правил, службових інструкцій, приписів тощо. Члени такої групи націлені на виконання якогось виду діяльності і перебувають в ієрархічно структурованій підпорядкованості (наприклад, учнівський клас, студентська група, виробничий колектив, військовий підрозділ, футбольна команда і т. д.).

Неформальна група складається стихійно і не має особливих документів, що регламентують її функціонування, але вона також утворюється на основі загальних інтересів, прагнень, що об'єднують людей у більш або менш стійкі об'єднання (наприклад, дружня компанія, злочинна згряя і т. д.). Поведінка членів такої групи регламентується особливими неписаними

правилами, відносини між ними є тісними і залежними одне від одного. Вторинна група більш численна і може мати у своєму складі одну або декілька первинних груп. Ступінь впливу такої групи на індивідів може різнитися залежно від того, наскільки сильно інтеріоризовані групові цінності представником групи.

Отже, поняття соціальна група – одне з найважливіших у соціології, оскільки є родовим щодо інших відносно стійких, історично сформованих сукупностей людей. Якісними ознаками соціальної групи є взаємодія та взаємовплив, усвідомлене членство і ідентичність.

Соціальні спільноти – це реально існуючі, емпірично фіксовані об'єднання індивідів, які є відносною цілісністю, що може виступати як суб'єкт соціальної дії та об'єкт соціального впливу.

Показниками соціальної спільноти як цілісності виступають: спільні умови життєдіяльності; спільні інтереси взаємодіючих індивідуумів; прихильність до конкретних соціальних цінностей; соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільноту; належність до історично складених територіальних утворень.

Найбільш відомими соціальними спільнотами є: територіально-поселенські; етнічно-національні; демографічні; професійно-освітні; культурні тощо.

Польський соціолог Ян Щепанський (1913–1993) пропонує виділити такі типи соціальних спільнот: природні, які існують у реальності (наприклад, територіальні чи демографічні); номінальні (наприклад, спільнота підприємців, фермерів та ін.).

Отже, соціальна спільнота – це таке об'єднання людей (природне чи соціальне), яке характеризується загальною ознакою (стать, вік, освіта, статус, професія, роль тощо), більш-менш міцними соціальними зв'язками, спільним типом поведінки, умогляду, умонастрою і цілеспрямованості. Функціонування і розвиток соціальних спільнот відбувається на основі соціальних зв'язків і взаємодії, де поруч із безпосередніми існує значна кількість опосередкованих зв'язків.

Поступ суспільства йде через формування та діяльність соціальних інститутів. *Соціальний інститут* – стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, настанов, норм

поведінки, що історично склались і регулюють різні сфери людської діяльності та організовують їх у систему ролей і статусів, які утворюють певну соціальну систему.

Поняття «соціальний інститут» запровадив Г. Спенсер. Він вважав, що соціальні інститути – «інституції» чи «органи соціального організму» є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував із розумінням соціальних інститутів. Основні соціальні інститути, які і сьогодні, в основних рисах, визнаються головними, на його думку, є такі:

1) сімейний – відповідає за опіку і виховання дітей, їх соціалізацію, впорядкування сімейного життя;

2) обрядовий – установлює звичаї, обряди, регулює повсякденну поведінку людей;

3) політичний – відповідає за організацію й розподіл влади в суспільстві (держава, армія, суд, партії, вибори тощо);

4) релігійний – згуртовує суспільство, установлює моральні норми і принципи людського співжиття;

5) економічний – регламентує соціальні відносини у сфері виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ та послуг (власність, гроші, ринок, трудова діяльність тощо).

Процес виникнення та становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства називається інституціоналізацією. Інакше кажучи, це заміна спонтанної поведінки людей на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється суспільством.

Свою роль у суспільстві соціальні інститути реалізують через виконання певних функцій, які являють собою ту користь, яку інститути приносять суспільству. Кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію. Їх сукупність формує загальні функції. Основоположними і найбільш значущими серед них є:

1) *інтегративна функція* – полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, в об'єднанні соціальних груп від імені усього суспільства на засадах забезпечення організаційних форм взаємодії, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства. Отже, соціальний інститут є механізмом реалізації взаємозалежності та взаємовідповідальності членів суспільства, соціальних груп через їхню інтеграцію і створення умов для їхньої комунікації;

2) *комунікативна функція* – спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми шляхом певної організації їх спільної життєдіяльності та залучення нових членів до інституціональних зв'язків, прилучення їх до соціальних форм життя, розширення кола спілкування окремих індивідів. Також без комунікації усередині інституту неможливі ефективне управління і соціальний контроль;

3) *регулятивна функція* – полягає у регулюванні людської поведінки і здійсненні соціального контролю за нею через встановлення жорстких норм, правил, стандартів поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконанням бажаних дій і усуненням небажаної поведінки). Але не треба вважати, що регламентація соціальних дій у рамках інституту зводиться тільки до примусу. Вона передбачає також добровільне усвідомлення виконання учасниками зв'язку певних норм, законів, моральних установок, що само по собі має стати культурною цінністю (якщо студент не хоче навчатися, його можна відрахувати з вишу, але примусити – майже неможливо);

4) реалізація перших трьох функцій є засадою для виявлення четвертої *функції соціального інституту* — функції закріплення і відтворення безперервності суспільних відносин, що здійснюється через засвоєння індивідами базових цінностей суспільства, передачу соціального досвіду новим поколінням і стандартизацію людської поведінки. Це запобігає розширенню стихійності у соціальній діяльності і виникненню соціального хаосу.

Перелічені функції притаманні кожному інституту. Сім'я – наочний приклад такої поліфункціональності. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, культурні та інші функції, які бувають явними та латентними.

Явні (неприховані, формальні) функції зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству. До явних функцій, наприклад інституту освіти, можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію, виховання тощо.

Латентні (приховані, побіжні від явних) функції є офіційно не заявленими, але насправді здійснюваними. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана «соціальна

селекція», що виявляється у закріпленні й досягненні через систему освіти (елітарні престижні заклади вищої освіти, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. На відміну від явних функцій, визначити латентні функції соціальних інститутів, які б були притаманні усім з них, дуже важко. Це може бути встановлення статусної структури суспільства або формування громадської думки (у колективі, сім'ї). Краще виявляти латентні функції у кожному конкретному випадку, бо тільки за допомогою цього можна уявити істинну картину соціального життя.

Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Окрім функцій, соціальні інститути можуть виконувати так звані дисфункції, тобто заподіювати шкоди суспільству через те, що діяльність інституту перестає у певних напрямках або навіть загалом відповідати потребам соціального розвитку. У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституціональної кризи – дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів. Так, сьогодні розподілена українська православна церква, замість об'єднання громадян, створює умови для загострення соціальних протиріч, провокує нетерпимість, протистояння, а діяльність державних органів інколи стає не джерелом законослухняності, а витоком порушення законів через хабарництво, криміналізацію, корумпованість держслужбовців, великий податковий пресинг, різні форми використання державних коштів в особистих інтересах.

Дисфункції у соціальних інститутах виникають внаслідок різних причин, зокрема завдяки змінам у шкалі людських потреб і цінностей, недобросовісному ставленню деяких членів інституту до своїх обов'язків, використанню ними свого інституціонального становища в особистих інтересах, недостатній підготовці кадрів. Подолання дисфункцій є необхідною умовою підвищення ефективності соціального розвитку.

Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституціональної системи є важливим індикатором стабільності суспільства.

3.3. Теорії походження суспільства

Упродовж історії існування людства висувалося безліч гіпотез походження суспільства, але соціологів цікавлять лише теорії, перевірені за допомогою емпіричних фактів. Серед таких теорій можна виділити: еволюційну, теорію циклічного розвитку, теорію соціальних змін, інструментальну, сексуальну, гендерну, кратичну, семантичну та ін.

Основою *еволюційної теорії* є виявлення визначального чинника, модифікація якого веде до зміни всього вигляду суспільства. О. Конт таким вирішальним чинником вважав розвиток та удосконалення знання. Розвиток знання від теологічного до позитивного обумовлює перехід від військового суспільства до індустріального суспільства. Г. Спенсер, навпаки, вбачає сутність еволюції суспільства в його ускладненні, посиленні його диференціації, яка супроводжується зростанням інтеграційних процесів, які поновлюють єдність соціального організму на кожному новому етапі його розвитку. Соціальна еволюція супроводжується ускладненням суспільства, яке веде до зростання самостійності громадян, зростання свободи індивідів. Концепція еволюціонізму відіграла позитивну роль у розумінні причин і ходу розвитку суспільства, перш за все завдяки визнанню об'єктивного характеру суспільного розвитку.

У *теорії циклічного розвитку* (О. Шпенглер, А. Тойнбі) розвиток суспільства розглядався не як прямолінійний рух до більш досконалого стану суспільства, а як своєрідний замкнутий цикл підйому, розквіту і занепаду, який знов повторюється у міру його завершення. Циклічні концепції розвитку суспільства розглядали його зміну за аналогією з маятником, коли виведене з рівноваги під дією яких-небудь чинників суспільство робить коливальні рухи від однієї точки до іншої, застигаючи посередині і відновлюючи тим самим свою стабільність.

Теорія соціальної зміни Т. Парсонса будується на основі теорії системи та кібернетики. В основі розвитку суспільства лежить ідея кібернетичної ієрархії різних систем: організм, особистість, соціальна система і культурна система. Справжніми глибокими змінами є ті, що зачіпають культурну систему, яку Парсонс називає системою довіри. Економічні і політичні

перевороту, що не зачіпають рівень культури в суспільстві, не можуть докорінно змінити його. Суспільство як соціальна система володіє стійкістю, здатністю до самовідтворення, що виявляється у стабільності його основних структурних елементів (адаптації). Якщо співвідношення сил, елементів, які підтримують рівновагу, порушується, а суспільна система в цілому, його основні структурні елементи залишаються незмінними, то втрачена рівновага швидко відновлюється.

Інструментальна теорія ставить на перше місце людську кмітливість, завдяки якій людина винайшла спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші, вони зберігали зусилля людини у добуванні їжі і тепла. Використовуючи знаряддя, вона навчилася працювати, поліпшувала свій добробут. Це зумовило функціональне дрібнення родової общини, розподіл праці, що у свою чергу спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. Виникла і почала розвиватися соціальна організація.

Сексуальна теорія базується на фізіологічних характеристиках людини. Прихильники цієї теорії вважають, що головним чинником зародження суспільства є позасезонний характер розмноження людини та її задоволення від статевого акту. Це надає процесові виношування і народження спонтанності, позаконтрольності, а існуванню групи — непередбачуваності. Відповідно в общині — надмірна кількість слабких, незахищених осіб, що потребують опіки і за низького рівня розвитку ризикують загинути. Встановлення контролю над народжуваністю пов'язано з виникненням сімей і встановленням норм, які регулюють сексуальні, а разом з ними й інші відносини членів общини.

Гендерна теорія ґрунтується на аналізі розподілу соціальних ролей між статями. Оскільки жінка володіє біологічною монополією на відтворення роду, і для немовлят є не тільки кровним, а й першим взірцем для наслідування, її роль і воля в общині особливо значущі. Відповідно значущість чоловіка значно менша, його роль зведена до обслуговування процесу відтворення (забезпечення зачаття, захисту, тепла, їжі тощо). Незадоволені своїм становищем, чоловіки створюють штучну

противагу жіночій «монополії відтворення» у формі чоловічої «монополії на встановлення порядку». А коли вони стали домовлятися про розподіл жінок, виникла соціальна організація. Попри те, що чоловіки споконвіку порушують власні домовленості, вони продовжують дотримуватись первісної кругової поруки, не допускаючи жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних із владою, управлінням, розпорядженням ресурсів. Теоретики фемінізму стверджують: соціальна організація виникла у момент договору чоловіків про розподіл жінок.

Кратична теорія спирається на загальну теорію систем і виводить виникнення суспільства з розвитку управляючих підсистем. Згідно з її постулатами сила та розум розподілені між людьми нерівномірно. Разом з природною експансивністю (жадобою і цікавістю) переваги окремих людей за певними критеріями (фізична міць, спостережливість, спритність тощо) дають їм змогу зайняти вигідні позиції, прибрати до рук краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери почали утверджувати систему правил шанування вождя, передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання. Норми, які забезпечують відносини нерівності, стають основними для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на маси та привласнення ресурсів, створюваних общиною, забезпечуючи водночас її подальший розвиток.

Семантична теорія будується на визнанні слабкості людини як біологічної істоти. Закон виживання вимагає об'єднання людських зусиль, що пов'язано з їх координацією, розділенням і комбінуванням функцій індивідів. Виникає необхідність попереднього узгодження і безпосереднього корегування. Це є можливим тільки з використанням мови. Розробляючи символи та знаки, правила їх тлумачення, активно використовуючи мову, люди формують світ комунікацій. Він передує, опосередковує і завершує цикли матеріальної діяльності людей. У результаті виникає система впорядкованих колективних взаємодій і спеціальних функцій, формується суспільство.

3.4. Типологія суспільств

Типологія суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших та найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших. Існує безліч критеріїв, покладених в основу типології суспільств, наприклад, суспільства поділяються за наявністю писемності, за ступенем складності, за способом виробництва, за способом добування засобів існування та ін.

Сьогодні соціологи, антропологи та культурологи як один із базових критеріїв типології суспільств вказують писемність. Якщо головним критерієм вибирається наявність писемності, то всі суспільства поділяються на дописемні, тобто вміють говорити, але не вміють писати, та писемні, які володіють алфавітом та фіксують звуки на матеріальних носіях: клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах та газетах або комп'ютерах. Писемність виникла близько 10 тис. років тому.

Дописемні суспільства є також донауковими, доіндустріальними та доіндивідуальними. У них немає історії, а є тільки легенди. Час і простір обмежені. Вони вкрай погано інформовані про інші народи. Вони майже не мають теології та космології. Вони не можуть створити науку, бо вона передбачає поступове накопичення верифікованих знань, що, у свою чергу, вимагає записування результатів спостережень та дослідів. Завдяки письмовій фіксації досвіду наступні покоління створюють систематичне знання на міцному експериментальному фундаменті. Культура в дописемних суспільствах розвивається повільно, вона не знає прогресу.

Згідно з другою типологією, суспільства також діляться на дві групи – прості та складні. Критерієм виступає кількість рівнів управління та ступінь соціального розшарування. У примітивних суспільствах немає керівників і підлеглих, багатих і бідних. Такі первісні племена подекуди збереглися і досі. У складних суспільствах існують державний апарат, наука, техніка, соціальне розшарування людей. Тут не просто з'являються керівники та підлеглі, а виникають протилежні класи – панівний і непанівний, тобто еліта і маса.

Таким чином, соціальна нерівність, яка колись виникла стихійно, тепер закріплюється юридично, економічно, релігійно і політично. Зародження складних суспільств було пов'язане з появою такого потужного інституту, як держава. Прості суспільства виникли 40 тис. років тому, а складні – 5–6 тис. років тому.

Гордон Чайлд (1892–1957) виділив такі ознаки складних суспільств:

- 1) розселення людей по містах;
- 2) розвиток неаграрних спеціалізацій праці;
- 3) поява та накопичення додаткового продукту;
- 4) виникнення чітких класових дистанцій;
- 5) перехід від звичаєвого права до юридичних законів;
- 6) зародження практики великомасштабних громадських робіт типу іригації та зведення пірамід;
- 7) поява заморської торгівлі;
- 8) виникнення писемності, математики та елітарної культури.

В основі третьої типології лежить спосіб добування засобів для існування, тобто спосіб виробництва. Згідно з цим критерієм Дж. Ленські (1924–2015) розділив усі суспільства з найдавніших часів до наших днів на такі типи: суспільство мисливців і збирачів, городницькі суспільства, суспільство скотарів, хліборобське суспільство, індустріальне суспільство.

У середині XIX століття К. Маркс запропонував формаційну типологію суспільств, яку можна вважати четвертою типологією. В її основі — два критерії: спосіб виробництва та форма власності. Згідно з К. Марксом, людство послідовно пройшло чотири формації – первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну та капіталістичну. П'ятою була б комуністична, яка мала настати в майбутньому.

В основі формаційної теорії лежить лінійне уявлення про розвиток історії, згідно з яким історія трактується як єдиний процес прогресивного розвитку від нижчого до вищого. Для свого часу формаційна теорія була значним кроком уперед, бо вона вперше дала чітку універсальну схему всесвітньо-історичного процесу, основу на матеріалістичному розумінні історії.

У 1887 році Ф. Теніс (1885–1936) запропонував п'яту типологію, яка стала в соціології однією з поширених. Він

розділив усі суспільства на «гемайншафт» (Gemeinschaft) та «гезельшафт» (Gesellschaft), які покликані були виразити відмінності між традиційним та сучасним суспільством. Термін «гемайншафт» відноситься до сільської громади, а термін «гезельшафт» – до міського промислового суспільства. Його погляди вплинули на сучасні теорії періодизації і еволюції суспільства.

Творцем шостої типології вважають американського соціолога Д. Белла (1919–2011). Він поділив всесвітню історію на три стадії: доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну. Коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технологія, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура суспільства.

У доіндустріальному суспільстві визначальним чинником розвитку виступало сільське господарство з церквою та армією як головними інститутами, в індустріальному суспільстві – промисловість з корпорацією та фірмою, в постіндустріальному – теоретичне знання з університетом як місцем його виробництва та зосередження.

Доіндустріальні суспільства ще називають традиційними, тому що головним важелем соціального прогресу тут виступала передача знань від старих до молодих, суворе дотримання встановлених звичаїв і традицій. Наука активно не втручалася в суспільне виробництво, а керувала всіма суспільними явищами релігія, чи то архаїчні вірування (культ, магія та ін.) або сучасні релігії: християнство, іслам, буддизм тощо.

Подібну типологію запропонував й Е. Тоффлер (1928–2016), що отримала назву «теорія трьох хвиль». На думку дослідника, людство у своєму розвитку пережило три хвилі радикальних перетворень: 1) аграрну революцію, яка перетворила кочівників на селян; 2) індустріальну революцію, яка перетворила аграрне суспільство на індустріальне; 3) технологічну революцію, пов'язану з початком комп'ютерної ери та переходом до інформаційного суспільства. Третя хвиля радикальних перетворень має спричинити безперервне оновлення соціальних відносин та створення надіндустріальної цивілізації. Відповідно до цієї теорії Тоффлер виділив три типи суспільств: 1) традиційне (аграрне); 2) капіталістичне (індустріальне); 3) сучасне (інформаційне).

Якщо вважати, що людське суспільство існує вже приблизно 35–40 тис. років, то весь цей відрізок буде зайнятий існуванням традиційного (аграрного) суспільства. Останні півтисячі років нам доведеться поділити на два непропорційні відрізки: 300 років, які відводяться на індустріальне (капіталістичне) суспільство, і 30 років, зайнятих постіндустріальним (інформаційним) суспільством.

Сьома типологія дістала назву цивілізаційної. Сучасний світ характеризується цивілізаційним різноманіттям. У ньому існують десятки цивілізацій – західноєвропейська (розпадається, у свою чергу, на французьку, англійську, іспанську та ін.), північноамериканська, китайська, індійська, латиноамериканська, російська, африканська, арабська та ін., кожна з яких склалася на різноманітній формаційній основі, поєднуючи риси феодалізму, капіталізму, соціалізму тощо.

Розвиток історії постає тут у вигляді зміни культур, або цивілізацій, кожна з яких проходить однакові ступені, які нагадують вікові ступені окремої людини: «дитинство», «юність», «зрілість» і «старість». Так, у цивілізаційно-культурній парадигмі Н. Данилевського, П. Сорокіна, О. Шпенглера, А. Тойнбі історія людства розуміється як сукупність своєрідних, відносно замкнутих цивілізацій (їх налічували від 5 до 21), кожна з яких проходить стадії виникнення, зростання, надлому та розколу, вмираючи від природних катастроф, військових поразок або внутрішніх конфліктів. Ядром кожної цивілізації виступає духовна культура в усій її неповторності, а прогрес розглядається як духовне вдосконалення людей, поєднане з відмовою від абсолютизації матеріальних цінностей та відродженням гармонії між людиною і природою.

Другий різновид концепцій циклічного розвитку представлений теорією зіткнення цивілізацій. Яскравим її представником виступає американський політолог, професор Гарвардського університету С. Гантінгтон (1927–2008). При аналізі глобальної ситуації акцент він зробив на стабільні утворення, які позначаються як цивілізації, а не на вельми мінливі держави. Причину конфліктів він убачав у принциповій різниці цивілізацій, а не в мінливій політиці держав, які їх представляють. У 1996 році Гантінгтон опублікував книгу

«Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку», яка стала незабаром бестселером, де проголосив тезу про те, що коли ХХ століття було століттям зіткнення ідеологій, то ХХІ століття стане століттям зіткнення цивілізацій. Він виділяє шість сучасних цивілізацій: індуїстську, ісламську, японську, православну, китайську та західну, які доповнив ще африканською та латиноамериканською.

Питання для самоперевірки

1. Чим відрізняється широкий та вузький підходи до визначення суспільства?
2. Доведіть, що суспільство можна розглядати як систему, яка має власну структуру. Аргументуйте відповідь.
3. Що таке соціальна структура суспільства?
4. Що є спільного і відмінного в поняттях «мала соціальна група» та «велика соціальна група»?
5. Охарактеризуйте основні ознаки соціального інституту.
6. У чому полягають основні функції та дисфункції сучасних соціальних інститутів в Україні?
7. У чому полягає відмінність між соціальним інститутом і соціальною організацією?
8. Охарактеризуйте теорії виникнення суспільства, їхні слабкі та сильні сторони.
9. Скільки існує підходів до типології суспільств у соціології?
10. Що є спільного і відмінного між традиційним та сучасним суспільствами?

Розділ 4

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

4.1. Соціальна стратифікація і нерівність

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – шар і *facio* – роблю) – це синонім соціального розшарування. Термін «розшарування» буквально означає поділ усього суспільства на верстви, тобто на групи багатих, заможних, забезпечених, бідних і дуже бідних, або жебраків.

Більш науковим є термін «стратифікація», а слово «розшарування» більше вживається в повсякденній мові і лише іноді в науці. Справа в тому, що «розшарування» найчастіше використовується для одного явища – розчленування суспільства на бідних та багатих, а численний середній клас цим поняттям взагалі не охоплюється. Тому стратифікація повніше відображає соціальну реальність. Вона фіксує не тільки процес поляризації населення на бідних і багатих, а й кінцевий результат розшарування.

Стратифікація описує соціальну нерівність у суспільстві, поділ на бідних і багатих, привілейованих і непривілейованих. У первісному суспільстві нерівність була незначною, тому стратифікації там майже не було. У складних суспільствах нерівність є дуже сильною, вона розділила людей за доходами, рівнем освіти та влади. Виникли касты, потім стани, а пізніше – класи. В одних суспільствах перехід з одного соціального шару (страти) в інший заборонено, в інших він обмежений, а в третіх повністю дозволений. Свобода соціальних переміщень (мобільність) визначає те, яким є суспільство: закритим або відкритим.

Першим у світі соціологом, який відкрив поняття «соціальна стратифікація», був П. Сорокін. Це поняття прийшло в соціологію з геології, де воно означає розташування пластів різних порід по вертикалі. Якщо зробити зріз земної кори на певну відстань, то виявиться, що під шаром чорнозему розташовується шар глини, потім піску та ін. Кожен пласт складається з однорідних елементів. Так само і страта: вона містить людей, які мають однакові доходи, освіту, владу та

престиж. Багаті входять в одну страту з багатими, середні – із середніми, а бідні – з бідними.

Соціологи порівняли будову суспільства з будовою земної кори і також розмістили соціальні верстви (страти) по вертикалі. Підставою служить «драбина» доходів: бідняки займають нижчу сходинку, заможні групи населення – середню, а багаті – верхню.

У будь-якій сучасній цивілізованій країні жоден злодій не може належати до вищої страти. Хоча у нього можуть бути дуже високі доходи, можливо, висока освіта та сильна влада, але його заняття не має високого престижу у громадян. Воно засуджується. Суб'єктивно він може вважати себе членом вищого класу та навіть підходити за об'єктивними показниками. Однак йому не вистачатиме найголовнішого – визнання так званих «значущих інших».

Під «значущими іншими» виступають дві великі соціальні групи: члени вищого класу та все населення країни. Вища страта ніколи не визнає злочинця «своїм» тому, що він своєю діяльністю скомпрометує всю групу в цілому. Населення ніколи не визнає мафіозну діяльність соціально схвалюваним заняттям, оскільки вона суперечить звичаям, традиціям та ідеалам даного суспільства. Підтвердженням цього є біографія «славнозвісного» колумбійського наркобарона, одного з найбільш зухвалих і жорстоких злочинців ХХ століття не лише Колумбії, але й усього світу – Пабло Ескабара, який прагнув стати президентом країни, але нічого в нього не вийшло.

Кожна страта включає тільки тих людей, хто має приблизно однакові доходи, владу, освіту та престиж. Зверху вниз у суспільстві розташовані страти багатих, заможних (середній клас) та бідних людей. Також великі суспільні страти ще називають класами, всередині яких ми можемо виявити більш дрібні підрозділи, які, власне, і називаються шарами, або стратами.

Клас багатих розбивається на верхній (дуже багатих, мільярдерів) та нижній (просто багатих, мільйонерів) шари. Середній клас складається з трьох шарів, а нижчий, або бідний, клас – з двох. Його найнижчий шар соціологи називають андеркласом, або соціальним дном.

Отже, соціальна стратифікація – сукупність розташованих у вертикальному порядку соціальних верств: бідних, заможних,

багатих. Соціальні шари розташовані тут за критерієм нерівного доступу до влади, багатства, освіти та престижу. Страта – соціальна верства людей, які мають подібні об’єктивні показники за чотирма критеріями стратифікації.

Стратифікація – це певним чином «орієнтований» склад населення. Що ж «орієнтує» великі соціальні групи? Виявляється, неоднакове оцінювання суспільством значення та ролі кожного статусу або групи. Сантехнік або двірник цінуються нижче за адвоката та міністра. Отже, люди, які мають високий соціальний статус, краще винагороджуються, мають гарну освіту, більший обсяг влади, престиж їхньої праці вищий.

Ось ми і отримали чотири головні критерії стратифікації: дохід, влада, освіта, престиж. І все, інших немає. Чому? А тому що вони вичерпують коло соціальних благ, до яких прагнуть люди. Точніше сказати, не самих благ, яких може бути дуже багато, а каналів доступу до них. Будинок за кордоном, розкішний автомобіль, яхта, відпочинок на Балі тощо – соціальні блага, які завжди в дефіциті (тобто недоступні більшості) та здобуваються завдяки доступу до грошей та влади, які, у свою чергу, досягаються завдяки вищій освіті та особистим якостям.

Таким чином, соціальна стратифікація характеризує суспільний розподіл результатів праці, тобто соціальних благ. А такий розподіл завжди непропорціональний. Так виникає розташування соціальних верств за критерієм нерівного доступу до влади, багатства, освіти та престижу.

Дохід – кількість грошових надходжень індивіда або сім’ї за певний період часу (місяць, рік). Доходом називають суму грошей, отриману у вигляді зарплати, пенсій, допомог, аліментів, гонорарів, відрахувань від прибутку. Доходи найчастіше витрачаються на підтримку життя, але якщо вони дуже високі, то вони накопичуються та перетворюються на багатство.

Дохід вимірюється в гривнях або доларах, які отримує окремих індивід (індивідуальний дохід) або сім’я (сімейний дохід) протягом певного періоду часу, скажімо, одного місяця або року.

Освіта вимірюється кількістю років навчання у державній або приватній школі або виші.

Так наприклад, на початкову школу людина витрачає чотири роки життя, на неповну середню освіту – дев'ять років, на повну середню – дванадцять, на коледж або технікум – чотири роки, на університет – п'ять років, на аспірантуру – три роки, на докторантуру – два роки. Отже, академік має за спиною більше двадцяти років формальної освіти, а вантажник може не мати і восьми.

Влада вимірюється кількістю людей, на яких поширюється прийняте вами рішення (влада – можливість нав'язувати свою волю або рішення іншим людям незалежно від їхнього бажання).

Рішення Президента України поширюються на все сорока-мільйонне населення, а рішення викладача – тільки на студентську групу. Три шкали стратифікації – дохід, освіта і влада – мають цілком об'єктивні одиниці виміру: гроші, роки, люди.

Престиж стоїть поза цим рядом, тому що це суб'єктивний показник. Престиж – це повага до статусу, яка склалася в суспільній думці.

У різних країнах соціологи періодично проводять опитування громадян, відібраних у загальнонаціональну вибірку, з метою визначення суспільного престижу різних професій. За даними нового опитування Міжнародного кадрового порталу HeadHunter Україна, рейтинг найпрестижніших професій очолюють представники ІТ-галузі. Друге місце посіли бізнесмени і власники бізнесу, з мінімальним відривом обігнавши топ-менеджерів та найманих директорів компаній. На четвертій сходинці розташувалися юристи та адвокати. А закривають п'ятірку лідерів лікарі. Покинули ТОП-10 престижних професій журналісти та архітектори. Але раптово з'явилися представники творчих спеціальностей (дизайнер, художник). Також повернулися в ТОП економісти та фінансисти. Найбільш непрестижними українці вважають спеціальності, які не належать до розумової праці. Перша сходинка в ТОП найбільш непрестижних професій належить водію-таксисту, друга – представникам робочих спеціальностей (сантехнік, слюсар, вантажник тощо), третя – обслуговуючому персоналу (працівник торгівлі, перукар, офіціант). На четвертому місці вчителі, на п'ятому – державні службовці. Зникли з рейтингу непрестижних професій військовослужбовці та прикордонники. Події останніх

років наочно продемонстрували незамінність людей у погонах. (Дані були отримані в результаті опитування, проведеного Дослідницьким центром Міжнародного кадрового порталу hh.ua в листопаді 2015 року. В опитуванні взяли участь 1581 респондент з різних регіонів України).

Таким чином, соціологи виділяють три базисні види стратифікації: економічну, політичну та професійну.

4.2. Історичні типи стратифікації

Стратифікація, тобто нерівність у доходах, владі, престижі та освіті, виникла разом із зародженням людського суспільства. У зародковій формі вона була виявлена вже в простому (первісному) суспільстві. З появою ранньої держави – східної деспотії – стратифікація посилюється, а в міру розвитку європейського суспільства, лібералізації моралі стратифікація пом'якшується. Становий лад вільніший за кастовий та рабовласницький, а класовий лад, який прийшов на зміну становому, став ще більш ліберальним.

Таким чином, соціологи описують чотири головні типи стратифікації: рабство, касти, стани і класи. Перші три характерні для закритого суспільства, а останній тип – для відкритого.

Закритим є таке суспільство, де соціальні переміщення з нижчих страт до вищих або цілком заборонені, або істотно обмежені. Відкритим називається суспільство, де переміщення з однієї страти в іншу ніяк офіційно не обмежені.

Рабство – історично перша система соціальної стратифікації. Рабство виникло в далекій давнині в Єгипті, Вавилоні, Китаї, Греції, Римі і зберігалося в ряді регіонів практично до теперішнього часу. Воно офіційно існувало навіть у США ще у XIX столітті.

Рабство – економічна, соціальна та юридична форма покріпачення людей, яка характеризується повним безправ'ям та крайнім ступенем нерівності.

Рабство історично еволюціонувало. Розрізняють дві його форми:

1) патріархальне рабство (примітивна форма), коли раб мав усі права молодшого члена сім'ї: жив в одному будинку з

господарями, брав участь у громадському житті, одружувався з вільними, успадковував майно хазяїна. Його заборонялося вбивати;

2) класичне рабство (зріла форма), коли раба остаточно закобалили: він жив в окремому приміщенні, ні в чому не брав участі, нічого не успадковував, у шлюб не вступав і сім'ї не мав. Його дозволялося вбивати. Він не володів власністю, але сам вважався власністю господаря («знаряддям праці, яке розмовляє»).

Античне рабство в Стародавній Греції та плантаційне рабство в США до 1865 року є ближчим до другої форми, а холопство на Русі X–XII століть – до першої. Розрізняються джерела рабства: античне поповнювалася переважно завоюваннями, а холопство було борговим, або кабальним, рабством. Третє джерело – злочинці. У середньовічному Китаї і в радянському ГУЛАГу у становищі рабів були ув'язнені.

На зрілій стадії рабство перетворюється на рабовласництво. Коли говорять про рабство як історичний тип стратифікації, мають на увазі його вищу стадію. Рабовласництво – єдина в історії форма соціальних відносин, коли одна людина виступає власністю іншої і коли нижчий шар позбавлений будь-яких прав та свобод. Такого безправ'я немає в кастах і станах, не кажучи вже про класи.

Кастовий лад виступає характеристикою закритого суспільства та жорсткої стратифікації. Він не такий давній, як рабовласницький лад, і менш поширений. Якщо через рабство пройшли практично всі країни, зрозуміло, в різному ступені, то каста виявлені тільки в Індії та подекуди в Африці. Індія – класичний приклад кастового суспільства. Воно виникло на руїнах рабовласницького в перші століття нової ери.

Кастою називають соціальну групу (страту), членством в якій людина зобов'язана винятково своєму народженню. Впродовж життя людина не може перейти з однієї каста в іншу. Для цього їй треба тільки народитися ще раз. Кастове становище людини закріплено релігійно – індуїзмом. Згідно з його канонами, люди проживають більше, ніж одне життя. Кожна людина потрапляє у відповідну касту залежно від того, якою була її поведінка у попередньому житті. Якщо поганою, то після

чергового народження вона повинна потрапити в нижчу касту, і навпаки.

Всього в Індії є чотири основні касты: брахмани (священики), кшатрії (воїни), вайшії (купці) та шудри (робітники і селяни).

Крім них, налічується ще близько п'яти тисяч неосновних каст та підкаст. Особливе місце посідає каста недоторканих – вони не входять у жодну касту і займають найнижчу позицію в суспільстві. В Індії у 1991 році чисельність касты недоторканих дорівнювала 55,3 мільйона осіб.

У ході індустріалізації касты замінюються класами. Індійське місто все більше стає класовим, а село, в якому проживає 70 % населення, залишається кастовим.

Наступним історичним типом стратифікації, що передуює класам, є стани. У феодальних суспільствах, які існували в Європі з IV по XVIII століття, люди поділялися на стани.

Стан – соціальна група, яка має закріплені звичаєм або юридичним законом і передані у спадок права та обов'язки.

Для станової системи, яка включає кілька страт, характерна ієрархія, виражена в нерівності їхнього становища та привілеїв. Класичним прикладом станової організації була Європа, де на рубежі XIV–XV століть суспільство ділилося на вищі стани (дворянство і духовенство) та непривілейований третій стан (ремісники, купці, селяни). А у X–XIII століттях головних станів було три: духовенство, дворянство та селянство. У Російській імперії, куди тоді входила і Україна, з другої половини XVIII століття утвердився становий розподіл на дворянство, духовенство, купецтво, селянство та міщанство (середні міські верстви). Стани ґрунтувалися на земельній власності.

Права і обов'язки кожного стану визначалися юридичним законом та освячувалися релігійною доктриною. Членство в стані визначалося спадщиною. Соціальні бар'єри між станами були досить жорсткими, тому соціальна мобільність існувала не стільки між станами, скільки всередині них. Кожний стан містив безліч шарів, рангів, рівнів, професій, чинів. Так, державною службою могли займатися лише дворяни. Аристократія вважалася військовим станом (лицарством).

Чим вище в суспільній ієрархії стояв стан, тим вищим був його статус. На противагу кастам, міжстанові шлюби цілком допускалися, допускалася й індивідуальна мобільність. Проста людина могла стати лицарем, купивши у правителя спеціальний дозвіл. Як пережиток подібна практика збереглася і в сучасній Англії.

Буржуазна та промислова революції XVIII–XIX століть зруйнували феодально-станову систему та привели до формування класового ладу. Клас розуміють у двох значеннях – широкому і вузькому.

У широкому значенні під класом розуміють велику соціальну групу людей, що володіють або не володіють засобами виробництва, яка займає певне місце в системі суспільного розподілу праці та характеризується специфічним способом отримання доходу.

Оскільки приватна власність виникає в період зародження держави, вважається, що вже на Давньому Сході і в античній Греції існували два протилежних класи – раби та рабовласники. Феодалізм та капіталізм не є винятком – і тут існували антагоністичні класи: експлуататорів та експлуатованих. Така точка зору К. Маркса, якої дотримуються і сьогодні не тільки вітчизняні, а й багато закордонних соціологів.

У вузькому значенні клас – це будь-яка соціальна страта в сучасному суспільстві, яка відрізняється від інших доходом, освітою, владою і престижем. Друга точка зору переважає в закордонній соціології, а нині набуває поширення також і у вітчизняній.

У сучасному суспільстві, спираючись на описані критерії, виділяють не дві протилежні, а декілька страт, які переходять одна в одну, так звані класи. Відповідно до вузького трактування, класів не було ані за рабовласництва, ані за феодалізму. Вони виникли лише за капіталізму і свідчать про перехід від закритого до відкритого суспільства.

Сьогодні соціологи пропонують різні типології класів. У першій сім, у другій шість, у третій п'ять соціальних страт. Першу типологію класів США запропонував у 40-ві роки XX століття американський соціолог Ллойд Уорнер. Ця типологія була розроблена у його першій книзі із серії Янки-сіті. П'ять

томів цієї серії містять опис основних груп, які становлять співтовариство Янки-сіті, аналіз класової структури, соціальної мобільності, а також символічного життя спільноти: «Соціальне життя сучасного суспільства», «Статусна система сучасного співтовариства», «Соціальні системи американських етнічних груп», «Соціальна система сучасного підприємства. Страйк: соціальний аналіз», «Живі і мертві».

У типології Л. Уорнера налічувалося шість класів:

1. Верхній вищий клас, який вміщував так звані «старі сім'ї». Вони склалися з найбільш процвітаючих бізнесменів і тих, кого називали професіоналами. Проживали вони в привілейованих частинах міста.

2. Нижній вищий клас за рівнем матеріального добробуту не поступався верхньому вищому класу, але не включав старі родові сім'ї.

3. Верхній середній клас складався з власників та професіоналів, які мали менший матеріальний достаток у порівнянні з вихідцями з двох верхніх класів, проте вони активно брали участь у громадському житті міста і проживали в досить упорядкованих районах.

4. Нижній середній клас становили нижчі службовці та кваліфіковані робітники.

5. Верхній нижчий клас вміщував малокваліфікованих робітників, зайнятих на місцевих фабриках, які жили у відносному достатку.

6. Нижній нижчий клас становили ті, кого прийнято називати «соціальним дном» – мешканці підвалів, горищ, нетрів та інших малопридатних для життя місць. Вони постійно відчували комплекс неповноцінності внаслідок безпросвітної бідності та постійних принижень.

Пропонуються й інші схеми, наприклад: верхній вищий, верхній нижчий, верхній середній, середній середній, нижній середній, робочий, нижчі класи. Або: вищий клас, верхній середній, середній та нижній середній клас, верхній робітничий та нижній робітничий клас, андерклас. Варіантів безліч, але важливо усвідомити собі два принципових положення:

1. Основних класів, як би їх не називали, тільки три: багаті, заможні та бідні.

2. Неосновні класи виникають шляхом додавання страт або шарів, які лежать всередині одного з основних класів.

3 тих пір як Л. Уорнер розробив свою концепцію класів, минуло більше ніж півстоліття. Сьогодні вона поповнилася ще одним шаром і в остаточному вигляді являє шкалу із семи пунктів.

1. Верхній вищий клас включає «аристократів по крові», які 200 років тому емігрували в Америку та протягом багатьох поколінь накопичили незліченні багатства. Їх відрізняє особливий спосіб життя, великосвітські манери, бездоганний смак та поведінка.

2. Нижній вищий клас складається, головним чином, з «нових багатих», які ще не встигли створити потужні родові клани, захопили вищі пости в промисловості, бізнесі, політиці. Типові представники – професійний баскетболіст чи естрадна зірка, які отримують десятки мільйонів, але в роду у яких немає «аристократів по крові».

3. Верхній середній клас складається з дрібної буржуазії та високооплачуваних професіоналів, як-то: видатних адвокатів, відомих лікарів, акторів або телекоментаторів. Спосіб життя наближається до великосвітського, але дозволити собі фешенебельну віллу на найдорожчих курортах світу або рідкісну колекцію художніх раритетів вони ще не можуть.

4. Середній середній клас представляє наймасовіший прошарок розвиненого індустріального суспільства. Він включає всіх добре оплачуваних службовців, середньооплачуваних професіоналів – одним словом, людей інтелігентних професій, у тому числі викладачів, вчителів, менеджерів середньої ланки. Це кістяк інформаційного суспільства та сфери обслуговування.

5. Нижній середній клас становлять нижчі службовці та кваліфіковані робітники, які за характером і змістом своєї роботи тяжіють скоріше не до фізичної, а до розумової праці. Відмінна риса – достойний спосіб життя.

6. Верхній нижчий клас включає середньо– та малокваліфікованих робітників, зайнятих у масовому виробництві, на місцевих фабриках, які живуть у відносному достатку, але манерою поведінки істотно відрізняються від вищого і середнього класів. Відмінні риси: невисока освіта (зазвичай повна або неповна середня, середня спеціальна),

пасивне дозвілля (перегляд телевізора, гра в карти або доміно), примітивні розваги, часто надмірне вживання спиртного та нелітературної лексики.

7. Нижній нижчий клас складають мешканці підвалів, горищ, нетрів і інших малоприсаєднаних для життя місць. Вони мають або початкову освіту, або не мають ніякої, найчастіше перебиваються випадковими заробітками або жебрацтвом, постійно відчують комплекс неповноцінності внаслідок безпросвітної бідності та постійних принижень. Їх, як вже було сказано, прийнято називати соціальним дном, або андеркласом. Найчастіше їх ряди рекрутуються з хронічних алкоголіків, колишніх в'язнів, безпритульних тощо.

Термін «верхній вищий клас» означає верхній шар вищого класу. В усіх словосполученнях перше слово позначає страту або шар, а друге – клас, до якого даний шар належить. «Верхній нижчий клас» іноді називають так, як він є, а іноді позначають ним робітничий клас.

У соціології критеріями віднесення людини до того чи іншого шару виступають не тільки дохід, але також обсяг влади, рівень освіти і престиж заняття, які передбачають специфічний спосіб життя і стиль поведінки. Можна заробляти дуже багато, але всі гроші невміло витратити або пропивати. Важливим є не тільки надходження грошей, але і їх витрачання, а це вже визначає спосіб життя.

Робітничий клас у сучасному постіндустріальному суспільстві включає два шари: нижній середній та верхній нижчий. Усі працівники розумової праці, який би малий заробіток вони не мали, ніколи не зараховуються до нижчого класу.

Середній клас (з притаманними йому шарами) завжди відрізняють від робітничого класу. Але і робітничий клас відрізняють від нижчого, куди можуть входити непрацюючі особи, безробітні, бездомні, жебраки та ін. Як правило, висококваліфіковані робітники входять не до робітничого класу, а в нижчу страту середнього, заповнену, головним чином, мало-кваліфікованими працівниками розумової праці – службовцями.

Можливий інший варіант: робітників не включають до середнього класу, але створюють два шари в загальному робітничому класі. Фахівці входять у наступний шар середнього

класу, адже саме поняття «фахівець» передбачає як мінімум освіту в обсязі коледжу. Верхню страту середнього класу заповнюють в основному «професіонали».

Професіоналами за кордоном називають людей, які мають, як правило, університетську освіту і великий практичний досвід, які відрізняються високою майстерністю у своїй галузі, які зайняті творчою працею або належать до так званої категорії самонайнятих, тобто мають свою справу. Це юристи, лікарі, вчені, викладачі та ін.

Іменуватися професіоналом дуже почесно. Їх кількість обмежена і регулюється державою. Так, лише нещодавно соціальні працівники отримали довгоочікуваний титул, якого добивалися кілька десятиліть.

Між двома полюсами класової стратифікації американського суспільства – дуже багатими (з достатками 200 мільйонів дол. і більше) і дуже бідними (з доходом менше 6,5 тисячі дол. на рік), які складають від загальної чисельності населення приблизно однакову частку, а саме 5 % , розташована та частина населення, яку прийнято називати середнім класом. В індустріально розвинених країнах він становить більшість населення: від 60 до 80 %.

Середній клас неоднорідний, але усім його представникам притаманні такі спільні риси:

- висока матеріальна забезпеченість, стабільний рівень доходів, достатній для задоволення матеріальних і культурних потреб сім'ї;
- висока освіченість і/або кваліфікація, яка дає змогу займатися престижними і добре винагороджуваними видами діяльності, мати певний культурний світогляд;
- політичний консерватизм, який ґрунтується на задоволенні своїм соціальним становищем і бажанні зберегти існуючий у суспільстві ціннісно–нормативний порядок.

Завдяки переліченим якостям та високому соціальному престижеві середній клас виконує функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу.

4.3 Особливості стратифікації сучасного українського суспільства

Сучасні трансформації в Україні значно посилили економічне розшарування населення. Рівень економічної нерівності в країні є досить високим. Так, за офіційними даними ООН, які були опубліковані у березні 2017 року, в Україні на сьогоднішній день за межею бідності живе близько 60 % населення. Про це заявив постійний представник програми розвитку в Україні Ніл Вокер під час презентації звіту ПРООН щодо людського розвитку. А за версією американського ділового видання Bloomberg, Україна в 2017 році залишається в десятці найбідніших країн.

За експертними оцінками, що спираються на непрямі дані про наявність дорогих автомобілів, дорогих екскурсійних турів, продаж дорогих меблів, предметів розкоші тощо, доходи 5 % найбільш заможних верств населення України перевищують доходи 60 % найбідніших приблизно у 20–50 разів. Результатом високого майнового розшарування є формування соціально поляризованого суспільства, а не суспільства з потужним середнім класом. У результаті всіх цих процесів в Україні сформувалися чотири чітко окреслені групи населення, які розрізняються за рівнем поточних доходів:

1) бідні (сукупні витрати в розрахунку на умовно дорослого є нижчими за 75 % медіанного прожиткового мінімуму, тобто за даними 2016 року – менше за 1056 грн на місяць). У 2016 році бідними були 49,2 % населення України; в складі бідних доцільно виділяти злиденних (витрати в розрахунку на умовно дорослого є меншими за 60 % медіанного рівня, тобто за даними 2016 року меншими за 844,8 грн на місяць) – 17,6 % населення у 2016 році; решту бідних можна назвати представниками низькодохідних груп – їх витрати в розрахунку на умовно дорослого є більшими за 60 % та меншими за 75 % медіанного рівня, отже, перебувають у межах 844,8 – 1056 грн на місяць – 31,6 % населення у 2016 році;

2) потенційно середньодохідні, або протосередні, – їхні доходи перевищують межу бідності, але є недостатніми для віднесення до середнього шару (витрати в розрахунку на умовно дорослого – від 1408 до 3000 грн на місяць у 2016 році); ці люди фактично балансують між бідністю та добробутом, а отже,

залежно від спрямованості та ефективності державної політики, від результативності власних зусиль можуть у майбутньому перейти або до середнього класу, або до бідноти; відповідно саме цей шар має бути головним об'єктом дій держави щодо створення середнього класу і подолання масштабної бідноти в країні; у 2016 році до цієї групи належало 30,8 % населення;

3) середньодохідні (рівень витрат у розрахунку на умовно дорослого — від 3000 до 6475 грн на місяць у 2016 році); середньодохідний шар може розглядатися як соціальна база майбутнього середнього класу, оскільки проміжне становище між верхівкою та низом є однією з якісних характеристик середнього класу в економічно розвинених демократичних суспільствах Європи; однак його представники 45 % своїх грошових доходів отримують нелегально, тобто – їхня економічна діяльність суперечить принципам соціально орієнтованої ринкової економіки; до цієї групи, за даними 2001 року, належало 8,2 % населення;

4) заможні (рівень витрат у розрахунку на умовно дорослого – набагато більший ніж 6475 грн на місяць у 2016 році); їх у 2016 році було лише 5,0 відсотка.

Зменшення доходів населення у 2016 році мало неоднозначний вплив на стратифікацію. З одного боку, спостерігалось приховування частини незареєстрованих прибутків, зменшення легальної зарплати та пенсії, що сприяло збільшенню бідноти. Проте, з другого — тенденції розвивались по-різному в різних галузях і навіть на різних підприємствах однієї галузі. Отже, різні верстви населення отримали різний вииграш, що відбилося на посиленні економічної нерівності і в результаті – подальшій концентрації ресурсів у руках нечисленної групи. В сукупності зазначені процеси не сприяли змінам економічної структури українського суспільства, зокрема прискореному становленню середнього класу.

Основою соціальної стабільності в Україні має бути потужний і численний середній клас – головна складова громадянського суспільства. Як основний платник податків, середній клас формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення і внутрішній ринок країни, через накопичення та участь у різноманітних системах страхування забезпечує інвестиційний потенціал, завдяки домінуванню в громадських та політичних організаціях визначає поведінку

електорату і значною мірою формує моральні стандарти суспільства, шляхом участі у виборчому процесі виконує функції носія демократії та політичних свобод. Таким чином, наявність сформованого середнього класу є ознакою демократичної держави з ринковою економікою і розвиненим громадянським суспільством.

Перспективи розвитку сучасного середнього класу в Україні тісно пов'язані із формуванням громадянського суспільства, становленням самодіяльних і самоврядних організацій. Саме середній клас у розвинених демократичних країнах становить соціальну основу переважної більшості впливових політичних партій та громадських організацій. Складовою частиною політики становлення середнього класу має бути запровадження форм конструктивного діалогу влади з інститутами громадянського суспільства, делегування громадським організаціям частини владних повноважень.

Політика створення середнього класу є наріжним каменем розбудови стабільного демократичного суспільства, де не буде масштабної глибокої бідності, корупції та розкрадання державної власності, де кожна людина, сплачуючи податки, відчуватиме себе гідним членом суспільства, права якого належно захищені законодавством, а виконавча влада діятиме на користь платників податків, а не чиновників та олігархів. Створення середнього класу не досягається розробленням спеціальних програм чи окремих заходів, але ця мета має проходити червоною ниткою через усю урядову діяльність та реформи законодавства.

4.4. Прекаріат – новий небезпечний клас

Прекаріат (від англ. precarious і лат. precarium – сумнівний, небезпечний, ризикований, негарантований, нестабільний) – новий стан найманих робітників, який зазнає соціальної дезорганізації суспільних відносин або аномії, має нестабільний професійний статус.

Англійський соціолог Г. Стендінг у праці «Прекаріат – новий небезпечний клас» зауважує, що дедалі більше людей у прекаріаті не мають тих прав (цивільних, соціальних, політичних, культурних і економічних), що є в інших громадян. Від аномії, тобто від розпачу, викликаного безвихіддю із ситуації, яка

склалася, і від злості як результату попередніх трьох пунктів. Ця злість призводить до зростаючих демонстрацій, рухів Оссиру – усіх цих протестів, які ми спостерігаємо. Нині прекаріат складається із трьох груп, і цим він і є небезпечним. Перша група – це «старий» пролетаріат. Вони злі, тому що не мають тих благ, що були в їхніх батьків. Цей клас складається ще з мігрантів, меншин, жінок та ін. – тих, хто, власне, і становить другу групу прекаріату, – узагалі безправних і надто вразливих. Третя група – це освічена молодь. Ті, хто йшов в університет або коледж і думав, що в них буде кар'єра, квиток у гідне життя. А коли здобули освіту, виявилось, що купили лотерейний білет, який майже нічого не надає, але придбати його коштує дедалі все дорожче й дорожче.

Особливістю прекаріатизації трудових відносин є незабезпечення гарантій зайнятості, постійного робочого місця. Необхідність очікування грошової винагороди за свою працю, відсутність гарантій її отримання виникають тому, що нові форми відносин з роботодавцями дозволяють останнім змінювати умови оплати. Держава неповною мірою виконує функції контролю дотримання прав трудящих, не забезпечує гарантій і з легкістю позбавляє привілеїв, що залишилися.

Прекаріат не має чіткого бачення свого майбутнього, не впевнений у забезпеченості свого життя та в гарантії спокійної старості після завершення трудової зайнятості. У цій ситуації змінюється ставлення до праці, до службових обов'язків. Прагнучи зберегти робочі місця, частина працівників, щоб утриматися на плаву, працюють на межі своїх можливостей, намагаючись довести роботодавцям свою незамінність, значущість та користь, свою відданість справі, що нерідко через перевантаження призводить до професійних захворювань, втрати здоров'я та виснаження моральних та фізичних сил людини.

Багато соціальних груп, які входять до прекаріату, внаслідок нестійкості, невизначеності своїх громадянських позицій мають розмиту деформовану свідомість, яка проявляється в найрізноманітніших діях – від аномічної поведінки до деструктивної діяльності, пов'язаної з кримінальною, деліквентною поведінкою. Через це зростають радикальні (зокрема і неофашистські) настрої у багатьох європейських

країнах. Відбуваються духовно-моральна деградація особистості, втрата ідеалів, віри у справедливість та правильний устрій світу. Невпевненість у нинішньому та майбутньому житті позначається і на такій важливій соціальній проблемі, як укладання шлюбу та намір мати дітей. Через нестійкість життєвих позицій вирішення цього питання відкладається на «потім», коли буде досягнута хоча б мінімальна гарантована зайнятість.

Прекаріат у значній мірі відчуває непевненість у своєму нинішньому та майбутньому становищі. Звідси страх, відсутність віри, розчарування і заперечення офіційних структур. Багато хто відчуває себе жертвами обставин, на які вони ніяк не можуть вплинути. Такий стан призводить до збільшення кількості самогубств.

Прекаріат в Україні неоднорідний. Вітчизняні фахівці з трудових відносин О. Грішнова та Є. Бринцева вважають прекаріатом трудових мігрантів, безробітних, працевлаштованих з низьким рівнем доходів та з оплатою праці в «конвертах», працівників з неповною зайнятістю, в умовах, які не відповідають нормам охорони праці. Відповідно до методики розрахунків, яку вони розробили, учасників цієї соціальної групи за період 2004–2011 років налічувалося від 11 до 13 млн осіб. Їх частка в складі зайнятого населення змінювалася від 50,4 % у 2007 році до 58,5 % – у 2009 році. Найбільше зазнають впливу прекаріатизації нелегальні трудові мігранти, жінки середнього віку, люди передпенсійного й пенсійного віку, молодь без фахової освіти.

Кількість трудових мігрантів з України становить близько 7 млн осіб. Серед них офіційний дозвіл на роботу мають не більше 500 тис. осіб. Основна маса працівників виконує сезонні роботи. Приблизно 2 млн осіб проживають за кордоном постійно. Географія поширення трудових мігрантів: від країн ЄС до регіонів крайньої півночі РФ. Основна їх частка перебуває в Москві, Підмосков'ї, Санкт-Петербурзі, а також у нафтогазовидобувних районах Тюмені.

За складом і кваліфікацією трудова міграція також є неоднорідною. Інтенсивною є міграція освічених людей. Так, з 1996 по 2011 рік з України на постійне місце проживання за кордон виїхали 1622 вчені, переважно до США, Німеччини й Росії. При цьому кількість учених-дослідників в Україні з 1991 по 2013 рік скоротилася втричі. Близько 41 % опитаних віком від 18 до 29 років

визнають, що готові виїхати з України заради добре оплачуваної й перспективної роботи. Переважна більшість трудових мігрантів влаштовуються на роботу, яка не потребує кваліфікації.

Прекаріат в Україні вже став стійким соціально-класовим утворенням, яке об'єднує величезні маси людей та закріплює їх у невизначеному статусі, який пов'язаний з розумінням ущербності та обмеженості в реалізації своїх можливостей та здібностей. У міру усвідомлення цих обставин прекаріат має тенденцію перетворення в потенції в небезпечне утворення – майбутній клас, від свідомості та поведінки якого буде залежати доля країни.

Питання для самоперевірки

1. Що таке соціальна стратифікація? Назвіть соціологів, що зробили особливий внесок у створення її теорії.
2. Назвіть чотири головні критерії стратифікації.
3. Скільки базисних видів стратифікації виділяють сучасні соціологи і чим вони відрізняються один від одного?
4. Скільки існує історичних типів стратифікації?
5. Які історичні типи соціальної стратифікації характеризують відкрите суспільство, а які – закрите?
6. Чи зникло рабство в сучасному світі?
7. В яких сучасних країнах ще зберігається кастова стратифікація і чому?
8. Назвіть особливості станової стратифікації.
9. Охарактеризуйте концепцію класів Л. Уорнера.
10. Чому еволюція та стабільність сучасного суспільства залежать від зростання середнього класу?
11. Назвіть особливості стратифікації сучасного українського суспільства.
12. Охарактеризуйте новий клас – прекаріат.
13. Хто із соціологів вперше описав та охарактеризував прекаріат?
14. Кого українські фахівці з трудових відносин О. Грішнова та Є. Бринцева вважають прекаріатом?
15. У чому полягає небезпека для суспільства, в якому зростає чисельність прекаріату?

Розділ 5

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

5.1. Визначення соціальної мобільності

Поняття «соціальна мобільність» було введено П. Сорокіним. Людина не залишається на одному рівні статусу протягом усього свого життя, рано чи пізно їй доведеться змінити його, перейшовши на нову статусну позицію. Такого роду процеси, що відбуваються в будь-якому суспільстві безперервно і охоплюють практично всіх його членів, описуються в соціології поняттям соціальної мобільності. Соціальна мобільність означає переміщення індивідів і груп з одних соціальних верств, спільнот в інші, що пов'язано зі зміною становища індивіда або групи в системі соціальної стратифікації.

Соціальною мобільністю називається сукупність будь-яких соціальних переміщень людей у суспільстві — це як зміни їх соціального статусу, так і різні форми міграційних процесів.

Людське суспільство рухомим було завжди: і 40 000, і 40 років тому. У первісні часи невеликі групи мисливців і збирачів змінювали місце проживання і роботи залежно від пори року, виснаження паші або міграції тварин. З появою землеробства люди начебто стали рухатися помітно менше, але перехід до скотарства викликав новий сплеск, оскільки стада тварин доводилося переганяти на нові пасовища і сезонна міграція перетворилася у вічний супутник кочового способу життя. В античності і ранньому Середньовіччі частим явищем були завойовницькі походи, у тому числі македонців, готів, монголів і вікінгів. Рухливість населення, перш за все його озброєної частини, призводила до руйнування одних імперій і сприяла появі на їх місці інших. У XX столітті мобільність полегшилася новими видами транспорту — потягами, пароплавами, літаками тощо.

В. Паккард зауважує, що середній американець змінює місце проживання близько 14 разів протягом життя, а щороку змінюють адреси до 40 млн американців. Паккард кваліфікує таку жагу до зміни місць як остаточну «безпідставність» американців.

Сьогодні суспільство знову набуває міграційної активності. Крах станових і кастових бар'єрів тягне за собою прискорений

«кровообіг» у соціальній структурі, моментальні злети і падіння в бізнесі, швидкі зміни трудових біографій, флуктуації соціальної піраміди.

5.2. Форми і види соціальної мобільності

Існують різні форми соціальної мобільності, зокрема два основних її види — міжпоколінна і внутріпоколінна, а також два основних типи — вертикальна і горизонтальна. Вони, у свою чергу, розкладаються на підвиди і підтипи (індивідуальна, групова, організована, структурна і т. д.), які тісно пов'язані одне з одним.

Міжпоколінна мобільність – поняття, яке відображає зміну соціального становища індивіда відносно соціального рівня сім'ї його батьків. Соціологи аналізують, чи досягає він більш високої соціальної позиції, чи опускається на нижчу сходинку, ніж його батьки. Приклад: син робітника стає директором заводу, а син міністра стає сантехніком.

Міжпоколінну мобільність у радянському суспільстві аналізовано в дослідженні А. В. Кірха, а в глобально-історичному аспекті її розглядали А. Пиренн і Л. Февр. Значний внесок у розуміння соціальної мобільності зробив П. Сорокін, який створив теорію флуктуацій.

Внутріпоколінна мобільність – це поняття, яке характеризує динаміку зміни соціального становища індивіда протягом його життя. Приклад: (зміна соціальної кар'єри) студент стає аспірантом, а потім доцентом, професором, академіком, міністром освіти.

Рух вгору і вниз називається *вертикальною мобільністю*, вона буває двох типів: низхідною (зверху вниз) і висхідною (від низу до верху).

Вертикальна мобільність має на увазі переміщення з однієї страти, стану, класу, касти в інші, розташовані вище або нижче по соціальній ієрархії.

Залежно від напрямку переміщення існують *висхідна мобільність* (соціальне піднесення, рух вгору) і *спадна мобільність* (соціальний спуск, рух вниз). Підвищення на посаді — приклад висхідної мобільності, звільнення, розжалування —

приклад низхідної. Вертикальна мобільність — зміна людиною протягом життя високого статусу на низький, або навпаки. Переміщення людини з професії водопровідника на посаду президента корпорації, як і зворотний рух, є прикладом висхідної та низхідної вертикальної мобільності.

Горизонтальна мобільність — це перехід індивіда з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному і тому самому рівні, або переміщення між групами, які не розрізняються між собою за ознакою нерівності та ієрархії.

Прикладами служать переміщення з православної в католицьку релігійну групу, з одного громадянства в інше, з однієї сім'ї (батьківської) в іншу (свою власну, знову утворену), з однієї професії в іншу. Подібні рухи відбуваються без помітної зміни соціального становища у вертикальному напрямку. *Горизонтальна мобільність*, як і вертикальна, це зміна людиною протягом свого життя одного статусу на інший, але, на відміну від вертикальної мобільності, ці статуси є приблизно еквівалентними. Скажімо, він був спочатку водопровідником, а потім став теслею.

Горизонтальною мобільністю називається таке переміщення, при якому людина змінює соціальне становище або професію на рівноцінні.

Різновидом горизонтальної мобільності служить *географічна мобільність*. Це не зміна індивідом статусу або групи, а переміщення його з одного місця в інше при збереженні колишнього статусу.

Прикладами виступають міжнародний і міжрегіональний туризм, переїзд з міста в село і назад, перехід з одного підприємства на інше.

Коли до зміни місця додається зміна статусу, то географічна мобільність перетворюється в міграцію.

Наприклад, якщо сільський житель приїхав у місто, щоб відвідати родичів, то це географічна мобільність. Якщо ж він переселився в місто на постійне місце проживання і знайшов тут роботу, то це вже міграція. Він змінив професію.

Напрями (вектори) вертикальної і горизонтальної мобільності найчастіше збігаються, оскільки люди переходять з нижчого класу до вищих, а переїжджають із бідних країн до багатих.

Можна запропонувати класифікацію соціальної мобільності за іншими критеріями. Так, наприклад, розрізняють: індивідуальну і групову мобільність.

Індивідуальна мобільність передбачає переміщення індивіда з однієї соціальної групи в іншу, що розташовані як на одному рівні, так і на різних.

Таким чином, поняття групової та індивідуальної мобільності розкриває найсуттєвіша відмінність соціальної стратифікації від геологічної. Ідея про жорстку і нерухому ієрархію, запозичена зі сфери природничих наук, може бути застосована до соціальних лише до певної межі.

Людська історія складається не тільки з руху великих соціальних груп, але також із суми мільярдів індивідуальних доль. Доля формується шляхом збігу тисяч випадкових чинників як сприятливих, так і несприятливих, і тисяч навмисних кроків, які людина застосовує, витрачаючи величезні ресурси і напружуючи силу волі. Перше від нас не залежить, а друге цілком у нашій волі. Таким чином, індивідуальна доля є реалізацією індивідуального проекту життя, здійсненням планів і намірів, помножених (або поділених) на масу супутніх обставин.

Індивідуальна мобільність у відкритому суспільстві є траєкторією життя, виміряною сукупністю досягнених статусів, які людина знаходить і втрачає протягом свого життєвого циклу. Вона означає зміну соціального статусу окремим індивідом завдяки особистим зусиллям і реєструється як соціальне переміщення конкретної людини.

Причинами, що дають змогу одній людині досягти більших успіхів, ніж іншій, соціологи називають чинниками індивідуальної мобільності:

- соціальний статус сім'ї (стартові можливості);
- рівень отриманої освіти;
- раса, національність і релігія;
- фізичні і розумові здібності, зовнішні дані;
- отримане виховання, манери поведінки;
- місце проживання (велике місто або село, розвинена країна або така, що розвивається);
- вигідний шлюб.

Траєкторією індивідуальної мобільності є просування службово-професійними сходами, пов'язані з підвищенням кваліфікації, рівнем освіти, здобуттям адміністративних посад, тобто те, що називається службовою кар'єрою, отримання наукових звань і ступенів, престижних премій. Індивідуальна мобільність може бути також пов'язана з політичною і підприємницькою діяльністю, службою в армії, іншими державними інститутами, а також належністю до церкви.

Групова мобільність передбачає колективні переміщення в соціальній структурі, наприклад, після соціальної революції старий клас поступається панівними позиціями новому класу.

Історію людських суспільств можна порівняти з бурхливим водоспадом, де на зміну одним соціальним групам приходять інші. На зміну земельної аристократії приходить фінансова буржуазія, малокваліфіковані професії витісняються із сучасного виробництва представниками так званих «білих комірців» – інженерами, програмістами, операторами роботизованих комплексів. Війни і революції перекроювали соціальну структуру суспільства, піднімаючи на вершину піраміди одних і опускаючи інших. Подібні зміни відбулися в російському суспільстві після Жовтневої революції 1917 року. Відбуваються вони і сьогодні, коли на зміну партійній еліті прийшла бізнес-еліта.

Соціальна мобільність являє собою, іншими словами, постійний обмін «кров'яними тільцями» — чоловічками, що відбувається в гігантському організмі суспільства, завдяки якому підтримується його життєдіяльність.

Поганий обмін крові означає хворобу, що підступає, або служить першою ознакою старості і в'янення. Авторитарні режими і диктатури тому і трималися недовго, що занадто рано старів «організм».

Індивідуальна і групова мобільність певним чином пов'язані з приписуваним і досягненим статусами.

Вона відбувається там і тоді, де і коли підвищується або знижується суспільна значущість цілого класу, стану, касти, рангу.

Брахмани в Індії стали вищою кастою в результаті тривалої і наполегливої боротьби, а раніше вони перебували нарівні з кшатріями. У Стародавній Греції після прийняття конституції Солонна більшість людей були звільнені від боргового рабства і

піднялися соціальними сходами, а багато їх колишніх господарів опустилися.

Грунтуючись на величезному історичному матеріалі, П. Сорокін зазначав, що причинами групової мобільності служать такі чинники:

- соціальні революції;
- іноземні інтервенції, навали;
- міждержавні війни;
- громадянські війни;
- військові перевороти;
- зміна політичних режимів;
- заміна старої конституції новою;
- селянські повстання;
- міжусобна боротьба аристократичних родів;
- створення імперії.

Соціальні революції являють собою найбільше потрясіння для будь-якого суспільства, тому що їх результатом є радикальна зміна соціальної структури. Оскільки їх рушійною силою виступають незадоволені верстви населення — позбавлені доступу до влади, викинуті за рамки закону і правопорядку, депривовані в будь-якому відношенні, неможливі або малозабезпечені, — то в разі їх перемоги соціальна піраміда перевертається. Колишні аутсайдери фізично знищують, виганяють за межі країн або серйозно обмежують у правах страту можновладців. Скинувши її, вони займають місце, що звільнилося на вершині піраміди, або зовсім знищують класову структуру і нерівність, як це відбувалося в жовтні 1917 року в Росії або у Франції 1789 року, коли була штурмом узятя фортеця-в'язниця Бастилія, символ абсолютизму.

Основне призначення соціальних революцій — зміна суспільного ладу. Буржуазні революції 1848 року, що відбулися в ряді європейських країн, замінили феодальний лад капіталістичним, а в управлінні — дворянство на буржуазію.

До групової мобільності можуть призводити не тільки соціальні, а й інші революції, у тому числі наукові, промислові, управлінські.

Іноземні інтервенції, а їх у світовій історії було більше, ніж соціальних революцій, служать кінцевою точкою ворожої навали і

рідко ведуть до радикальної зміни суспільного ладу. Їх підсумком служить заміна в керівництві суспільством місцевої аристократії прийшлою. Нова правляча знать нерідко задовольняється косметичними змінами, оскільки переставляє лише ключові фігури у владній вертикалі, а управлінський апарат і регіональні органи влади залишає незмінними. Місцевий народ, таким чином, перетворюється у виконавців, нерідко рабів або підневільних, а завойовники стають панівним класом.

Міждержавні війни — глобального (світові війни) або локального (військові конфлікти) характеру — можуть призвести до тих самих наслідків, що і вороже нашестя. У число руйнівних наслідків слід включити зміну групової мобільності. Навіть якщо країна відстояла свою незалежність, у ній після закінчення війни можуть відбуватися серйозні зрушення, в ході яких цивільні влади поступаються пальмою першості групі військових радикалів. До такого самого результату призводять і політичні перевороти.

Переворот — це заміна однієї еліти, що стоїть при владі, іншою, що перебуває в опозиції. Переворот може відбуватися цілком непомітно або безболісно для суспільства. З нього починається або закінчується революція. Це свого роду «розборки» всередині правлячого класу, які не ведуть до повалення стратифікації і основ ладу. Часто справа закінчується тим, що на зміну одному уряду приходить інший, відмінний від цього тільки іменами, але не ідеологією або радикальністю програми.

Міжусобна боротьба аристократичних родів може завершитися миттєвим політичним переворотом і зміною правлячої еліти або розтягнутися на багато десятиліть, набуваючи форми політичного протистояння непримиренної фронди, палацових інтриг і підкилимної боротьби, які призводять до перманентної кадрової ротації, відтискування від влади одних груп дворянства на користь інших.

Заміна старої конституції новою належить до розряду мирних засобів боротьби за владу, хоча часом приводом для неї служать соціальна революція, військове вторгнення, політичний переворот, селянська або громадянська війна, що відбулися напередодні. Вона готується тривалою роботою команди юристів-

експертів, що узагальнюють досвід зарубіжних конституційних інститутів і мають як політичні, так і соціальні цілі. Нові конституції, як правило, дають населенню більше прав і свобод, ніж старі, а тому служать сигналом того, що в суспільстві відбувається прогресивний або поступальний рух.

Селянські повстання і громадянська війна нерідко супроводжували одне одного, бо це свідчить про крах колишніх підвалин суспільства, але частіше виступають самостійними історичними подіями. Як правило, громадянські війни приносять більше людських жертв і руйнувань, ніж селянські повстання, які часто не призводять до заміни однієї групи іншою у статусній ієрархії суспільства або заміни політичного ладу.

Громадянська війна – форма збройної боротьби між громадянами однієї держави. Громадянська війна 1861—1865 років у США відбувалася між північними і південними штатами. Її підсумком стало скасування рабства в країні у вигляді внесення 13-ї поправки до Конституції США, тобто кардинальна зміна суспільного становища великої соціальної групи — чорних людей, що складають зараз близько 13 % населення США. Вона знаменувала собою перемогу капіталістичного ладу над збереженими в країні залишками феодалізму.

Організована мобільність. Особливий різновид являє собою організована мобільність, коли переміщення людини або цілих груп вгору, вниз або по горизонталі управляються державою або за згодою самих людей, або без їх згоди. До добровільної організованої мобільності слід віднести так званий соціалістичний оргнабір (підняття цілини), громадські заклики на комсомольські будівництва тощо. До недобровільної організованої мобільності можна віднести репатріацію (переселення) малих народів і розкуркулення в роки сталінізму.

У 1984 році в СРСР сумарні масштаби організованого перерозподілу робочої сили досягли 40 % загальних трудових переміщень. Основний контингент перерозподілу – працівники, незадоволені умовами, характером та змістом праці, розміром зарплати і т. д., що звільняються за власним бажанням і влаштовуються на роботу самостійно.

Структурна мобільність. Від організованої мобільності треба відрізнити структурну мобільність. Вона викликана змінами

в структурі народного господарства і відбувається незалежно від волі і свідомості окремих індивідів. Скажімо, зникнення або скорочення галузей або професій призводить до переміщень великих мас людей. У 1950–70-ті роки в СРСР проводилося скорочення малих сіл і їх укрупнення.

Термін «структурна мобільність», або мобільність на основі попиту і задоволення суспільних потреб, належить до соціетальних чинників, що впливають на коефіцієнт мобільності. Так, види і кількість вакантних робочих місць залежать від змін економічної системи, у той час як типи і кількість робочих рук, які бажають отримати дану роботу, залежать від коефіцієнта народжуваності в тому чи іншому поколінні. На основі цього ми можемо оцінити ймовірність висхідної і низхідної мобільності для різних підгруп.

Нові вакансії у вертикальній мобільності відкриває індустріалізація. Розвиток промисловості три століття тому вимагав перетворення селянства в пролетаріат. На пізній стадії індустріалізації робітничий клас став найчисленнішою частиною працюючого населення. Основним чинником вертикальної мобільності була система освіти.

Індустріалізація викликана не тільки міжкласовими, але і внутрікласовими змінами. На стадії конвеєрного або масового виробництва на початку ХХ століття переважною групою залишалися мало- і некваліфіковані робітники. Механізація, а потім автоматизація вимагали розширення рядів кваліфікованих і висококваліфікованих робітників. У 1950-ті роки 40 % робітників були мало- або некваліфікованими. У 1966 році їх залишилося на рівні 20 %.

У міру того як скорочувався попит на некваліфіковану працю, зростали потреби у службовцях, менеджерах, бізнесменах. Сфера промислового і сільськогосподарського ринку праці звужувалася, а сфера обслуговування і управління розширювалася. Найчіткіше структурна мобільність простежується в США.

В індустріальному суспільстві структура народного господарства визначає мобільність. Іншими словами, професійна мобільність у США, Англії, Росії чи Японії залежить не від індивідуальних особливостей людей, а від структурних особливостей економіки, відносин галузей і зрушень, що в них відбуваються.

Подібні трансформації характерні для сучасних суспільств: від ферми до фабрики на ранніх стадіях індустріалізації і від фабрики до офісу – на пізніх. Сьогодні понад 50 % робочої сили зайнято розумовою працею в порівнянні з 10–15 % на початку століття.

Протягом цього століття в індустріальних країнах скорочувалися вакансії робочих спеціальностей і розширювалися в управлінських структурах. Але управлінські вакансії заповнювалися представниками не робітничих професій, а середнього класу. Проте кількість управлінських професій зростала швидше, ніж збільшувалася кількість дітей другого середнього класу, здатних заповнити їх. Утворений у 1950–ті роки вакуум частково заповнювала робоча молодь. Це стало можливим завдяки доступності вищої освіти для пересічних американців.

У розвинених капіталістичних країнах індустріалізація завершилася раніше, ніж у колишніх соціалістичних (СРСР, НДР, Угорщина, Болгарія та ін.). Відставання не могло не позначитися на соціальній мобільності: в капіталістичних країнах частка керівників та інтелігенції – вихідців з робітників і селян, становить 1/3, а в колишніх соціалістичних країнах — 3/4. У давно індустріалізованих країнах рівня Англії частка робітників селянського походження дуже низька, тут більше так званих потомствених робітників. Навпаки, в східноєвропейських країнах ця частка дуже висока і досягає часом 50 %.

Головні і неголовні види (типи, форми) мобільності різняться так.

Головні види характеризують усі або більшість суспільств у будь-яку історичну епоху. Зрозуміло, інтенсивність або обсяг мобільності не скрізь однакові.

Неголовні види мобільності притаманні одним типам суспільства і не притаманні іншим. До неголовних можна віднести ще два різновиди — об'єктивну і суб'єктивну мобільність. Перша означає реальне переміщення з однієї громадської страти в іншу і пов'язану з ним зміну способу життя, а друга — всього лише зміна способу мислення, звичок, норм, спрямованість до іншого соціального статусу у свідомості, але не зміна соціальної страти.

Головні і неголовні види (типи, форми) мобільності існують у трьох основних сферах суспільства — *економічній, політичній, професійній*. Мобільність практично не відбувається (за рідкісним винятком) у демографічній сфері та досить обмежена в релігійній сфері. Дійсно, «мігрувати» з чоловіка в жінку неможливо, а переміщення з дитячого віку в юнацький не належить до мобільності. Добровільні і насильницькі зміни релігії в людській історії відбувалися неодноразово. Досить згадати хрещення Русі, звернення в християнську віру індіанців після відкриття Колумбом Америки. Однак такі події відбуваються нерегулярно. Вони становлять інтерес скоріше для істориків, ніж для соціологів.

5.3. Канали вертикальної мобільності

Соціальна мобільність буває вертикальною або горизонтальною, вертикальна ділиться на висхідну і низхідну. Масштаб вертикальної мобільності залежить від типу суспільства – закритого чи відкритого. У першому він невеликий, у другому – величезний.

Закритим називається таке суспільство де вертикальна мобільність або серйозно обмежена, або зовсім зведена до нуля. Відкритим ми будемо називати таке суспільство, де вертикальна і горизонтальна мобільність ніяк і нічим не обмежена, тобто ані правовими, ані соціальними, ані економічними перешкодами. У закритому суспільстві «перегородки» між двома непроникними або малопроникними стратами називаються соціальними перешкодами. Перегородки в закритому суспільстві між двома стратами повністю або частково закриті називаються соціальними бар'єрами. Коли ми переходимо до відкритого класового суспільства, ми говоримо про руйнування соціальних бар'єрів.

Каналом соціальної мобільності слід іменувати таку сферу суспільства або соціальний інститут, де здійснюється висхідна або низхідна мобільність, наприклад власність, сім'я, виробництво, армія, релігія, освіта.

В європейських країнах будь-якій людині відкритий шлях до освіти, а згодом до більш високого суспільного становища і доходів. В Індії, навпаки, переміщення з однієї касти в іншу вже багато століть жорстко контролюється, а нижчим кастам обмежений або закритий доступ до освіти.

Найповніше опис каналів вертикальної мобільності розглянуто П. Сорокіним. Тільки він їх називає «каналами вертикальної циркуляції». П. Сорокін вважає, що, оскільки вертикальна мобільність у тому чи іншому ступені існує в будь-якому суспільстві, навіть у первісному, між стратами немає непрохідних кордонів. Між ними існують різні «отвори», «ліфти», «мембрани», якими індивіди переміщаються вгору і вниз.

Особливий інтерес становлять соціальні інститути — школа, сім'я, професійні організації, політичні партії, армія, церква, власність, бізнес, мистецтво — які використовуються як канали соціальної циркуляції.

Розглянемо докладніше канали соціальної мобільності.

Школа (освіта). Школа не тільки дає первинну освіту, а й виробляє первинну селекцію (відбір). Спочатку відбір йде за школами. Учні престижних (приватних, спеціалізованих) шкіл мають кращі шанси для вступу до вишу. Після закінчення школи механізм відбору розподіляє випускників або на виробництво, або в коледж (технікум), або у заклади вищої освіти (ЗВО).

Для вступників до ЗВО також є вибір — престижний або непрестижний заклад вищої освіти, що дають різні стартові позиції для подальшої кар'єри. Таким чином, школа (освіта) є первинним соціальним розподільником, соціальним ліфтом.

Родина. Здійснює соціалізацію, тобто забезпечує входження індивіда в суспільство. Від виховання, знань і умінь, отриманих у сім'ї, від зв'язків, які має сім'я, багато залежить у долі людини. Крім того, велике значення має сім'я, яку людина створює сама. Соціальне становище людини, її сім'ї також є каналом соціальної мобільності.

Професійні організації (промислові, сільськогосподарські, наукові, управлінські і т. д.) є наступною ланкою соціального відбору, каналом соціальної мобільності. Випускники одного ЗВО можуть отримати різний розподіл. Крім того, на первинній посаді люди, що мають різні здібності і можливості, перебувають протягом різного терміну. У меритократичному суспільстві, тобто в суспільстві, де статус людини безпосередньо пов'язаний з принесеною користю (від лат. меритас – користь), соціальна селекція проводиться за особистими якостями і залежить від ефективності роботи індивіда. В авторитарному суспільстві

спрацьовують інші механізми відбору: зв'язки у владних структурах, особиста відданість начальнику, підтримка певної політики, ідеології і т. д.

Політичні партії є важливим каналом вертикальної мобільності. Приклад зльоту полковника А. Руцького і професора Р. Хасбулатова на вершини політичного впливу, а потім різке зниження їх соціального статусу показує, що і в Росії цей канал діє.

Армія є специфічним каналом соціальної мобільності. У стародавній історії відомо чимало випадків, коли люди, використовуючи військову кар'єру, піднімалися на вершину соціальної піраміди. З 96 римських імператорів 36 почали свою діяльність у найнижчих шарах суспільства і домоглися верховної влади завдяки службі в армії. У Новий час усім відомий приклад Наполеона. У сучасній історії це Ш. де Голль, Д. Ейзенхауер, Г. К. Жуков.

Церква як канал соціальної циркуляції перемістила велику кількість людей з низів до вершин суспільства. П. Сорокін на прикладі 144 римських католицьких пап встановив, що 28 вийшли з низів, а 27 — із середніх шарів. Інститут целібату (безшлюбності), введений у XI столітті папою Григорієм VII, зобов'язував католицьке духовенство не мати дітей. Завдяки цьому після смерті посадових осіб позиції, що звільнилися, заповнювалися новими людьми.

Крім висхідного руху, церква була каналом спадного переміщення. Тисячі еретиків, ворогів церкви були віддані під суд, розорені і знищені. Серед них було чимало королів, герцогів, лордів, аристократів і дворян високих рангів.

5.4. Особливості і засоби соціальної мобільності

Прагнення досягти більш високого статусу обумовлене наявною у кожного індивіда потребою досягати успіхів і уникати невдач у соціальному аспекті. Актуалізація цієї потреби породжує силу, з якою індивід прагне до досягнення вищої соціальної позиції або до того, щоб утриматися на наявній і не скотитися вниз. Для того щоб досягти більш високого статусу, індивід має подолати бар'єри між групами або шарами. Індивід,

який прагне потрапити у вищу статусну групу, має певну енергію, спрямовану на подолання цих бар'єрів. Імовірнісний характер інфільтрації у вертикальній мобільності обумовлений тим, що при оцінці процесу слід враховувати постійно мінливу ситуацію, яка складається з багатьох факторів, у тому числі особистісних відносин індивідів.

Для кількісної оцінки процесів мобільності звичайно використовують показники швидкості та інтенсивності. Під швидкістю соціальної мобільності розуміється вертикальна соціальна дистанція або число страт – економічних, професійних чи політичних, – які проходить індивід під час його руху вгору або вниз за певний проміжок часу. Під інтенсивністю соціальної мобільності розуміється кількість індивідів, які змінюють соціальні позиції у вертикальному або горизонтальному напрямку за певний проміжок часу.

Часто виникає необхідність розглянути процес мобільності з точки зору взаємозв'язку її швидкості та інтенсивності. У цьому випадку використовується сукупний індекс мобільності для даної соціальної спільності. Таким шляхом можна, наприклад, порівняти одне суспільство з іншим з метою з'ясування, в якому з них або в який період мобільність за всіма показниками вище. Такий індекс може бути розрахований окремо для економічної, професійної або політичної сфери діяльності.

Характер протікання процесів соціальної мобільності в багатьох суспільствах і соціальних групах різний і залежить від особливостей структури суспільства або групи. Одні суспільства мають сформовані соціальні структури, що перешкоджають різним видам соціальної мобільності, інші більш-менш вільно допускають як соціальні підйоми, так і соціальні падіння. До першого типу закритого класового суспільства можна віднести кастове суспільство в Стародавній Індії. Воно поділялося на ряд каст, кожна з яких мала власну соціальну структуру і суворо певне місце серед інших каст.

Сучасні суспільства в цілому не можуть бути організовані за кастовим типом через низку соціальних і економічних причин, до яких належать, перш за все, потреби суспільства у кваліфікованих і компетентних виконавцях, у людях, здатних вирішувати завдання управління складними соціальними, політичними та економічними процесами.

Але навіть у сучасних суспільствах існують соціальні групи закритого типу, що дуже нагадують касты. Так, у багатьох країнах такою відносно закритою групою є еліта — верхній шар соціальної структури, що має переваги при розподілі суспільного продукту, влади, отриманні найкращої освіти. Разом з тим, якою б закритою не була група, все одно існує хоча б незначна кількість членів інших груп, що проникають до неї.

Доступність шляхів для соціальної мобільності залежить як від індивіда, так і від структури суспільства, в якому він живе. Однак існує кілька способів, до яких, так чи інакше, вдаються індивіди в процесі соціальної мобільності.

1. *Зміна способу життя.* Недостатньо просто заробляти і витратити великі гроші в тому випадку, коли індивід зрівнявся у доходах з представниками більш високого соціального шару. Для засвоєння нового статусного рівня йому необхідно прийняти новий матеріальний стандарт: облаштування квартири, купівля книг, телевізора, автомобіля та ін. Матеріальна побутова культура являє собою значний спосіб долучення до більш високого статусного рівня, але без зміни інших компонентів культури вона недостатня.

2. *Розвиток типової статусної поведінки.* Орієнтована на вертикальну мобільність, особистість не буде прийнята в більш високий соціально-класовий шар до тих пір, поки не засвоїть зразки поведінки цього шару настільки, щоб дотримуватися їх без будь-яких зусиль. Зразки одягу, словесні звороти, проведення дозвілля, манера спілкуватися — все піддається перегляду і має стати звичним і єдино можливим типом поведінки.

3. *Зміна соціального оточення.* Цей спосіб оснований на налагодженні контактів з індивідами і асоціаціями (соціальними групами, соціальними колами) того статусного шару, в який соціалізується мобільний індивід. Ідеальною умовою входження в новий шар є становище, коли індивід повністю оточений представниками того шару, куди він прагне потрапити. В цьому випадку субкультура освоюється дуже швидко.

4. *Шлюб з представником вищого статусного шару.* В усі часи такий шлюб служив найкращим засобом подолання бар'єрів, що стоять на шляху соціальної мобільності. Але такий шлюб може бути корисний тільки в тому випадку, якщо індивід з більш

низького статусного шару підготовлений до швидкого засвоєння нових зразків поведінки і способу життя нового для нього соціального оточення.

5.5. Міграція як форма соціальної мобільності

Міграція являє собою процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, що виражається в переміщенні в інший регіон, географічний район або іншу країну. До міграції належить також переїзд на проживання із села в місто і назад.

Міграційний процес пов'язаний як з горизонтальною, так і з вертикальною мобільністю, оскільки кожен мігруючий індивід, крім переходу в іншу соціальну групу, прагне знайти на новому місці кращі економічні, політичні або соціальні умови. Соціологія розглядає, як правило, масові потоки міграції та їх вплив на демографічні та соціальні процеси в тому чи іншому регіоні.

Механізм міграції. Для того щоб люди захотіли змінити звичне для них місце проживання, необхідні умови, які змушують їх переселитися в інші міста, регіони, країни. Ці умови зазвичай ділять на три основні групи:

1) *виштовхування* – пов'язане з незадовільними або важкими умовами існування індивіда в його рідних місцях. Виштовхування великих мас людей пов'язано, перш за все, із серйозними соціальними потрясіннями (міжнаціональними конфліктами, диктатурами, війнами), економічними кризами, стихійними лихами. При індивідуальній міграції виштовхувальною силою може служити невдача в кар'єрі, смерть родичів, самотність тощо;

2) *тяжіння* – це сукупність привабливих рис або умов для проживання в інших місцях, наприклад, у регіонах, де існує більш висока оплата праці, де можна набути більш високого соціального статусу, де спостерігається політична стабільність, що, в кінцевому підсумку, надає почуття більшої впевненості в завтрашньому дні. Різниця в умовах життя може створюватися штучно для управління потоками мігрантів і залучення робочої сили та «умів» у певні райони;

3) *шляхи міграції* – це характеристика безпосереднього пересування мігранта з одного географічного місця в інше. Шляхи міграції включають у себе доступність потрапляння мігранта, його багажу і сім'ї в інший регіон, наявність або відсутність бар'єрів на шляху, інформацію, яка допомагає подолати фінансові перешкоди.

Питання для самоперевірки

1. Що називається соціальною мобільністю в соціології?
2. Які тенденції і чинники впливають на індивідуальну і групову мобільність у сучасному світі?
3. Особливості марксистської концепції соціальної мобільності.
4. Основні канали соціальної циркуляції.
5. Особливості процесів соціальної мобільності в розвинених індустріальних суспільствах.
6. Особливості соціальної мобільності в постіндустріальному суспільстві.
7. Наведіть приклади горизонтальної та вертикальної соціальної мобільності.

Розділ 6

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

6.1. Сутність глобалізації

Характерною особливістю сучасної епохи є глобалізація, тобто посилення інтеграційних процесів усіх сфер суспільного життя у світовому масштабі. З початку 90-х років ХХ століття глобалізація стає однією з головних тем наукових дебатів у суспільствознавстві, а також активно обговорюється у ЗМІ, в широких колах громадськості.

Термін «глобалізація» (від франц. global – загальний, всесвітній, що походить від лат. globus – куля) позначає новітній трансформаційний процес у просторовій організації локальних, регіональних і світових економічних зв'язків та відповідних соціальних відносин. Вона розгортається в економічному, політичному, інформаційно-технічному, культурному, екологічному, релігійному та соціальному вимірах. Головними ознаками глобалізації є:

1) масовий і масштабний вихід соціальної, політичної та економічної активності за межі кордонів окремих держав на регіони й континенти;

2) зростаюча інтенсивність взаємозв'язків у сфері торгівлі, інвестицій, фінансів, міграційних і культурних процесів;

3) небувале до цього часу прискорення поширення ідей та інформації, обігу капіталів, переміщення товарів, міграції населення внаслідок розвитку всеосяжних систем транспорту та комунікацій;

4) стирання граней між місцевими й всепланетарними подіями.

До настання глобалізації у світі завжди відбувалися інтеграційні процеси. Народи, держави співпрацювали між собою, обмінювалися матеріальними та духовними цінностями, встановлювали торговельні зв'язки та ін. Усі ці інтеграційні процеси можна позначити терміном «інтернаціоналізм». В епоху інтернаціоналізму кожна держава захищає насамперед свої національні інтереси. Вона імпортує тільки ті товари, які не загрожують зруйнуванню її національної економіки. Вона сприяє

збереженню національних традицій, звичаїв, національної мови, національної ідентичності. Держава всіма доступними їй засобами захищає свій національний суверенітет.

Для захисту миру в усьому світі та збереження національного суверенітету створюються різні міжнародні інститути та організації (Ліга Націй, ООН тощо). Вони захищають принципи національного суверенітету і невтручання у внутрішні справи інших держав.

Щодо глобалізації, то вона особливо посилюється після розвалу СРСР, і, на відміну від інтернаціоналізації, глобалізація не визнає жодних національних кордонів, жодного права народу на самовизначення. Замість цього пропонуються наднаціональні форми правління та принципи захисту прав людини. У цьому глобалізаційному вирі зникають національні культури, національні традиції, національна ідентичність – словом, все національне. Глобалізація набуває космополітичного характеру.

Отже, *глобалізація* – це процес гомогенізації світу, життя за єдиними принципами, відданість єдиним цінностям, дотримання єдиних звичаїв та норм поведінки, прагнення зробити все універсальним. Цей процес відбувається на локальному рівні і зазнає впливу різноманітних чинників, обумовлених особливостями того соціального, культурного і політичного простору, де розгортаються ті чи інші глобалізаційні тенденції.

Глобальне і локальне утворюють специфічні синтези і гібриди, які визначають суспільне життя. Таке явище набуло назви глокалізації. Вона означає взаємозв'язок між глобальним і локальним. Звідси – гасло: «Мислити глобально, діяти локально», яке у XXI столітті стає орієнтиром для конструювання соціальної реальності, для гуманістично орієнтованої політики.

Сучасні глобалізаційні процеси розгортаються у двох напрямках – «згори» (fromabove) та «знизу» (frombelow). *Глобалізація «згори»* – це реалізація ідей неолібералізму як особливого погляду на суспільство і прогрес. Глобалізація згори – це «глобалізація політичних структур, інституцій та цінностей західних ліберальних демократій. Головні актори – транснаціональні компанії (ТНК) та міждержавні інституції.

Представники другого напрямку *глобалізації «знизу»* спираються на ідеї «мережевого суспільства» (networksociety), які

розглядають соціальні рухи носіями соціальних змін у постіндустріальному глобальному середовищі.

Сучасні соціальні рухи вирізняє плюралізм та децентралізація. Мета цих рухів – широка політизація, посилення політичного впливу народу, відродження громадянського суспільства, виведення його з-під контролю держави.

Поширення нових соціальних рухів, що є уособленням сучасного глобального громадянського суспільства, – це відповідь на глобалізацію «згори». Глобалізація «знизу» об'єднує у своїх мережах та організаціях представників різних країн і спрямовує свою активність на царину глобального суспільного блага.

Зважаючи на вищесказане, важливо розрізнявати поняття глобалізації та глобалізму. Глобалізм — це ідеологія панування світового ринку, складова ідеології неолібералізму. Вона діє за економічними принципами, зводить усе розмаїття проявів глобалізації тільки до економічного виміру. Усі ж інші прояви глобалізації (екологічний, культурний, соціальний тощо) тематизуються тільки виходячи з уявлення про домінування економічної глобалізації [183, 184].

Слід також зазначити, що глобалізацію можна розглядати не тільки як процес, а й як результат певного етапу розвитку людської цивілізації, також можна писати сценарії глобалізації, здійснювати експертне прогнозування її наслідків у майбутньому, створювати ідеально типову конструкцію глобального суспільства тощо. Цим зумовлена поява різних характеристик і назв цього суспільства. «Постмодерність» (Ж.-Ф. Ліотар, З. Бауман), «друга модерність» (У. Бек), «рефлексивна модернізація» (У. Бек, Е. Гідденс, С. Леш), «глокалізація» (Р. Робертсон), «глобальна ера» (М. Вотерс), «мережеве суспільство» (М. Кастельс), «суспільство знань та інформації» (П. Дракер), «постнаціональне сузір'я» (Ю. Габермас). За усіма цими назвами криється аналіз процесу глобалізації.

У цілому зростання глобалізаційних процесів свідчить про безсумнівний прогрес в історії людства.

Економічна глобалізація сприяла економічному зростанню деяких слаборозвинених країн. Відкриття ринків для міжнародної торгівлі допомогло багатьом країнам здійснити набагато більш

швидке економічне зростання, ніж це могло б бути в іншому випадку. Міжнародна торгівля сприяє економічному розвитку тоді, коли експорт країни впливає на її економічне зростання. Стимульоване експортом, зростання було центральним пунктом промислової політики, збагатило значну частину Азії та істотно поліпшило життя мільйонів. Китайський прорив був би неможливим, якби Китай не включився у глобалізаційні процеси і якби транснаціональні корпорації не інвестували у китайську економіку.

У сфері політики глобалізація передбачає співпрацю всіх держав щодо політичних проблем, які мають міжнародне значення. Особлива увага приділяється формуванню демократичних інститутів, прав людини та боротьбі з тероризмом. Стверджується, що всі гострі політичні питання треба вирішувати шляхом компромісів, консенсусу, а не війни.

Глобалізація у сфері духовної культури передбачає обмін духовними цінностями, зростання культурних зв'язків між народами, плюралізм думок, творчу співдружність діячів літератури, кіно та ін. Глобалізація сприяла якісній зміні інформатики. Особливостями глобалізації стали комп'ютеризація, мініатюризація, використання цифрової технології, волоконна оптика, зв'язок через супутники, інтернет. Завдяки швидкій передачі інформації сформувався планетарне мислення, яке гостро та живо реагує на все, що відбувається в цілому світі. Крім того, нові інформаційні технології дають змогу збагачувати свій духовний світ, освоювати нові досягнення світової культури.

Щоб краще вивчити процеси, описати багатогранність проявів глобалізації та її наслідки, виникла нова міждисциплінарна наука – глобалістика. Сучасна глобалістика утворилася на стику економіки, культурології, політології, соціології та ін. Поява глобалістики як напряму наукового дослідження міждисциплінарного характеру свідчить про те, що цей феномен глобалізації виходить за межі окремих наук. Адже осягнення багатовимірного процесу глобалізації є неможливим поза його контекстами, якими є людство, світове суспільство, світова культура на різних етапах становлення їхньої цілісності. Глобалістика намагається охопити множинність емпірично встановлених проявів глобалізації як єдність глобальних процесів

сучасності. Для цього необхідні не тільки узагальнення досліджень горизонтальних вимірів глобалізації, а й реконструкція її передумов. Дослідження історичної соціології дають змогу реконструювати передумови виникнення глобалізації у її сучасному вигляді. Щоб зрозуміти той факт, що глобалізація є якісно новою історичною ситуацією у розвитку людства, необхідно розглянути її історичні прообрази.

6.2. Історичні прообрази глобалізації

Історичними прообразами глобалізації є форми становлення різних рівнів глобалізації – цілісності людства на різних етапах його розвитку. Ці прообрази дають змогу зафіксувати формально-організаційний досвід інтеграції людства. На відміну від метафізичного розуміння людства (таке розуміння домінувало на первісному етапі становлення соціологічної думки, наприклад у О. Конта), тут вже йдеться про дійсні досягнення у становленні світової спільноти, що набули певних соціальних, політичних, релігійних та культурних форм, а також про сприйняття таких реалій. Слід зазначити, що почасти глобальне бачення світу і його розуміння як цілісності випереджає досвід конституювання такої цілісності [90].

Вже античний світ і середньовіччя демонструють різні способи розуміння цілісності світу. Уявлення про космос давніх греків, його політизація (наприклад, космополіс стоїків), а потім християнський світ є першими натяками на формування планетарної спільноти. Виникнення всесвітніх релігій (християнство, мусульманство, буддизм) відкриває можливості не тільки конфесійної диференціації, а й інтеграції людства. Тому першим історичним прообразом глобалізації можна вважати спроби релігійної глобалізації (у вигляді релігійних війн, хрестових походів тощо). А процеси секуляризації суспільного життя в Європі не випадково починаються після великих географічних відкриттів, що підготували ґрунт для новоєвропейського Просвітництва, яке дало людству універсальний політичний і соціокультурний ідеал. Другим історичним прообразом сучасної глобалізації можна вважати новоєвропейський політичний ідеал та становлення всесвітньої колоніальної системи.

Економічним чинником, що суттєво вплинув на розвиток зародків глобалізації, стала індустріальна революція у середині XIX століття. Розвиток індустріального суспільства мав наслідком становлення світової економіки, у якій вже на ранніх етапах її розвитку можна вгадати контури сучасної глобалізації. Це третій історичний прообраз глобалізації.

Четвертий прообраз глобалізації вже містить у згорнутому вигляді її основні тенденції, але визначається він досвідом світової кризи. Нагадаємо, що у першій половині XX століття людство набуває досвіду ведення та переживання світових війн та пов'язаних з ними соціальних катаклізмів. У цей час завдяки новому «відкритому» типу господарювання створюються передумови сучасної глобалізації: закладаються основи транснаціональної економіки, що проявляється в інтенсифікації товарних та фінансових потоків, які почали пересуватися через національні кордони. Посилюється міжнародний розподіл праці, виникають світові ринки. У зв'язку з цим починає формуватися транснаціональна політика, створюються міжнародні організації, необхідні для регулювання означених процесів. Після Другої світової війни під 60-ті роки XX століття формується білатеральна структура світу — світ соціалізму і світ капіталізму, які розглядаються як дійсне протистояння систем (холодна війна) і можливе їх взаємонаближення (теорія конвергенції).

Серед чинників, що вагомо вплинули на прискорення глобалізації, окрім економічних і політичних, слід назвати також науково-технічні та інформаційно-комунікативні. Науково-технічну революцію на початку другої половини XX століття і її соціальні та екологічні наслідки (перші симптоми світової екологічної кризи) можна вважати п'ятим прообразом сучасної глобалізації. Він виникає за умов біполярного розподілу світу, існування супердержав. Світ тут виступає ареною змагання двох соціальних систем. Але саме у цей період формується розуміння глобальних проблем сучасності.

Слід зазначити, що на прискорення процесів глобалізації вплинула і так звана «комунікативна революція», яка мала декілька етапів. Початковий її етап можна віднести до 20-х років XX століття, коли починається радіомовлення на коротких хвилях, що досить ефективно сприяло подоланню просторових

обмежень масової комунікації. З початку 60-х років ХХ століття поширюються телекомунікація і телебачення через ретрансляційні супутники, а на початку 70-х років ХХ століття виникають комп'ютерні мережі, без яких не можна було б говорити про цілісність сучасного світу.

Виділені прообрази лише приблизно описують процес самоорганізації людства у цілісності різного рівня. Їх можна конкретизувати і деталізувати. Прообрази, про які йшлося вище, є спрощеною схемою, яка дає змогу окреслити історичне підґрунтя глобалізації. Усе це свідчить про те, що будь-яке визначення прообразів глобалізації є умовним. Але воно має значення у методологічному аспекті, бо дає можливість систематизувати передісторію глобалізації, показати, що вона як характеристика соціального буття сучасного людства є наслідком його попереднього розвитку. Чому ж ці прообрази не можна назвати історичними формами глобалізації? Справа в тому, що рівні цілісності світу, що виникають в окреслених періодах історії людства, не створюють мережі взаємозалежності, суспільства не виступають глобальними гравцями. Глобальними гравцями не були також США та СРСР у часи існування білатеральної структури світу. Тут йшлося про можливість гегемонії однієї з держав, а не про перспективу світового суспільства. Само людство у ті часи поділялося на друзів (прогресивне людство) і ворогів (агресори), а конвергенція двох систем розглядалася її теоретиками (наприклад, З. Бжезинським) як дуже віддалена перспектива. За цих умов навіть глобальні проблеми сучасності, які давалися взнаки ще у 60-ті роки ХХ століття, розглядалися як породжені тією чи іншою системою. Тільки починаючи з 80-х років ХХ століття, за умов кризи, а потім і розвалу системи світового соціалізму, глобальні проблеми не тільки тематизуються, а й набувають чітких формально-методологічних визначень.

6.3. Глобальні проблеми сучасності

Термін «глобальні проблеми» був уведений у наукову літературу і набув значного поширення завдяки діяльності Римського клубу (1968).

Це проблеми, які стосуються інтересів усього людства, адже від них залежить майбутнє людства, його існування. Це загальнолюдські проблеми. Вони мають всесвітній характер, тобто проявляються в усіх регіонах світу, впливаючи на цивілізаційний розвиток у цілому. Їх розв'язання, таким чином, вимагає спільних зусиль усього людства. Ігнорування цих проблем, ухилення від їх розв'язання викликає загрозу людському існуванню. Отже, змістовно глобальні проблеми обумовлені посиленням ризику і небезпек сучасного суспільного розвитку у світовому масштабі. Системний характер перелічених вище ознак дає змогу виробити комплексний критерій їх ідентифікації за інтересами, проявами і наслідками. Якщо будь-яка проблема і розгортається у площині усього світу і вимагає для свого розв'язання спільних, скоординованих дій людства, в інтересах якого не зволікати з подібними діями, то таку проблему можна віднести до глобальної.

Глобальні проблеми за сферами їх виникнення доцільно поділяти на три групи: геополітичні (міжнародний тероризм, територіальні претензії), природні (проблема збереження екосистем), соціально-економічні (зростання чисельності населення, голод та бідність).

Міжнародний тероризм. Тероризм є методом, за допомогою якого організована група або особа прагне досягти певних цілей переважно через систематичне застосування вмотивованого насилля (диверсії, захоплення заручників, хайджекінг – захоплення транспортного засобу, підпали, вибухи, кібертероризм – напад на комп'ютерні мережі тощо). Терористичні дії завжди мають публічний характер і спрямовані на здійснення впливу на владу чи суспільство. Цим зумовлений широкий спектр форм його прояву: від окремих акцій до ведення диверсійно-терористичних війн.

Міжнародний тероризм сьогодні представлений потужними структурами і забезпечений сучасними технологіями. До найбільш поширених міжнародних терористичних організацій належать: «ІДІЛ», «Аль-Каїда» та ін.

На універсальному рівні проблемою тероризму загалом та міжнародного тероризму безпосередньо займається ООН та її спеціалізовані установи – Міжнародна організація цивільної

авіації (ІКАО), Міжнародна морська організація (ІМО), Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ).

Найвагоміший внесок у боротьбу з тероризмом належить ООН. Генеральна Асамблея ООН двічі засудила тероризм на своїй XXV сесії у деклараціях 2625 від 24 листопада та 2734 від 16 грудня 1970 року.

Територіальні претензії. У 1900 році на планеті було близько 100 міждержавних кордонів, а сьогодні їх понад 600. Більшість нових кордонів виникла після розпаду колоніальної системи та СРСР. Найбільші територіальні претензії сьогодні пов'язані з Антарктикою, на територію якої претендують європейські країни (Данія, Ісландія, Фінляндія, Швеція, Великобританія, Норвегія) та США і Канада. Японія має претензії до Росії щодо групи Південних Курильських островів.

Територіальна суперечка між Україною і Румунією – судовий процес, що розглядався в Міжнародному суді ООН з 2004 по 2009 рік. 16 вересня 2004 року Румунія внесла позов проти України щодо делімітації морських кордонів виключної економічної зони і розділу континентального шельфу в Чорному морі. 3 лютого 2009 року суд оголосив рішення, яке встановлює морські кордони між державами і визначає виключні економічні зони Румунії та України.

Також Україна не може з'ясувати з Росією статус Криму та Донбасу. Для вирішення цих суперечок було створено Нормандський формат – тип зустрічей у чотиристоронньому форматі: Україна – Німеччина – Франція – Росія, щодо вирішення збройного конфлікту на сході України, який розпочався у 2014 році.

Проблема збереження екосистем. Як зазначено у четвертому звіті ООН «Глобальна екологічна перспектива – розвиток навколишнього середовища» (2007), «зниження екології напряду пов'язане з проблемами здоров'я людей, навколишнє середовище надає основні матеріальні ресурси і економічну базу для життєдіяльності людей». Надмірне споживання природних ресурсів призвело до «екологічної кризи», наслідки якої є катастрофічнішими, ніж від фінансової кризи. Якщо попит людини на природні ресурси перевищить екологічну межу, суспільство зруйнує здоров'я біологічних систем Землі. У

кінцевому підсумку це загрожує життю людини, говориться у звіті ООН. Зміни клімату фіксуються на усіх континентах як наслідок глобального потепління [185].

Зростання чисельності населення у країнах, що розвиваються. Демографічний вибух у розвинутих країнах світу, який було зафіксовано в післявоєнні роки, дуже швидко змінився на стагнацію. Інша картина спостерігається в країнах, що розвиваються. Згідно з підрахунками ООН 31 жовтня 2011 року чисельність населення Землі сягнула 7 млрд осіб. Це число зростає й надалі, згідно з прогнозами, нечуваними до ХХ століття темпами, хоча швидкість зростання, сягнувши піку у 2,2 % на рік у 1963-му, скоротилася майже вдвічі. Якщо й надалі населення світу зростатиме вздовж теперішньої кривої, то воно досягне 9 млрд до 2042 року.

Швидкий приріст населення світу за останні 150 років (майже у 6 разів) супроводжувався тридцятикратним зростанням споживання, яке розподіляється між країнами нерівномірно. Загрозою для перспектив розвитку країн також стають обсяги й темпи депопуляції, тобто абсолютне зменшення населення внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених. У результаті зниження народжуваності населення країн «старіє». Кількість осіб похилого віку становить понад 1/5 всього населення.

Голод та бідність. Міжнародні організації при розгляді питань щодо збереження значної кількості голодуючих у світі пов'язують цю проблему з доступом до продовольства. Загальна декларація про ліквідацію голоду та недоїдання (прийнята 16 листопада 1974 року Всесвітньою продовольчою конференцією) визначила, що майже 2/3 людства проживає в місцевостях, де відчувається постійний брак продуктів, і переважно у країнах, що розвиваються. У декларації було визнано подолання голоду глобальною проблемою і загальним обов'язком усіх країн міжнародного співтовариства, особливо розвинених країн, надавати допомогу голодуючим. Щодня більше 20 тис. людей помирають у злиднях через брак їжі, чистої питної води, відсутність медичної допомоги.

Для скорочення кількості голодуючих фахівці пропонують використовувати подвійний підхід. Перша складова передбачає

підвищення продуктивності праці в сільському господарстві та якості харчування на всіх рівнях з використанням двох шляхів: по-перше, екстенсифікації виробництва, тобто подальшого розширення орних, пасовищних і рибпромислових угідь; по-друге, інтенсифікації виробництва – підвищення біологічної продуктивності існуючих угідь.

Вирішальне значення матимуть біотехнології, використання нових високоврожайних сортів, подальший розвиток механізації. Друга складова передбачає фінансування програм, які спроможні збільшити доступність продовольства для найбідніших верств населення.

Проблема голоду безпосередньо пов'язана з бідністю окремих людей, держав, регіонів і континентів світу. З часів промислової революції середини XVIII століття більша частина людства позбулася бідності. Проте близько 1,4 млрд людей до цих пір є бідними. Добовий раціон бідних складає не більше 2 дол. США, у них немає можливості повноцінно харчуватися, отримувати чисту питну воду, мати нормальне житло, належні санітарні умови і елементарну медичну допомогу.

Під бідністю розуміється неможливість забезпечувати найпростіші і доступні для більшості людей у даній країні умови життя. Великі масштаби бідності, особливо у країнах, що розвиваються, становлять серйозну небезпеку не тільки для національного, але і для світового сталого розвитку.

6.4. Шляхи розв'язання глобальних проблем

Ми ознайомилися лише з деякими глобальними проблемами. Уже цей короткий їх огляд показує загрозово негативний характер їх наслідків для існування цивілізації та самої людини. Однак найбільш далекоглядні політики та вчені прагнуть вжити дієвих заходів (або хоча б розробити ефективну програму) для їх часткового або повного усунення.

Наукове осмислення глобальних проблем відбувалося вже у 60-х роках минулого століття: було організовано Інститут проблем майбутнього (Відень, 1965), створено міжнародний фонд «Людство у 2000 році» (Нідерланди, 1965), виникло Товариство з вивчення майбутнього світу (Вашингтон, 1966) та ін.

Велике значення мало створення в 1968 році організації «Римський клуб» – міжнародної неурядової організації, що об'єднує у своїх лавах вчених, громадських діячів і ділових людей більш ніж з 30 країн світу, стурбованих перспективами розвитку людства. Його засновником був італійський підприємець Ауреліо Печчеї.

Широкої популярності набули доповіді Римського клубу – «Межі зростання» (1972), «Людство на роздоріжжі» (1974), «Перегляд міжнародного порядку» (1974), «За межами століття марнотратства» (1976), «2052: Глобальний прогноз на найближчі сорок років» та ін.

Ця організація, що об'єднала фахівців природничих наук, економістів, соціологів та представників інших спеціальностей, поставила за основну мету привернення уваги світової громадськості до глобальних проблем і до пошуків шляхів їх подолання. За задумом А. Печчеї, Римський клуб мав привернути увагу світової громадськості до довготривалих та гострих проблем людства. Це була сукупність соціальних, психологічних, економічних, технічних та політичних проблем, до яких він відносив перенаселення та безконтрольне збільшення чисельності жителів Землі, розшарування суспільства, соціальну несправедливість та голод, безробіття, інфляцію, енергетичну кризу, виснаження природних ресурсів, деградацію зовнішнього середовища, диспропорції в міжнародній торгівлі та фінансах, неграмотність та застарілу систему освіти, занепад моральних цінностей та втрату віри, а також нерозуміння цих проблем та їхнього взаємозв'язку. Мета Римського клубу за його статутом – сприяти розумінню проблем сучасного суспільства, які розглядаються комплексно. Необхідно зміцнювати усвідомлення того, що цей комплекс проблем, які виходять за політичні, расові чи економічні рамки, являє собою загрозу для всіх народів, і потрібно не боятися намагатися їх вирішувати, мобілізуючи багатонаціональні людські та матеріальні ресурси; поширювати результати досліджень серед громадськості.

Ми не маємо можливості охопити всі напрямки діяльності наукового співтовариства, як і багатьох організацій, які борються з причинами, що породжують та поглиблюють глобальні проблеми. Зазначимо лише діяльність ООН, зокрема ЮНЕСКО.

Генеральна конференція ЮНЕСКО (1970) ухвалила рішення про організацію спеціальної міжнародної програми «Людина і біосфера»; міжнародна Координаційна рада стала узгоджувати дослідження і визначати їх напрямки за 14 проектами. У 1972 році в Стокгольмі відбулася Конференція ООН з проблем навколишнього середовища; за результатами конференції Генеральна Асамблея ООН прийняла Програму ООН з навколишнього середовища зі штаб-квартирою в столиці Кенії Найробі. У 1982 році Генеральна Асамблея ООН прийняла підготовлену Міжнародним союзом охорони природи Всесвітню хартію охорони природи [38].

Глобальним проблемам виживання людства були присвячені три міжнародні форуми, які проходили на найвищому рівні: Конференція ООН «Навколишнє середовище і розвиток» (Ріо-де-Жанейро, 1992), Всесвітня зустріч в інтересах соціального розвитку (Копенгаген, 1995) і спеціальна 19-та сесія Генасамблеї ООН, присвячена реалізації прийнятої в Ріо-де-Жанейро програми за п'ять років (1997). Конференція в Ріо-де-Жанейро знаменувала важливий етап у розвитку суспільної свідомості. Було підписано Кліматичну рамкову конвенцію ООН, яка набрала чинності з 1994 року. Разом з тим, політичні мотиви не дозволили відкрити нові горизонти цивілізації, які бачать вчені. Один з найважливіших висновків цієї Конференції полягає в тому, що модель розвитку, яку використовують десятків багатих розвинутих країн, вичерпала себе. Президент США Дж. Буш не підписав на Конференції Конвенцію про збереження біологічної різноманітності, оскільки вона передбачала передачу новітніх ресурсо- і енергозберігаючих технологій країнам, що розвиваються.

У грудні 1997 року в Кіото (Японія) 160 країн провели III Конференцію держав-учасниць Кліматичної рамкової конвенції ООН, названу форумом з проблем глобального потепління клімату. Основна ідея – скоротити викид в атмосферу відпрацьованого газу, що призводить до парникового ефекту. Але знову виявились різні підходи між розвинутими країнами та країнами «третього світу». США також не погоджувались з позицією країн ЄС, які пропонували певні відсотки скорочення викидів газу, тобто підхід «влада диктує – фірми скорочують», а

відстоювали ринковий принцип – заохочувати тих, хто скорочує. Зрештою було ухвалено рішення, яке вимагає від 34 розвинутих країн зменшити шкідливі викиди до 2012 року на 5,2 % порівняно з 1990 роком. При цьому США мають скоротити викид відпрацьованого газу на 7 %, країни ЄС – на 8 %, Японія – на 6 %, а країни, що розвиваються, звільняються від жорстких рамок нормованого викиду газу (Україні визначено норму не вище рівня 1990 року).

У розв'язанні демографічної проблеми значну роль відіграла п'ята Всесвітня конференція ООН з народонаселення, що відбулася в Каїрі у 1994 році. На ній було прийнято Програму дій щодо визначення політики народонаселення в усьому світі. Вона містить положення, що стосуються чисельності населення, його приросту і структури, міжнародної міграції, освіти, а також визначають шляхи співробітництва у розв'язанні демографічної проблеми.

Підготовлена у рамках Програми розвитку ООН доповідь «Людський аспект розвитку – 1999» констатує, що «глобалізований світ потребує нових інститутів для вирішення проблем, які країни поодиночі вирішити не можуть». Було запропоновано створення Ради економічної безпеки і деяких інших організацій. А у 2000 році у Нью-Йорку на Саміті тисячоліття прийнято Декларацію про запобігання та боротьбу з наслідками глобальних проблемам, яку було підтримано 189 країнами світу.

Крім цих та багатьох інших організацій, які мають на меті боротьбу з причинами, що породжують і поглиблюють негативні наслідки глобальних проблем, активну боротьбу з ними веде громадський рух (у ряді країн виступає навіть як партія) – рух «зелених».

Без відповідних людських якостей, без глобальної відповідальності кожної людини неможливе вирішення жодної з глобальних проблем. Будемо сподіватися, що головним багатством усіх країн у XXI столітті стануть не накопичене матеріально-технічне багатство і не фінансове благополуччя (хоча це теж важливо, особливо для економічно відсталих країн), а збережені ресурси природи та культурно-освітній рівень людей, які живуть у гармонії з природою. Цілком ймовірно, що

формування нового – інформаційного світового співтовариства, яке має гуманні цілі, стане тією магістраллю розвитку людства, яка приведе його до вирішення та усунення основних світових проблем. Однак для досягнення такого стану необхідно, щоб всі країни змінили підхід до ведення зовнішньої політики, тобто відмовилися від політики конфліктності та конфронтації і перейшли до глобального співробітництва на засадах визнання пріоритетності загальноцивілізаційних цінностей.

Питання для самоперевірки

1. Що таке глобалізація?
2. Назвіть основні ознаки та виміри глобалізації.
3. Як між собою пов'язані глобалізація та глокалізація?
4. Назвіть наукові теорії, які описують глобалізацію.
5. Чим відрізняється глобалізація «згори» (fromabove) від глобалізації «знизу» (frombelow)?
6. Глобалістика та її предмет.
7. Назвіть історичні прообрази глобалізації.
8. Глобальні проблеми сучасності.
9. Роль міжнародних організацій у процесі створення глобального суспільства.
10. Сучасні методи подолання екологічних проблем.
11. Римський клуб та його роль у справі запобігання глобальним проблемам.
12. Тероризм як виклик сучасності.

Розділ 7

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

7.1. Методологічні підходи до визначення етносу і нації

Етносоціологія – це порівняно молода спеціально-соціологічна наука, яка виникла на межі етнографії і соціології. Сам термін «етносоціологія» складається з двох слів різного походження: етнос (від грец. *ethos* – народ) і соціологія (від лат. *societas* – суспільство та грец. *logos* – вчення). Тому буквально цей вислів означає вчення про суспільство (з погляду культурно-побутових взаємозв'язків народів зокрема) та місце в ньому окремих народів. Етносоціологію визначають як науку, яка досліджує походження, суть і функції різноманітних етнічних спільнот з метою виявлення основних тенденцій їх утворення, розвитку та взаємозв'язків з іншими етносами, а також механізмів їх входження у систему соціальних відносин [4].

Термін «етносоціологія» введено у науковий обіг ще в 30-х роках ХХ століття німецьким соціологом Ріхардом Турнвальдом (1869–1954). Саме тоді у західній соціології починаються перші етносоціологічні дослідження, які виявили, що індустріалізація та пов'язані з нею урбанізація і зростання впливу засобів масової комунікації не лише не затушовують значення та роль етнічності, а, навпаки, посилюють прагнення людей до збереження етнічної ідентичності. І сьогодні попри потужні глобалізаційні тенденції, наприклад, створення ЄС, національна проблематика продовжує перебувати в центрі уваги соціологів. Виникають нові національні держави (15 незалежних держав на місці СРСР, Чехія і Словаччина замість Чехословаччини, нові республіки замість колишньої Югославії), відшукують своє національне коріння, відроджують мову, історію, культуру, а відтак – прагнуть отримати політичну, економічну чи національно-культурну автономію такі народи, як валлійці та шотландці у Великій Британії; корсиканці та бретонці у Франції; баски та каталонці в Іспанії. Приклади можна продовжити.

Специфіка етносоціології полягає в тому, що вона вивчає особливості та форми суспільного (соціального) життя етносів, народів та інших етнічних утворень як сукупних історичних

соціальних спільнот, тобто аналізує взаємозв'язок і взаємовплив соціального, з одного боку, і етнічного – з іншого. Основним предметом етносоціології є дослідження життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп насамперед як соціальних суб'єктів, а також процесу досягнення ними соціальної зрілості.

Центральними категоріями етносоціології є, безперечно, «етнос» і «нація». Але розуміння етносу та етногенезу, тобто процесів розвитку етнічних та національних спільнот, було і залишається неоднозначним. При визначенні поняття «етнос» наголошують на домінуючій ролі культурно-історичних зв'язків у житті етнічних спільнот. Це дає змогу трактувати етнос як тип культурної спільноти, яка надає великої ваги спільному походженню та історичній долі і вирізняється з-поміж інших подібних спільнот однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою тощо.

А нація є сукупністю людей, що мають власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів. Тобто категорія нації містить у собі два компоненти – культурно-етнічний і громадсько-політичний.

На сьогодні існує два головних теоретичних підходи до визначення етносу і нації – примордіалістський та конструктивістський.

Примордіалізм (від англ. слова *primordial* – споконвічний) – це теорія, прихильники якої відстоюють ідею про те, що етнос і нація існували з давніх-давен. Вони вважають, що етноси – це об'єктивна реальність, яка супроводжує весь процес історичного розвитку людства і виникає незалежно від волі і свідомості людей. Прикладом розроблення проблем етносу у цьому напрямку є концепція академіка Ю. Бромлея, який з 1965 по 1989 рік очолював Інститут етнографії в Москві. Він визначав етнос як сталу історичну сукупність людей, що склалася на певній території і характеризується відносно стабільними особливостями мови, культури і психіки. Саме ці моменти: ідея спільності походження («рідна земля»), спільності історичної долі, мовної і культурної єдності стають основою подальшого усвідомлення людьми своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується у самоназві (етнонім).

Єдність території та економічного життя належить до умов формування етносу, а єдність культурного, мовного, психологічного складу і самосвідомість – до суто етнічних ознак. Серед суто етнічних ознак тільки самосвідомість є безумовною обов'язковою складовою.

Самосвідомість – це усвідомлення своєї єдності зі спільністю історичної долі свого етносу, спільності походження, підвищеного інтересу до традиційного народного мистецтва, обрядів, звичок тощо. Етнос – категорія порівняльна.

Усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень – обов'язкова умова існування етносу. Без цього усвідомлення, зазначає Ю. Бромлей, етнос є фікція.

Етнос розглядався Бромлеем як родова, базова, рядоутворююча категорія стосовно інших конкретно-історичних типів об'єднання людей: роду, племені, народності, нації. Первіснообщинному ладові відповідали роди і племена, рабовласницькому і феодальному – народності, а з розвитком капіталізму виникають нації.

Також до примордіалізму належить теорія етногенезу Л. Гумільова. Він стверджує, що етнос є природною формою існування людини, яка розвивається за своїми законами незалежно від законів суспільного розвитку. Спираючись на ефект, відкритий В. Вернадським, він доходить висновку, що всі живі системи, включно зі спільнотами, працюють на біохімічній енергії, поглинаючи її з довкілля. Етнос – то є форма адаптації людей у біоценозі свого ландшафту – до того ж не стільки в структурі, скільки в поведінці. Розбіжності між окремими етносами коріняться не так у культурі чи соціальній структурі, як у формах стереотипізованої поведінки, яка є вищою формою адаптації людини до ландшафту. Саме ландшафт як природна «сцена», де розгортається «драма етносу», – головний елемент розвитку кожного народу, кожного етносу.

Ландшафт впливає на етнос примусово і тому при його зміні етнос або зникає, або виробляє нові форми адаптації, що, звичайно, змінює стереотип поведінки.

Як соціобіологічне утворення, етнос підкорений природним ритмам життя. Система перебуває в ідеальному, гармонійному стані лише тоді, коли абсорбує (від лат. – поглинання) стільки

енергії, скільки необхідно для її життєзабезпечення. Надлишок енергії сприяє активізації системи, дефіцит призводить до згасання її життєвих функцій і розпаду.

Саме з такої точки зору Л. Гумільов описує етнічні системи, які існують дуже довго, від 1200 до 1500 років кожна. Ці системи творяться і розвиваються завдяки накопиченню значної кількості пасіонаріїв (від лат. *passio* – страждання, пристрасть), тобто людей, які мають здатність йти до мети всупереч інстинктам. Пасіонарність є наслідком мутації, яка відбувається під впливом різноманітних процесів у біосфері, як-от підвищення сонячної активності або тектонічних процесів у надрах Землі. Пасіонарність не захоплює всієї популяції, а лише окремих осіб, до того ж у різній мірі. Зростання питомої ваги пасіонаріїв у популяції спричинює зміцнення етнічної системи, політичного, соціально-економічного, культурного піднесення. Пасіонарії стимулюють активність інших представників етносу шляхом подолання інерції традиційних стереотипів, норм, систем, цінностей. Згодом настає період стабільності, навіть різкого злету свого розвитку, потім частішають стани конфліктності і депресії, бо своєрідний «ген пасіонарності» має рецесивний (від лат. – прихований) характер, тобто спадкова ознака материнського або батьківського організму у нащадків не виявляється. Пасіонарність має ще одну ознаку – в осіб, які потрапили під її вплив, спостерігається різке зниження інстинкту самозбереження. Пасіонарність поступово згасає, а далі настає повільний занепад і з часом загибель цієї етнічної системи. Втім її руйнація не означає депопуляції, а лише розрив зв'язків між її компонентами і подальше входження до нової етнічної системи.

У західній науковій думці на позиціях, близьких до бромлейвської, стоїть англійський учений Е. Сміт. Надаючи переважної уваги феномену нації, він розглядає і донаціональний рівень творення ідентичностей, прадавні корені нації. В його працях міститься доведення реальності донаціональних етнічних спільнот, утворених відповідними етнічними ідентичностями: 1) групова власна назва; 2) міф про спільних предків; 3) спільна історична пам'ять; 4) один або більше диференційних елементів спільної культури; 5) зв'язок із конкретним «рідним краєм»; 6) відчуття солідарності у значної частини населення.

Де є такий комплекс елементів, стверджує Е. Сміт, то перед нами вочевидь постає етнічна спільнота з історичною культурою та відчуттям спільної ідентичності.

Проте, зауважує Е. Сміт, якщо поглянути на поданий вище список етнічних атрибутів, ми помічаємо, що вирішальним у творенні етносу є саме міф про спільних предків. Тобто при етнічній ідентифікації важать вигадане походження та вигадані предки. Спільна історична пам'ять теж може набувати форми міфу. Адже для багатьох народів доновітньої доби межа між міфом та історією була розмита, а то й узагалі не існувала. Міфи про заснування політичних утворень, визволення, міграцію та вибір беруть якусь історичну подію за вихідний пункт для подальшої інтерпретації і доповнення новими подробицями. Так, повернення Володимира Київського до християнства (988 р.) можна трактувати як історичну подію, але її значення полягає в легендах про заснування Київської Русі, з якими вона пов'язана. Саме ці зв'язки роблять їх придатними для політичної мети, перетворюють їх на джерело політичної єдності.

Прив'язаність до певних територій або місцевостей в їхніх межах теж має міфічний і суб'єктивний характер. Для етнічної ідентифікації більше важать прив'язаність та асоціація, ніж життя на певній землі або володіння нею. Це місце, до якого ми належимо. Воно часто виступає як священна земля, земля наших предків, наших законодавців, наших мудреців, поетів та священників – усе це перетворює той край на нашу батьківщину. Ми належимо їй так само, як і вона належить нам. Крім того, священні місця батьківщини притягують до себе членів етнічної групи або ж надихають їх здалеку, навіть коли ті, і то довго, перебувають на вигнанні. Отже, навіть давно розлучившись із рідним краєм, етнічна група може зберігатися завдяки сильній ностальгії (від грец. – повернення і страждання, біль – болісна тяга за батьківщиною) і духовній пов'язаності.

Отже, колективна культурна ідентичність етнічної спільноти, на думку Е. Сміта, відображає не тільки однорідність елементів протягом життя багатьох поколінь, а й відчуття неперервності в низці послідовних поколінь даної культурної одиниці населення, спільну пам'ять про давні події та періоди історії цієї одиниці, а також властиві кожному поколінню уявлення про колективну долю цієї одиниці та її культуру.

Примордіалістській теорії походження етносів протистоїть конструктивістська концепція походження етносу і нації. Її прибічники (Бенедикт Андерсен, Ернст Гелнер та ін.) стверджують, що етнічні спільноти не існували з давніх-давен, не виникають у результаті природно-історичного процесу, а є продуктом діяльності інтелектуальної еліти, об'єднання людей, яке цілеспрямовано формується довкола певного ключового символу. Це може бути мова, міф про спільне походження, спільна історична пам'ять тощо. За сприятливих умов етноінтегруюча діяльність інтелектуальної еліти приводить до створення національної держави.

Етнос є результатом історичного процесу соціального конструювання, який триває багато століть. При цьому його історична стійкість зовсім не скасовує того, що кожне наступне покоління людей відтворює свій етнос у процесі щоденної практики. Етнос конструюється і відтворюється кожним індивідом, який є його членом. Люди свідомо чи несвідомо, цілеспрямовано чи підпорядковуючись волі традиції, відтворюють свій етнос і підпорядковуються його нормам. У результаті життя за нормами етносу виступає значною мірою результатом вільного вибору людей.

Таким чином, відмінність між прихильниками двох груп концепцій полягає у трактуванні процесу створення етнічних спільнот або як природного, або як штучно здійснюваного, сконструйованого.

Одним із найвідоміших представників конструктивістського підходу до розуміння етносу і нації є англійський учений Ернст Гелнер. Суть його теорії полягала у такому: він вважав, що етнічні спільноти, як і нації, не існували споконвіків і не були наслідком природно-історичного процесу, а виникали внаслідок діяльності інтелектуальної еліти – письменників, учених, політиків. Далі ідея етносу транслюється на потенційних представників етносу за допомогою різних засобів, які можуть впливати на свідомість членів спільноти (школа, книги, пісні, музика, виставки, театральні вистави, засоби масової інформації тощо). Тобто етнічність мало того, що виявляється «вигаданою» інтелектуальною конструкцією, вона є ще й «нав'язаною» суспільством.

Що ж до поняття нації, то Е. Гелнер погоджується із поширеною в західній етнології концепцією, що вона є феноменом, який властивий індустріально розвинутим державам і є продуктом політики націоналізму. Націоналізм, на його думку, передує виникненню нації. Під націоналізмом Гелнер розуміє ідеологію, що існує як державний принцип, який вимагає, щоб політичні кордони відповідали кордонам етнічним, а також щоб правителі і більшість підлеглих всередині політичного утворення належали до того самого етносу.

Конструктивісти наголошують на тісному зв'язку нації і держави. Індустріальне суспільство постійно розвивається. Йому необхідні освічені і кваліфіковані спеціалісти. Від цього у кінцевому підсумку залежить міць держави. Тому освіта стає державним пріоритетом. Так відбувається злиття двох сфер, які в аграрному суспільстві були ізольовані одна від одної, – культури і держави. Це приводить до перетворення етносів у нації – спільноти індивідів, яких об'єднує і спільна культура, і спільне громадянство. Таким чином, конструктивісти наголошують, що нація, порівняно з етносом, є більше політичною категорією.

«Звичайна група людей (скажімо, мешканців певної території, носіїв певної мови) стає нацією, якщо члени цієї групи твердо визнають права і обов'язки одне щодо одного через своє членство. Саме взаємне визнання такого членства і перетворює їх на націю», – писав Е. Гелнер [4].

Бенедикт Андерсен пропонував погляд на етноси і нації як на «уявні спільноти». Він вважає, що кожна спільнота, яка не ґрунтується на безпосередніх міжособистісних контактах, є уявною, і що різні спільноти подібного роду відрізняються насамперед способами, якими вони уявляються. Характерна особливість нації, на відміну від інших спільнот, полягає в тому, що вона уявляється як обмежена і суверенна. Як обмежена нація уявляється тому, що більшість членів нації оточені на кордонах мільйонами членів інших націй (а іноді і живуть серед них) і не змішуються з чужими, відчують свою окремішність. А як суверенна нація є уявлюваною тому, що нації виникають тоді, коли буржуазні революції змітають з лиця землі законність божественно встановленого ієрархічного королівства і свобода стає вищою цінністю. Масштаб цієї свободи для нації – суверенна держава.

Слід ураховувати, що нації можуть формуватися з представників як одного, так і кількох етносів. Недарма ще в ХІХ столітті Ернест Ренан писав, що «етнографічні міркування не мали жодного значення в організації сучасних націй». Французька нація, нагадував він, склалася із кельтів, іберів, германців. Німецька – із германців, кельтів, слов'ян. Але в кожному випадку потрібен якийсь «центр єдності», «ядро» – тобто етнос, навколо якого об'єднуються інші етноси.

Говорячи про наявність у сучасній етносоціології різноманітних тлумачень етносу та нації, причини появи етнічних спільнот та їх розвитку і функціонування, слід, очевидно, шукати не стільки відмінності у підходах, скільки те спільне, що може їх об'єднати. Всі ці підходи відображають етноси та нації з різних сторін та етапів їх розвитку, а отже, мають право на існування як відображення одного і того ж предмета в його багатоманітності.

Плідною видається думка В. Арбеніної про існування протягом історичного розвитку різних механізмів і шляхів інтеграції людей в етнічні та національні спільноти. Очевидно, в процесі етногенезу на всіх його етапах провідну роль відігравали відмінні групи чинників [4]. Якщо в минулому найбільш помітною була вага об'єктивних, природних чинників, то у сучасному суспільстві дедалі більше наголошується на інтегруючій дії суб'єктивних чинників, зростанні суб'єктивності всередині спільнот, їх соціальному дозріванні. Що ж до вже існуючих у сучасних умовах етнонаціональних спільнот, то доцільно вирізняти їх місце в соціальній структурі суспільства, ступінь гетерогенності чи гомогенності, характерні риси тощо, спираючись на емпірично фіксовані об'єктивні ознаки. З іншого боку, соціологів може і повинно цікавити питання про рівні розвитку етнонаціональних спільнот як соціальних суб'єктів, ступінь їх соціальної зрілості. Таким чином, саме поєднання різних підходів до етнічних утворень дасть змогу аналізувати ці феномени в усій їх складності і в процесі історичного розвитку.

7.2. Націоналізм та його типи

Сьогодні в теорії та практиці суспільного життя кожного суспільства невід'ємним від поняття «нація» є поняття

«націоналізм». Термін «націоналізм», на думку дослідників, трапляється вже у XV столітті, проте поширення набув лише у XIX столітті. Із самого початку слово «націоналізм» мало як позитивне, так і негативне значення. Загалом його зміст і значення залежали від історичного контексту й культурно-інтелектуальних та політичних традицій тієї чи іншої країни. Здебільшого в мовах націй, які прагнули «національного визволення», переживали період «національного відродження», чи націотворення, слово «націоналізм» мало нейтральний або позитивний контекст, ототожнювалося з боротьбою за національні права. Поширення марксизму в Європі й, зокрема, в центрально- і східноєвропейському регіонах, загострення міжнаціональних суперечностей і боротьба між передовими націями за економічний і політичний поділ світу, що вилились у Першу світову війну, призвели до того, що слово «націоналізм» дедалі більше, особливо в масовій свідомості, набувало негативного значення, ототожнювалось із ксенофобією і національною ворожнечею. Зрештою, слово «націоналізм» стало вживатися і як ідеологічний ярлик, і як публіцистичний термін, зміст якого трактується часом надзвичайно широко.

Перш за все, націоналізм – це політична доктрина, в якій британський політолог А. Л. Сміт вирізняє сім сутнісних структурних характеристик:

- переконання, що людство природним чином поділяється на нації;
- що нації мають свій особливий, тільки їм притаманний характер;
- що вся політична влада походить від націй;
- що людина, аби досягнути свободи й самореалізації, повинна ідентифікувати себе з певною нацією;
- що нації потребують свого втілення у власних державах;
- що людина мусить у кінцевому підсумку зберігати вірність інтересам своєї національної держави;
- що національна держава є необхідна умова світової свободи й гармонії.

Американський історик Г. Кон ще в 1953 році, делікатно посилаючись на «невизначеність» поняття «націоналізм» у СРСР, дав класичне визначення націоналізму як «стан розуму,

переконаного, що найвища цінність для особистості є створення національної держави». Він вирізняв «західний», раціональний, громадянський націоналізм, властивий Франції, Великобританії, США, і «східний», містичний, етнічний націоналізм, притаманний країнам Центральної і Східної Європи – тим, що розміщені на Схід від Рейну (Німеччина, Угорщина, слов'янські країни). Кон вважав, що у Франції, Великобританії, США виникла раціональна концепція нації, суть якої полягає у тому, що нація – це асоціація людей, що живуть на спільній території і мають один уряд і однакові закони. Цю ідеологію виробив середній клас, який дістав владу у цих країнах ще наприкінці XVII століття. Натомість у Центральній і Східній Європі впливовий середній клас не сформувався, тому націоналізм, який там почав формуватися під впливом нашестя Наполеона, відгонив містикою й авторитарністю. Вони уявляли собі націю як монолітну органічну єдність із містичною «душею», спільнотою, яка має певну «місію», що її можуть зрозуміти лише інтелектуали, виповнені народною культурою.

Англійський політолог Е. Гелнер у праці «Нації та націоналізм» розкриває націоналізм як політичний принцип, суть якого полягає в тому, що політична і етична одиниці мають збігатися. Є етнічні групи і є політичні системи – держави з кордонами і т. ін. Націоналізм як теорія політичної законності й полягає в тому, що етнічні межі не повинні перетинатися з політичними кордонами. У противному випадку виникає націоналістичне почуття (невдоволення) і потім певний націоналістичний рух з метою «усунути» несправедливість.

Натомість англійський соціолог Ентоні Сміт, вважає, що існує два ідеальних типи націоналізму: громадянський та етнічний, але в реальному житті кожен націоналізм містить громадянські та етнічні елементи у різній пропорції і різній формі. Відповідно він виділяє такі типи націоналізму:

Антиколоніальний – націоналізм етносів перед здобуттям незалежності, які прагнуть прогнати чужоземних володарів і на місці колишньої колоніальної території створити нову державну націю.

Інтеграційний – рух етносів після здобуття незалежності від колоніального поневолення, які намагаються об'єднати та

інтегрувати у національну спільноту етнічно строкате населення і витворити нову націю з колишньої колоніальної держави.

Сепаратистський – рух перед здобуттям незалежності, спрямований на те, щоб відколотися від більшої політичної одиниці і заснувати на своїй території нову політичну націю.

Ірредентистський, або пан-націоналістичний, – рух, який намагається поширитися за межі теперішніх кордонів етнічної нації і включити до її складу тих членів етносу, які проживають за її межами, або формуючи набагато більшу етнонаціональну державу через союз етнічно і культурно близьких етнонаціональних держав.

Російські вчені Л. М. Дробіжева, А. Р. Аклаєв, В. В. Коротєєва, Г. У. Солдатова, які також поділяють теорію про розподіл націоналізму на громадянський і етнічний, вважаючи, що зміст тієї чи іншої компоненти визначає сутність конкретного націоналізму, ґрунтуючись на вивченні декларацій, інституційних рішень і практичної поведінки етнічних та етнотериторіальних суб'єктів Російської Федерації, виділили такі типи націоналізму, характерні для своєї країни:

1. Націоналізм класичний, що полягає у прагненні до повної незалежності (варіант Чеченської Республіки – Ічкерії).

2. Націоналізм паритетний з яскраво вираженим прагненням до якомога повнішого суверенітету, що силою зовнішніх і внутрішніх умов обмежений передаванням частини повноважень федеральному Центру (в Татарстані, Башкортостані, Туві).

3. Економічний націоналізм, при якому домінуючою у деклараціях і у діях є самостійність в економічній сфері, і ця самостійність розглядається елітою як шлях до якнайповнішого суверенітету (в Саха (Якутії) і – на окремих етапах – у Татарстані).

4. Захисний націоналізм, при якому домінуючими є ідеї захисту культури, мови, території, демографічного відтворення тощо (осетинський, інгуський націоналізм, етнокультурний націоналізм Карелії, Комі).

Отже, націоналізм – основоположний принцип державного устрою більшості країн світу. Саме він зумовив розпад імперій на багатонаціональні держави. Націоналізм є дуже складним феноменом. Він є напрочуд пластичним і здатним до

нескінченних варіацій поєднанням переконань, почуттів і цінностей, яке дуже складно узагальнити. Тому дослідники пропонують різні типології націоналізму.

7.3. Національно-етнічні процеси в Україні

Починаючи з моменту проголошення акта «Про державний суверенітет України» (24 серпня 1991 року), почались пошуки оптимальної моделі формування української нації та забезпечення інтеграції українського суспільства шляхом задоволення інтересів усіх етнокультурних груп, що входять до його складу. Однак на відміну від інших національних держав, які вирішували й сьогодні вирішують цю проблему перш за все стосовно етнічних меншостей, в Україні першочергового захисту вимагала титульна група, яка, складаючи етнічну більшість, не мала лідируючої позиції у культурному просторі країни. Тому стратегічними напрямками етнополітики в Україні стало забезпечення відродження українського етносу, у тому числі шляхом запровадження української мови, яка набула статусу державної в усіх публічних сферах життєдіяльності суспільства. Одночасно було прийнято низку законодавчих актів щодо статусу та умов розвитку етнічних меншин України, які, за висновками експертів, відповідають усім міжнародним стандартам. Йдеться, насамперед, про прийнятий Верховною Радою України у червні 1992 року закон «Про національні меншини в Україні». В ньому гарантуються громадянам республіки, незалежно від їх національного походження, рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи. У документі також підкреслюється: «держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначання національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створенні національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному

законодавству». Цей закон, поряд з іншими законодавчими актами, стимулював вражаюче за своїми масштабами збільшення чисельності національно-культурних товариств (асоціацій), шкіл з викладанням мовою етнічних меншин, засобів масової інформації, орієнтованих на певну аудиторію тощо. Незважаючи на це, проблема концептуальних засад та практичної спрямованості етнополітики Української держави продовжує залишатись предметом гострих дискусій, які особливо посилюються у період виборчих кампаній. Ці дискусії концентруються навколо чи не головного питання: якою має бути Україна як культурний організм: монокультурною, виключно українською, являти собою синтез української і російської культур, чи має піти шляхом адаптації до своїх специфічних умов ідеї багатокультурності. Поки що ці дискусії далекі до завершення, і не тільки тому, що кожна із зазначених позицій має досить вагомую аргументацію на свою користь. Глибинною підставою існування та активного відстоювання цих позицій є суттєві лінгво-культурні відмінності різних регіонів України, їх різний історичний досвід й особливості світосприйняття. Отже, сьогодні прогнозувати, навколо якої з позицій може бути досягнуто консенсусу, дуже важко. Адже це буде залежати також і від розстановки політичних сил у найближчий період й на більш віддалену перспективу.

На сьогодні можна виділити декілька сценаріїв подальшого розвитку етнонаціональної ситуації в Україні.

Почнемо з найстрашнішого сценарію. Йдеться про розкол України за віссю «Схід – Захід». Досить реальним його робить відсутність порозуміння не тільки між населенням західно-центральної і південно-східних частин України із зазначених вище проблем, але й неготовність еліт, що представляють ці регіони, до взаємного компромісу. Більше того, деякі політичні сили і всередині країни, і ззовні зацікавлені саме у такому перебігу подій, підштовхують країну на такий шлях.

Показовим у цьому плані є запропонований широко відомим і визнаним у світі вченим, професором політології, заступником директора Центру глобальних перетворень і управління Ратгерського університету у Нью-Йорку Олександром Мотильом тест для української еліти, який він сам визначив як провокаційний.

Цей тест має за мету визначити, чи є українські еліти компетентними, далекоглядними, здатними робити вчинки, тобто поводитись як справжні еліти, пропонує Україні за прикладом Чеської Республіки скорегувати свої розміри й дозволити українським росіянам відділитись, а можливо, навіть на тому наполягати. Як вважає автор, такий крок мав би величезне значення, оскільки менша за своїми розмірами Україна була би більш легітимною і стабільною, краще пристосованою до здійснення модернізації і розвитку, і таким чином стала би багатшою і демократичнішою.

Не менш ймовірними (принаймні на теоретичному рівні) є й інші прогнози, спрямовані перш за все на передбачення можливих варіантів тих змін, які може зазнати етнонаціональна ситуація в Україні.

Альтернативними є три можливі сценарії.

1. Поступова цілковита «українізація» України і не тільки у мовному відношенні (принаймні у публічній сфері), але перш за все у самосвідомості населення країни. Останнє означає, що загальнонаціональна ідентичність як усвідомлення своєї громадянської належності доповнюватиметься етнокультурною складовою – відчуттям своєї причетності до української історії та культури.

Передумовою можливості саме такого розвитку подій є та етнокультурна політика, яка послідовно проводиться владними органами держави протягом усього періоду незалежності України і має вже вагомі результати. Особливо помітним вже сьогодні є соціалізуючий вплив діяльності освітніх закладів та засобів масової інформації, який у подальшому, за умови збереження курсу на загальну українізацію, буде ще більш посилюватись.

Такий сприятливий прогноз, розрахований усе ж таки на більш-менш віддалену перспективу, міг би цілком виправдатись, якщо б не існувало пасивного, а в окремі періоди й активного опору такій політиці з боку російськомовних громадян України, які прагнуть зберегти свою етнокультурну ідентичність й претендують на те, щоб їх вважали повноправними громадянами України, інтереси яких держава має враховувати.

Саме така позиція російської та російськомовної частини населення України, яка, за більш докладно вивіреними, ніж це

надає статистика, соціологічними даними, сягає близько половини населення країни, робить досить ймовірним альтернативний до першого з описаних сценаріїв можливого розвитку подій.

2. Другий сценарій передбачає, що в Україні визнають, що вона є землею двох народів і двох культур, і надасть російській мові особливого статусу на Сході і Півдні країни, водночас сприяючи поширенню української мови і розвитку української культури.

Це, безумовно, мало б сприяти консолідації народу України, розвитку української нації як поліетнічного, полікультурного утворення, формуванню національної ідентичності, яка базується на державно-громадянських чинниках. Однак перепони на цьому шляху, мабуть, навіть більш потужні, ніж за спроби реалізації першої альтернативи, оскільки національно-орієнтовані політичні сили, а головне – населення західних регіонів чинитимуть опір такому курсу, вважаючи, що він може загрожувати розвитку української мови та культури і навіть самому існуванню української держави.

3. Третій сценарій, який існує у прогностичних розробках багатьох вчених, не є альтернативним до перших двох, а найімовірніше проміжним. Українська держава уникає таких символічних дій, як підвищення статусу російської мови, але зберігає той статус-кво, який існує на Сході та Півдні України, послаблюючи адміністративний тиск на ці регіони з метою їх культурної гомогенізації. Засобами консолідації українського суспільства обирається вирішення тих проблем, які не призводять до регіональної поляризації, перш за все, – реформування економіки – проблеми, в успішному вирішенні якої зацікавлене все населення України.

Це, дійсно, може на певний час знизити гостроту того протистояння, що існує, але лише віддаляє час однозначного вибору спрямованості етнокультурної політики і політики ідентичностей.

Деякі дослідники вважають за потрібне звернути увагу ще на один із можливих варіантів подальшого перебігу подій в Україні, а саме – на можливість переростання латентно існуючої напруженості у міжетнічних, міжрегіональних відносинах у відкритий конфлікт.

Як зазначає О. Мотиль, «...XX століття вказує на те, що коли у чомусь і можна бути впевненим, то це в тому, що потенційно потужні етнічні групи врешті-решт мобілізуються і починають висувати політичні й економічні вимоги. Також з досвіду відомо, що коли така група мобілізується, то вона вже не демобілізується принаймні протягом короткого чи середньотривалого періоду, і особливо, коли її захищає і про неї піклується могутній сусід, якого відділяє від неї тільки кордон» [4].

Як легко можна здогадатись, О. Мотиль натякає на Росію. Але особлива складність становища України полягає у тому, що за вплив на неї, не менш наполегливо і не менш успішно, ніж Росія, бореться «західний» світ і перш за все США. Стан «на перетині інтересів» цих потужних геополітичних гравців додає ще більшу невизначеність шляхів подальшого розвитку України. Однак їх вибір у кінцевому підсумку залежить від позиції громадян держави, їхнього прагнення відстояти її незалежність й мирно жити у своєму загальному домі, який є Батьківщиною і для українців, і для росіян, і для ще більше ста етнічних груп населення України.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте специфіку етносоціології як науки.
2. Хто вважається засновником етносоціології?
3. Які актуальні проблеми має вирішувати етносоціологія на сучасному етапі розвитку суспільства?
4. У чому полягає відмінність між термінами «етнос», «нація»?
5. Назвіть основні підходи до визначення суті етносу та нації.
6. У чому полягає особливість примордіалістського підходу до визначення етносу і нації?
7. У чому полягає особливість конструктивістського підходу до визначення етносу і нації?
8. Що таке націоналізм?
9. Назвіть основні типи націоналізму.
10. Назвіть сім сутнісних структурних характеристик націоналізму, за А. Смітом.
11. Які сценарії можливих змін етносоціологічної ситуації в Україні пропагують сучасні етносоціологи?

Розділ 8

СІМ'Я І ШЛЮБ ЯК СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

8.1. Соціальна сутність сім'ї

Сім'єю в соціології називають соціальне об'єднання, члени якого пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою. За своєю суттю, сім'я є системою відносин між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, основою на шлюбі або кровній спорідненості, що має історично визначену організацію. Основними соціологічними підходами щодо дослідження сім'ї виступає її аналіз як соціального інституту і малої групи.

Сім'я як соціальний інститут вивчається на **макрорівні**, тобто як результат впливу макросистеми суспільства і як функціональна реалізація завдань з репродукції робочої сили, громадських структур, формування стереотипів поведінки статевої, норм відносин батьків і дітей, дорослих і людей похилого віку, регулювання сексуальної поведінки в дошлюбний і шлюбний періоди.

Сім'я розглядається як підсистема суспільства, пов'язана з усіма іншими інститутами (державою, церквою, армією, освітою та ін.). Соціальні інститути виконують регулятивні функції, організовують основну діяльність індивіда для упорядкування соціального життя і задоволення основних і суспільних потреб.

Виділення інституту сім'ї з інших інститутів суспільства і докладне його вивчення не випадкові. Саме сім'я визнається всіма дослідниками основним носієм культурних зразків, успадкованих з поколінь у покоління, а також необхідною умовою соціалізації особистості.

Так, перший інститут економіки – виробництво – виник близько 2 млн років тому. Але тоді це були лише відносини, що виникли в суспільстві у зв'язку з появою першого знаряддя праці. Інституту сім'ї близько 500 тис. років, державі і освіті – 5–6 тис. років тощо.

У вивченні сім'ї як соціального інституту можна виділити два основні підходи:

1. Перший з них, еволюційний підхід до вивчення сім'ї як соціального інституту, розглядає зміни форм сім'ї в ході історії, при збереженні своєї специфічної сутності. Таким чином, еволюціонізм фіксує увагу, перш за все, на тому універсальному і загальному, що є характерним для будь-яких історичних форм сім'ї, і ніби зберігає незмінною цю специфічну суть сім'ї взагалі, незалежно від будь-яких історичних трансформацій.

2. Функціональний підхід – друга складова частина вивчення сім'ї як соціального інституту. Він також спрямований на пошук того загального, що притаманне різним типам сімей у ході історії. Однак він концентрує увагу не тільки на універсальності сім'ї, а на самому процесі шлюбно-сімейного життя, на соціокультурних функціях сім'ї як соціального феномена і на взаємозв'язках соціокультурних ролей, пов'язаних із шлюбом, кровною спорідненістю і батьківством.

Е. Дюркгейм підкреслював, що безпосередньо «у функціональному підході велика увага приділяється аналізу історичного переходу сімейних функцій до інших соціальних інститутів, при якому відбувається редукція економіко-виробничої, релігійної, освітньої, рекреаційної, виховної та інших функцій.

Сім'я як мала група вивчається на **мікрорівні**, тобто як система міжособистісних відносин (чоловік – дружина; батьки – діти; зять – теща). Розуміння любові, ставлення до адюльтеру (подружньої зради), рольова структура сім'ї розглядаються інакше, ніж у першому підході. При розгляді її соціальної ролі в рамках соціальних інститутів акцент робиться на взаємодії із соціальною нормою, а при аналізі малої групи на перший план виступає проблема взаємодії самих ролей, співвідношення між рольовою поведінкою і рольовими сподіваннями.

Згідно з Р. Хіллом, «існують п'ять підходів до вивчення сім'ї, які оперують поняттями, еквівалентними інституційній та груповій парадигмам».

1. Інтеракціоністський підхід. У рамках даного підходу досліджується взаємодія членів сім'ї, які посідають певні, пов'язані з відповідними ролями позиції всередині сім'ї.

2. Структурно-функціональний підхід, для якого характерний аналіз сім'ї як соціальної системи. З цієї точки зору, сім'я складається з індивідів, які мають свої статуси і ролі.

3. Ситуаційний підхід, який фіксує увагу не на взаємодіях між членами сім'ї, а на цінностях і нормах у сфері шлюбно-сімейних відносин, розглядає останні як соціальну ситуацію, що визначає функціонування різних типів сімей.

4. Інституційно-історичний підхід пов'язаний із найбільш ранніми дослідженнями сім'ї та шлюбу і тому близький до культурно-історичного аналізу шлюбно-сімейних відносин.

5. Дивелопменталістський підхід. Аналізує розвиток життєвого циклу сім'ї.

Саме в сім'ї людина навчається соціальних ролей, здобуває основи освіти, навички поведінки.

Сім'я – це засноване на шлюбі і кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язане спільністю побуту і взаємною відповідальністю.

Ознаки сім'ї:

- шлюбні, кровно-родинні зв'язки, усиновлення або удочеріння;

- спільне проживання;

- загальний сімейний бюджет.

Первісну основу сімейних відносин становить шлюб.

Шлюб – це історично сформована, санкціонована і регульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що встановлює їх права і обов'язки по відношенню одне до одного, до дітей і суспільства.

Але сім'я, як правило, становить більш складну систему відносин, ніж шлюб, оскільки вона може об'єднувати не тільки подружжя, але і їхніх дітей, а також інших родичів.

Отже, сім'я відіграє особливу роль в усій історії розвитку суспільства. Саме вона є найбільш давньою природною формою об'єднання людей, носієм соціальної спадковості, важливим соціальним інститутом. Це мала соціальна група людей зі своїми інтересами, притаманними конкретному типу суспільства. Тому сім'ї часто називають первинним елементом суспільства.

8.2. Типологія сімейних структур і їх основні різновиди

Однією з найбільш характерних і найдивовижніших властивостей сім'ї є гнучкість і динамічність форм її структурної

організації. Завдяки універсальній здатності адаптуватися до особливостей «усіх часів і народів», сім'я створила величезне різноманіття типів сімейних структур, часом видозмінюючись до невпізнання, але зберігаючи при цьому незмінною свою сутність як соціального інституту, соціальної спільності і малої групи. Сім'ї розрізняються залежно від форми шлюбу.

Історично першим видом була полігамна сім'я.

Моногамія – шлюб одного чоловіка з однією жінкою. Моногамія є у двох формах: довічна і допускає розлучення, або така, що легко розлучається.

У сучасних суспільствах трапляються і нетрадиційні сім'ї. Сексуальні меншини ведуть боротьбу за їх визнання, правове оформлення.

Полігамія має три форми:

1. Груповий шлюб – при якому кілька чоловіків і кілька жінок перебувають одночасно між собою в шлюбних відносинах. Ще порівняно недавно ця форма шлюбу була дуже поширеною, вона існує і зараз, наприклад, на Маркільських островах, є приклади такої форми шлюбу у ФРН та інших країнах.

2. Поліандрія – одна жінка має шлюбні відносини з декількома чоловіками. Ця форма існує в багатьох частинах світу: південно-східна Індія, Тибет, Цейлон, Нова Зеландія, Гавайські острови, Південна Африка.

3. Полігінія – шлюб одного чоловіка з двома або більше жінками. Він залежить від здатності чоловіка утримувати велику сім'ю і є більш характерним для заможних класів. Такі шлюби існують у Туреччині, Ірані, країнах Близького і Середнього Сходу.

У соціології часто порівнюються подружжя за такими показниками:

- основні – рівень соціального становища, рівень матеріального достатку, демографічний (різниця у віці), етнічні (особливості національних традицій), релігія (різні релігійні конфесії), рівень освіти, сфера професійних інтересів, територіальні ознаки (місце проживання);

- неосновні – фізіологічні особливості, психологічні темпераменти, астрологія (за знаками зодіаку), типи біоритмів і т. д.

Шлюби бувають:

- гомогамні – якщо подружжя за більшістю з перелічених ознак збігаються;
- гетерогамні – якщо подружжя за більшістю з перелічених ознак розрізняються.

Соціологи вважають, що будь-яке розрізнення у віці, освіті, вірі або матеріальному становищі призводить до нерівності, а отже, до взаємного незадоволення подружжя одне одним, сварок і конфліктів.

За юридичним закріпленням шлюби бувають:

- законний або юридичний шлюб – союз, укладений з дотриманням певних правил, метою якого є створення сім'ї, і який породжує взаємні особисті та майнові права і обов'язки подружжя, регульовані державою;
- цивільний шлюб (або співжиття) – це тривале відкрите спільне проживання чоловіка і жінки в незареєстрованому на законних підставах шлюбі, навіть якщо вони ведуть спільне господарство і виховують спільних дітей.

За формою реєстрації шлюби бувають:

- законний шлюб – укладається між подружжям в органах ЗАГСу;
- церковний шлюб – це шлюб, укладений між чоловіком і жінкою в церкві (вінчання), який в Україні не має юридичних наслідків з точки зору держави і регулюється тільки нормами внутрішньоцерковного (канонічного) права.

За типом структури сім'ї бувають:

- нуклеарна (від лат. nucleus – ядро) – складається з подружжя та залежних від них дітей;
- розширена – складається з кількох нуклеарних сімей або з нуклеарної сім'ї та інших родичів;
- неповна – відсутність одного з подружжя.

За типом владної структури сім'ї бувають:

- патріархальні – головою сім'ї є чоловік;
- матріархальні – головою сім'ї є жінка;
- егалітарні – чоловік і жінка рівні в прийнятті рішень.

За кількістю дітей сім'ї бувають:

- бездітні (в Україні бездітних сімей 10 %);

- малодітні – 1–2 дітей (в Україні сімей з однією дитиною 60 %, з двома дітьми – 35 %);
- багатодітні – 3 дитини і більше (в Україні таких сімей 5 %, у тому числі сімей з чотирма дітьми 0,8 %, з п'ятьма і більше – 0,6 %).

Залежно від належності сім'ї бувають двох типів:

- батьківська сім'я, або сім'я походження;
- прокреаційна сім'я, створена дорослими дітьми, що відокремилися від батьків.

За характером розподілу домашніх обов'язків:

- традиційна — домашні обов'язки виконує в основному жінка, але відповідальність за сім'ю перед суспільством і основна влада належить чоловікові;
- колективістська — обов'язки виконуються спільно або по черзі.

За типом виховання:

- авторитарна – ґрунтується на авторитеті батьків;
- ліберальна – будується на самовизначенні особистості незалежно від традицій, звичок;
- демократична – характеризується поступовим прищепленням дитині такої риси, як причетність до долі інших людей.

Останніми роками серед різних форм сім'ї та шлюбу виділяють і гомосексуальний, або одностатевий, шлюб – це шлюб між особами однієї статі. У середині 2010 року можливість укласти такий шлюб існувала в Нідерландах, Бельгії, Іспанії, Канаді, ПАР, Норвегії, Швеції, Португалії, Ісландії та Аргентині.

Родовід і спадкування майна в шлюбі можуть здійснюватися:

- по жіночій лінії;
- по чоловічій лінії;
- обома лініями.

Дитячий шлюб – укладається між партнерами, що не досягли повноліття. Буває декількох видів:

- між тінейджерами – при досягненні статевої зрілості 12 років у дівчинки і 13–14 років у хлопчика;
- колисковий шлюб або шлюб за домовленістю. Найчастіше трапляється в країнах Африки і Південної Азії, де існує заборона на дошлюбні сексуальні відносини, наприклад, у Конго (74 %

дівчат), Афганістані (54 % дівчат), Бангладеш (51 % дівчат), Індії, в Раджастані, де укладається більшість дитячих шлюбів між хлопчиками і дівчатами, яким щойно виповнилося 3 роки.

За місцем проживання шлюби бувають:

- патрилокальні – чоловік і дружина проживають у батьків чоловіка;
- матрілокальні – чоловік і дружина проживають у батьків дружини;
- неолокальні – сім'я окремо від батьків.

За характером розподілу домашніх обов'язків:

- традиційна сім'я – обов'язки в основному виконує жінка;
- колективістська – обов'язки виконуються спільно або по черзі.

За формою кар'єрного зростання шлюби бувають:

- однокар'єрні – це шлюби, в яких один з партнерів здійснює кар'єрне зростання, а інший партнер надає йому максимальну підтримку (як правило, бере на себе вирішення господарсько-побутових проблем, турботу про дітей або інших членів сім'ї, якщо це необхідно);
- двокар'єрні – це шлюби, в яких кар'єрне зростання здійснюють обидва партнери.

За віковим критерієм шлюби бувають:

- одновікові — це шлюби, що укладаються між чоловіком і жінкою одного віку або вік становить незначну різницю до 3 років;
- різновікові — це шлюби між чоловіком і жінкою з помітною різницею у віці, тобто можна сказати, що вони належать до різних поколінь.

У сучасному суспільстві спостерігаються процеси трансформації сім'ї як соціального інституту, зміна деяких її функцій, перерозподілу сімейних ролей. Сім'я втрачає провідні позиції в соціалізації індивідів, організації дозвілля і інших найважливіших функцій. Разом з тим у суспільстві виникають *альтернативні форми шлюбу*, під якими розуміють системи шлюбних відносин, які не отримали офіційного визнання держави (і церкви), але допускаються громадською думкою того чи іншого соціального середовища.

До їх числа в сучасних розвинених країнах належать:

годвін-шлюб («візитний шлюб», «гостьовий шлюб») – це роздільне проживання подружжя, відсутність спільного господарства і побуту. Позасімейна форма моногамного шлюбу вперше була описана у XVIII столітті У. Годвіном. Останнім десятиліттям дана форма шлюбу стає популярною на території України, головним чином, серед зірок естради і дуже зайнятих ділових людей з різними інтересами. Наприклад, у СРСР між Володимиром Висоцьким і Мариною Владі (Москва – Париж);

конкубінат – стабільний зв'язок одруженого чоловіка і формально незаміжньої жінки – конкубіни, що має від нього визнаних ним дітей і матеріальну підтримку. У наш час у Західній Європі через зростання фемінізації статевого складу суспільства має безперечну тенденцію до зростання. Варіант полігнії;

відкритий шлюб – визнання права подружжя на незалежний спосіб життя, включаючи позашлюбний секс;

пробний шлюб – тимчасове проживання партнерів. Коли вони вирішують мати дітей, то оформлюється законний шлюб. За визначенням Маргарет Мід, це «двокроковий шлюб».

Альтернативні форми шлюбу в дійсності є саме форми, варіації розглянутих вище традиційних типів шлюбу. Виникають вони завдяки або ймовірніше всупереч шлюбним інтересам будь-яких специфічних груп населення. Тому подальше існування цих форм буде визначатися стійкістю і життєздатністю самих цих груп.

8.3. Функції сім'ї

Форми сім'ї варіюються від суспільства до суспільства, від епохи до епохи. Культурні норми, крім усього іншого, припускають число подружжя, яке може мати одна людина; правила вибору шлюбних партнерів; роль голови сімейства і права та обов'язки родичів, починаючи з близьких і закінчуючи далекими; місце поселення і генеалогію.

Універсальність сім'ї як інституту розкривається в понятті «функції сім'ї».

Найважливіші функції сім'ї та шлюбу подано в табл. 1.

Ці функції не залишаються незмінними, разом з розвитком інституту сім'ї вони змінюються. Під соціальними функціями

розуміються базисні потреби суспільства і людей, які задовольняє сім'я, тобто діяльність, що має певні соціальні наслідки.

1. Регулювання сексуальних відносин: впорядковує сексуальні відносини завдяки тому, що законодавство або звичаї встановлюють, хто з ким і за яких обставин мають вступати в статеві стосунки.

2. Репродуктивна функція (відтворення населення): через сім'ю налагоджена система заміщення одного покоління іншим. Сім'я – це гарантований та інституціоналізований спосіб поповнення населення.

3. Виховна функція: батьки передають дітям свій життєвий досвід, прищеплюють гарні манери, навчають ремесел і надають теоретичні знання, контролюють дії, закладають основи володіння усним і писемним мовленням. У рамках реалізації цієї функції задовольняється індивідуальна потреба кожного з подружжя в материнстві або батьківстві, контактах з дітьми, їх особистісне формування. В ході виконання виховної функції сім'я в першу чергу забезпечує первинну соціалізацію дитини і становлення її психічних (інтелектуальних) рис і особистісних якостей, аж до досягнення нею соціальної зрілості. Одна з особливостей сімейного виховання полягає в емоційній формі відносин між батьками і дітьми, у відносинах любові.

Слід зауважити, що сім'я має систематичний виховний вплив на кожного свого члена протягом всього його життя. При цьому не тільки батьки впливають на дітей, а й діти на батьків та інших дорослих членів сім'ї, спонукаючи їх до самовдосконалення.

4. Господарсько-побутова функція: задоволення потреб в їжі, одязі, житлі, відновленні сил; підтримання здоров'я; догляд за дітьми; спільна діяльність членів сім'ї з виробництва предметів споживання і послуг або отримання їх від окремих її членів. Цю функцію практично виконує жінка, що накладає відбиток на її соціальний статус в сім'ї, в основі якого лежить її підлегле становище, незважаючи на професійну підготовку, зайнятість на суспільному виробництві. Культура домашніх відносин виховується на основі загальних принципів етики та естетики нашого суспільства.

5. Економічна функція: в основі економічної функції лежить матеріальне забезпечення сім'ї, економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних, використання матеріальних засобів для задоволення індивідуальних потреб. Економічна функція сім'ї здійснюється по-різному, добробут залежить не тільки від доходів, але і характеру потреб, ціннісних орієнтацій, поєднання громадських і особистих інтересів членів сім'ї.

6. Функція первинного соціального контролю – забезпечення виконання соціальних норм і правил членами сім'ї, особливо тими, хто через різні обставини (вік, захворювання і т. д.) не володіє в достатній мірі здатністю самостійно будувати свою поведінку цілком відповідно до соціальних норм.

7. Функція духовного (культурного) спілкування проявляється в задоволенні потреб спільного дозвілля, взаємного духовного збагачення. Її складовими компонентами є: організація внутрісімейного спілкування; посередництво сім'ї у взаємодії із засобами масової інформації (телебачення, радіо, періодична преса), літературою і мистецтвом, вплив сім'ї на різноманіття зв'язку своїх членів з навколишнім природним і соціальним середовищем.

Щасливий шлюб передбачає такий діалог подружжя, в процесі якого відбувається обмін думками (інформацією) і переважно позитивними емоціями. Необхідною умовою такого обміну є чітка система добре засвоєних моральних норм і правил. Головне призначення цієї функції – забезпечення взаєморозуміння як найбільш міцної основи в сім'ї. Тому вдосконалення духовних відносин передбачає підвищення культури спілкування. Подружнє спілкування – одна зі сфер самореалізації особистості. Воно не має собі рівних за глибиною і близькістю розумових і особливо емоційних контактів.

8. Соціально-статусна функція: припускає передавання у спадок деяких статусів, наприклад, місце в культурі, національність, місце в соціальній страті та ін. Узаконене народження людини означає її юридичне і соціальне визначення. Значення цієї функції велике як у закритих типах суспільства (наприклад, у кастовій системі Індії), так і у відкритих (класових суспільствах), наприклад, у більшості європейських держав (Франція, Італія, Англія та ін.). Завдяки сім'ї людина отримує

прізвище, ім'я та по батькові, право розпоряджатися спадщиною і житлом. Індивід отримує належність до того самого класу, раси, етносу і релігійної групи, до яких належить батьківська сім'я. Вона ж визначає соціальний статус індивіда.

9. Дозвільна функція сім'ї – задовольняє потреби у спільному проведенні дозвілля, спілкуванні, підтримці гармонії в сім'ї між її членами. Ця функція передбачає організацію раціонального дозвілля при одночасному соціальному контролі, взаємне збагачення духовних потреб. Проведення свят, вечорів відпочинку, туристичних походів, читання художньої та наукової літератури, перегляд телепередач, прослуховування радіо, відвідування кінотеатрів, театрів, музеїв та ін.

10. Психологічна функція сім'ї реалізується в задоволенні її членами потреб у симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті. Сприятлива емоційна атмосфера в сім'ї дозволяє кожному її члену не приховувати свого емоційного стану, ділитися радіщами, розповідати про невдачі і образи, отримувати поради на питання, що хвилюють, відновлювати і поповнювати свої фізичні і душевні сили і, таким чином, підтримувати хороший життєвий тонус.

Таблиця 1

Основні функції сучасної сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Значення функцій	
	громадських	індивідуальних
1	2	3
1. Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб
2. Репродуктивна	Біологічне відтворення населення	Задоволення потреб у дітях
3. Виховна	Соціалізація молодого покоління, підтримка культурного відтворення суспільства	Задоволення потреб у батьківстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізація в дітях
4. Господарсько-побутова	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим

Продовження табл. 1

1	2	3
5. Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів суспільства	Отримання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у разі непрацездатності) або обмін послугами
6. Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також регламентація відповідальності і зобов'язань у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього покоління	Формування і підтримка правових і моральних санкцій за порушення моральних норм членами сім'ї
7. Духовного спілкування	Розвиток особистості членів сім'ї	Духовне взаємозбагачення, підтримання дружніх відносин у шлюбному союзі
8. Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
9. Дозвільна	Організація раціонального дозвілля, соціальний контроль	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагачення інтересів
10. Психологічна	Емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія	Отримання психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї, задоволення потреби індивіда в особистому щасті і любові

Реалізуючи свої функції, сім'я, з одного боку, задовольняє найважливіші природні, біологічні потреби людини (насамперед, у самозбереженні і продовженні роду), з іншого – дає змогу людині досягати певних цілей у спілкуванні, в особистісному і духовному зростанні. При цьому з розвитком сім'ї її цілі закономірно змінюються: одні втрачаються, інші – виникають відповідно до нових соціальних умов.

Найбільш важливою особливістю сімейних функцій є їх комплексність, основана на взаємодії родичів. Кожна потреба, що задовольняється сім'єю, може бути реалізована і без її участі. Однак тільки в сім'ї ці потреби можуть бути задоволені комплексно і, отже, оптимально. В інших випадках їх треба розподіляти між різними людьми і соціальними інститутами.

Ґрунтуючись на цьому понятті, можна виділити два основних типи сімей:

нормально функціонуюча сім'я — це сім'я, яка відповідально і диференційовано виконує всі свої функції, внаслідок чого задовольняється потреба у зростанні і зміні як сім'ї в цілому, так і кожного її члена;

дисфункціональна сім'я — це сім'я, в якій виконання функцій виявляється порушеним, через що в подружній, батьківській, матеріально-побутовій та інших сферах життєдіяльності не досягаються цілі родичів і суспільства в цілому. Це перешкоджає особистісному зростанню і блокує потребу в самоактуалізації.

8.4. Проблеми розвитку сім'ї в сучасному суспільстві

Цілком очевидно, що сім'я, як і суспільство в цілому, переживає сьогодні глибоку кризу. Будучи первинним елементом суспільства, вона дає в мініатюрі картину тих самих протиріч, що притаманні і суспільству. Проблеми знаходять відображення в трансформаціях, що зазнає сім'я, яка має невідповідність між зростанням вимог людей до нової якості їхнього сімейного життя і громадськими реаліями. Розглянемо основні соціальні проблеми сучасної сім'ї.

Сучасна сім'я активно реагує на зростання автономності своїх членів. Простежується утворення нових форм сімейних

структур. Соціологи відзначають виникнення різноманітних форм як моногамної (парної) сім'ї, так і полігамної (групової) сім'ї. Серед парних сімей поширені позашлюбні сім'ї (сім'ї без батька): материнська сім'я, неповна сім'я і конкубат (різновид материнської сім'ї, коли батько бере певну участь у вихованні дитини, надає допомогу і матері). Виникли нові форми полігамного шлюбу: шлюб-комуна, груповий шлюб (двоєженство або двоємужжя, обмін партнерами).

Матеріальне становище більшості сімей не дає можливості забезпечувати високу якість життя: заробітна плата, житлові умови, доступність побутової техніки та ін. Розвиток приватного сектора породив гостру проблему гарантії прав працюючих жінок щодо вагітності та пологів.

Державна політика допомоги сім'ї не є збалансованою: незначний розмір соціальної допомоги на дітей, звуження мережі дитячих установ, дорожнеча їх послуг, що не завжди відповідає якості роботи, стан служби охорони материнства і дитинства, особливо на селі. Навіть усвідомлюючи першочерговість вирішення даних проблем, суспільство об'єктивно не в змозі це зробити.

Низька культура міжособистісних відносин перетворила сучасну сім'ю у своєрідний полігон для всіх видів насильства – від фізичного до економічного, від сексуального до морально-психологічного, коли вбити можна і не «розпускаючи рук».

Діти, старі батьки, інваліди, жінки, не здатні захистити себе, складають щорічно більше однієї третини всіх убитих на ґрунті конфліктів у сімейних відносинах. Тільки за офіційними даними, кожен четвертий чоловік у сім'ї б'є дружину. У той же час збільшилась кількість самосудів – розправ жінок і людей похилого віку із сімейними тиранами. Сім'я, як не сумно, стала осередком бездоглядності, поширення наркоманії та пияцтва, проституції і сексуальних збочень. Головна соціальна причина зростання насильства в сім'ї – бідність і злидні.

Проблема абортів стала не тільки медичною, а й соціальною. За кількістю абортів Україна посідає одне з перших місць у світі: на кожную народжену дитину припадає три аборти (більше, ніж у країнах з мільярдним населенням). Низька загальна і сексуальна культура суспільства сформувала «наплювацьке» ставлення до здоров'я жінок.

Перехід від культури багатодітності з жорстким табу на застосування контрацепції до індивідуального втручання в репродуктивний період (запобігання і переривання вагітності). Усувається необхідність у подовженні репродуктивного періоду життя: зникає рання і суцільна шлюбність, репродуктивна активність протягом усього життя, традиції довічного шлюбу.

Загострилася проблема стійкості сімейно-шлюбних відносин. Розлучення – це спосіб припинення шлюбу за життя подружжя. Свобода розлучення накладає на подружжя найбільшу відповідальність за долю сім'ї. Право розлучення на те і дається, щоб їм не користуватися. А якщо і користуватися, то тільки в крайньому випадку, коли вичерпані всі і всякі можливості зберегти сім'ю.

Передумовами для підтримки високого рівня розлучуваності є:

- свобода розірвання шлюбу, зафіксована в правових нормах;
- відносна економічна незалежність жінок;
- існування шлюбного ринку і можливостей створити іншу сім'ю;

· збільшення тривалості шлюбу, яка за сто років у середньому подвоїлася. Пара, що вступила в шлюб у 1870 році, жила разом у середньому 23,4 року, в 1900 році – 28,2, в 1930 році – 36, в 1970 році і до теперішнього часу – вже 42–43 роки, якщо шлюб не розпався раніше. Настільки тривалий шлюб збільшив ймовірність виникнення більш частих і якісно інших конфліктів, що призводять до розлучень.

Розлучення стало масовим явищем у світі і в Україні зокрема, якій за цим показником належить одне з перших місць у світі після США: розпадається кожна третя, у великих містах – більше половини сімей. Якщо виходити з менш коректних даних, то ситуація має вигляд менш драматичний: кожне четверте подружжя має шанси дожити до срібного весілля.

У наш час інститут сім'ї переживає скрутні часи. Відпали багато чинників, що стабілізують сім'ю ззовні: економічна залежність жінки від чоловіка, юридична, релігійна, моральна заборона або осуд розлучень. У цих умовах головного значення для стабільності шлюбу набувають внутрішні чинники, властиві сім'ї. Численні соціологічні дослідження показують: в основі

розлучення в переважній більшості випадків лежить конфлікт між подружжям, що досяг такого ступеня, що вирішити його можна тільки шляхом розірвання шлюбу.

У результаті трансформації шлюбно-сімейних відносин для подружньої сім'ї, в структурі якої фіксуються такі зміни, за даними статистики та соціологічних досліджень, характерні такі тенденції:

- відкладання моменту вступу в шлюб;
- збільшення частки сімей змішаного типу, де є діти від повторного шлюбу і від перших шлюбів кожного з подружжя;
- збільшення кількості людей, що проживають у цивільному шлюбі;
- скорочення шлюбів, укладених за релігійним обрядом;
- проблеми чоловічої та жіночої рольової диференціації в сім'ї;
- подальша «індивідуалізація» життєвої концепції членів сім'ї;
- зменшення розмірів сім'ї, зниження народжуваності;
- зменшення середньої тривалості шлюбу.
- зростання урбанізації і як наслідок регіональної мобільності людей, які змушені тимчасово або протягом тривалого часу залишати сім'ю;
- збільшення кількості розлучень;
- масова малодітність і однодітність сім'ї без будь-яких перешкод у реалізації потреби в дітях;
- масова нуклеаризація сім'ї, збільшення частки людей похилого віку, однаків, яких доглядають сім'ї їхніх дорослих дітей;
- зниження шлюбності і збільшення кількості цивільних шлюбів (незарєєстрованих), а також питомої ваги незаконнонароджених дітей у цих шлюбах;
- збільшення частки матерів-одиначок (материнство поза шлюбом);
- поширення повторних шлюбів чоловіків і в меншій мірі жінок і відповідно сімей, де один із батьків не є кровним і виховує «чужу» дитину.

Отже, розвиток сучасної сім'ї багато в чому пов'язується із зростанням ролі і значення особистісного потенціалу в сімейних

відносинах. Це обумовлено дією таких чинників, як перехід до ринкових відносин, правової держави, інформаційних технологій. Це у свою чергу вимагає найбільшого розкриття творчого потенціалу особистості, можливостей її соціальної адаптації. Складається нове ставлення до кожного члена сім'ї як персони, що породжує по суті нову найважливішу функцію сім'ї – персоналітарну (від лат. *persona* — особа, особистість). Це означає формування такого типу сім'ї, де найвищою цінністю стануть індивідуальність особистості, її права і свободи, де будуть створені умови для творчого розвитку і самовираження кожного члена сім'ї, включаючи батьків і дітей, на основі поваги до гідності особистості, любові та злагоди.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягають особливості сім'ї як соціального інституту і малої соціальної групи?
2. Чому інститут сім'ї вважається базовим у будь-якому суспільстві? Чому люди створюють сім'ї?
3. Які форми шлюбу зазвичай розрізняють дослідники сімейних відносин?
4. Які основні функції сім'ї ви можете назвати?
5. Які з проблем сучасної сім'ї є найбільш гострими?
6. Назвіть проблеми студентської сім'ї.
7. Назвіть причини розлучень у сучасній сім'ї.
8. Якою є роль сім'ї в соціалізації дитини, підлітка, молодої людини?
9. Чи можна говорити про кризу сучасної сім'ї? Якщо так, то в чому її суть?

Розділ 9

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

9.1. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість»

У сучасній соціології, розглядаючи «особистість», прийнято виділяти такі поняття, як: «людина», «індивід», «індивідуальність». Найчастіше ці слова вживаються як синоніми, але якщо чітко визначати ці поняття, то можна виявити істотні смислові відмінності, тому розглянемо їх докладніше.

Термін «людина» розуміється в соціології, як біосоціальна істота, генетично пов'язана з іншими формами життя, що виділилася з них завдяки здатності робити знаряддя, має членороздільну мову, мислення і свідомість, морально-етичні якості.

Сутність і поведження людини визначають чотири базові принципи.

1. Людина — *гедоніст*, тому вона прагне отримати для себе максимум задоволення й уникати, по можливості, всього, що завдає їй невдоволення.

2. Людина — *прагматик*, тому воліє мати з усього максимальну вигоду для себе й уникає всього, що не приносить їй користі.

3. Людина — *ледар*, тому максимально полегшує зусилля в будь-якій справі й уникає таких справ, які потребують великих зусиль.

4. Людина — *мораліст*, тому прагне максимально дотримуватися моральних норм і уникає всього, що інші можуть розцінювати як аморальний вчинок.

Перші три принципи добре узгоджуються, тому людина одночасно є гедоністом, прагматиком і ледарем. Четвертий принцип потребує прояву сили волі, роботи над собою, максимальних зусиль і самовідданості. Але додавання максимальних моральних зусиль протирічить третьому принципіві, тому моральна робота душі часто блокується. Вона не приносить людині насолоди, тому й другий принцип починає протиборствувати здійсненню четвертого. Нарешті, моральною

людина намагається бути тільки тоді, коли це їй максимально вигідно. Звідси схильність до демонстративної поведінки, тобто дотримання морального поведіння на людях, коли це помічають та оцінюють інші, що приносить їй якісь дивіденди.

П'ятий принцип – прагнення до прекрасного, є не базовим, а додатковим. В одних естетичне почуття розвинене, в інших – ні. Зазначений принцип являє собою модифікацію першого – гедоністичного.

Слово «Індивід» (від лат. *individum* – неподільний, кінцевий) – це:

1) людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens* (стосовно тварин застосовують термін «особина», до неживих предметів – термін «об'єкт»);

2) відособлений член соціальної спільноти – представник народу, класу, суспільства, групи.

Індивід – позначення одиничного, на відміну від сукупності, маси: окрема жива істота, особина, окрема людина — на відміну від колективу, соціальної групи, суспільства в цілому (в цьому значенні протиставлення індивіда й суспільства утворюють вихідний пункт різних концепцій індивідуалізму).

Індивід – одиничний представник людства, безвідносно до його реальних або антропологічних особливостей. Народжена дитина є індивідом, але не особистістю, тому що не має індивідуальності. Індивід стає особистістю, коли перестає бути одиницею людського роду й здобуває відносну самостійність.

Від слова «індивід» у соціології та філософії утворене поняття «індивідуальність».

Індивідуальність – поєднання психологічних особливостей людини, які становлять її своєрідність, відмінність від інших людей. Вона проявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, що домінують, інтересах, ціннісних орієнтаціях, стилі поведіння й способі життя. Манера вдягатися, прикрашати себе, ходити, розмовляти тощо – зовнішні ознаки індивідуальності.

Також її можна охарактеризувати, як неповторний, самобутній спосіб існування конкретної особистості як суб'єкта самостійної діяльності. Особистість соціальна по суті й індивідуальна за способом вираження.

Конкретне поєднання думок, почуттів, проявів волі, потреб, мотивів, бажань, інтересів, звичок, настроїв, переживань, інтелекту, схильностей, здібностей та інших особливостей людини утворює унікальну цілісну структуру особистості, що переживає й діє.

Термін «індивідуальність» вживається також як синонім терміна «індивід» для позначення неповторної сукупності ознак, властивих окремому організмові, що й відрізняють його від інших.

Так, виникнення портрета в XVI–XVII століттях можна розглядати як явну ознаку прояву інтересу до людської індивідуальності (хоча, наприклад, іслам понині забороняє зображувати людину). Різні й самі портрети. Одні підкреслюють соціально-типові властивості, соціальний статус і відповідні чесноти людини, інші виражають індивідуальну неповторність зображуваного обличчя, розкривають внутрішній світ людини або ж просто фіксують властивості зовнішності та ін.

Найважливішим засобом індивідуалізації громадянина є його ім'я. Цивільний кодекс захищає право громадянина на ім'я й визначає стандартний склад елементів імені, надає йому право зміни імені в законному порядку, захищає громадянина від неправомірного використання імені й надає можливість використання псевдоніма. Загальні начала й зміст цивільного законодавства дають змогу застосувати положення цієї статті стосовно іноземців і осіб без громадянства, якщо законом не передбачене інше.

Отже, індивідуальність можна визначити як сукупність рис, що відрізняють одного індивіда від іншого, причому розбіжності проводяться на різних рівнях – біохімічному, нейрофізіологічному, психологічному, соціальному та ін. Індивідуальність виражає власний світ індивіда, його особливий життєвий шлях, що за своїм змістом визначається соціальними умовами, а за походженням, структурою й формою є індивідуальним. Індивідуальність є особистістю, але особистість індивіда не зводиться до індивідуальності.

Особистість – загальножиттєвий і науковий термін, що позначає: 1) людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності (особа в широкому розумінні слова) або 2) стійку

систему соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена того або іншого суспільства чи спільноти.

У науковій літературі поняття **особа** як цілісність людини (лат. *persona*) і **особистість** як її соціальний і психологічний вид (лат. *personalitas*) термінологічно цілком замінені, їх іноді використовують як синоніми (І. Кон).

У спеціальних дослідженнях поняття «особистість» зазвичай використовується в другому, вузькому значенні: коли педагог говорить про особистість школяра-підлітка, соціолог – про особистість робітника, криміналіст – про особистість злочинця, психіатр – про особистість невротика, то мають на увазі ті риси, які роблять людину відповідно школярем-підлітком або робітником, є для них типовими й істотними.

Поняття «особистість» слід відрізнити від понять «індивід» (людина як одиничний представник якогось цілого — біологічного або соціального) і «індивідуальність» (сукупність рис, які відрізняють даного індивіда від усіх інших). Про індивідуальність можна говорити на різних рівнях (біохімічному, нейрофізіологічному, психологічному та ін.). На думку І. Кона, особистістю людини стає тільки з виникненням свідомості й самосвідомості. Особистість є об'єктом вивчення філософії, психології й соціології.

У соціології особистість визначається як: 1) системна якість індивіда, зумовлена його залученням до суспільних відносин, що проявляється у спільній діяльності й спілкуванні; 2) суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності.

Поняття «особистість» вводиться для виділення, підкреслення неприродної («надприродної», соціальної) сутності людини й індивіда, тобто акцент робиться на соціальному началі.

Особистість звичайно розглядається як конкретний вираз сутності людини, втілення й реалізація в ньому системи соціально значущих рис і якостей даного суспільства. Невід'ємними рисами особистості є самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки. Таким чином, можна сказати: людиною народжуються, а особистістю стають у процесі активної взаємодії із суспільством.

9.2. Основні соціологічні концепції особистості

Соціологічні теорії особистості спрямовані на вивчення нерозривного зв'язку процесу формування особистості з функціонуванням і розвитком соціальних спільнот, взаємодії особистості й суспільства, особистості й групи, проблеми регуляції й саморегуляції соціального поведіння особистості. У соціології найвідоміші такі теорії особистості:

1. **Теорія дзеркального «Я»** (Ч. Кулі, Дж. Мід). Прихильники цієї теорії особистість розуміють як сукупність відображень реакцій інших людей. Стрижнем особистості є самосвідомість, що розвивається як результат соціальної взаємодії, у процесі якої індивід навчився дивитися на себе очима інших людей, тобто як на об'єкт.

Формування особистості, вважає американський соціолог Джордж Мід, починається з народження дитини й проходить три стадії.

А) **Стадія імітації (наслідування)**. На цій стадії діти копіюють поведінку дорослих, не обов'язково розуміючи його, часто несвідомо. На цій стадії (до півтора-двох років) вони прагнуть робити те й так, що і як робить його мати, батько, старші брати й сестри. Тому вони воліють користуватися не іграшками, а реальними предметами: ложкою, розмішуючи суп у каструлі (як мама), подзвонити по телефону (як тато), відмовитися їсти кашу (як старша сестра). Імітація як соціальне наслідування існує не тільки в дитячому віці, але й у дорослих.

Б) **Ігрова стадія**. У цей період у дитини настільки розвинулися абстрактні уявлення, що вона може підмінити реальні предмети іграшками. Діти починають приміряти певні ролі (тата, космонавта, військового). Тому цю стадію Дж. Мід назвав також стадією рольових ігор.

В) **Стадія колективних ігор**. Дитина вчиться розпізнавати очікування оточення. Наприклад, граючи у футбол і отримавши м'яч, хлопчик може йти в обводку, дати пас, ударити по воротах – усі дії відповідають ролі нападника. Вибір певної дії повністю соціальний: дитина виходить зі свого становища й ігрової ситуації (положення партнерів, супротивників та ін.). Структура особистості, що сформувалася, (за Дж. Мідом) складається з двох

компонентів: «Я – сам» і «Я – мене». «Я – сам» – це відгук особистості на інших людей і суспільство в цілому, «Я – мене» – об'єкт самосвідомості, саморозуміння, рефлексія на оцінки інших.

Американський соціолог Чарльз Кулі вважав, що особистість є продуктом соціальних взаємодій — інтеракцій (концепція дзеркального «Я»). Уявлення людини про себе (а це, за поняттям Ч. Кулі, і є структурою особистості) формуються в процесі взаємодії з іншими людьми. Людина пізнає себе (самосвідомість), уявляючи, що про неї думають інші, тобто в інтеракціях людина немовби відбивається в уявленнях про неї інших людей, як у дзеркалах, створює своє дзеркальне «Я», що складається з трьох елементів:

- 1) уявлення про те, як інші бачать мене;
- 2) уявлення про те, як інші оцінюють мене;
- 3) відчуття «Я» як відповідь уявлення оцінки мене.

2. Психоеаналітичні теорії (З. Фрейд) спрямовані на розкриття суперечливості внутрішнього світу людини, вивчення психологічних аспектів взаємозв'язку особистості й суспільства.

Саме в постійній боротьбі з природними інстинктами, із соціальним контролем і формується структура особистості, що складається з трьох складових:

1) **Ід («Воно» безсвідоме)** — є джерелом внутрішньої, в основному сексуальної, енергії, що породжує прагнення до задоволення. При її звільненні послаблюється внутрішнє напруження й виникає задоволення. Це несвідомий компонент особистості;

2) **Его («Я» свідомість індивіда)** — свідомий цензор, який контролює спонукання несвідомого компонента, що індивідуалізує вчинки людини. Розвивається зі зростанням самосвідомості особистості;

3) **Суперего («Над-Я» колективна свідомість)** — включає оцінний компонент, тобто культуру, закони, заборони, опановані в процесі виховання. Його формування заміняє оцінки батьків, людей, що оточують, і суспільства. Із розвитком особистості суперего, що входить у його структуру, немов заміняє суспільну думку. Насправді це і є той психічний компонент, що склався в структурі особистості під дією соціального контролю.

Найміцніші, агресивні й войовничі шари – Воно й Над-Я. Вони по обидва боки «атакують» психіку людини, породжуючи невротичний тип поведінки. Це модель особистості, що постійно обороняється від суспільного тиску й перебуває в конфлікті із соціальним оточенням. Оскільки із розвитком суспільства верхній шар (суперего) неминуче збільшується, стає масивнішим й важчим, то й уся людська історія розглядається Фрейдом як історія наростаючого психозу.

Така трирівнева тришаровість робить особистість украй суперечливою, оскільки відбувається боротьба між природними інстинктами, потягами, бажаннями й вимогами та стандартами суспільства, спрямованими на підпорядкування соціальним нормам.

3. Життєві кризи в розвитку особистості (за Е. Еріксоном). У суспільстві існує свій особливий стиль виховання в кожній соціокультурі. Він визначається тим, чого очікує суспільство від дитини. На кожній стадії свого розвитку дитина або інтегрується в суспільство, або відривається від нього. Е. Еріксон увів поняття «групова ідентичність», що формується з перших днів життя: дитина орієнтована на включення в певну соціальну групу, починає розуміти світ, як і ця група. Але поступово в дитини формується й «егоідентичність», почуття стійкості й безперервності свого «Я», незважаючи на те, що відбуваються процеси змін.

Формування егоідентичності – тривалий процес, що містить певні стадії розвитку особистості. Кожна стадія характеризується завданнями цього віку, а завдання висувуються суспільством. Але їх вирішення визначається вже досягнутим рівнем психомоторного розвитку людини й духовною атмосферою суспільства, у якому людина живе.

На **1-й стадії – у дитинстві** – головну роль у житті дитини відіграє мати, вона годує, доглядає, пестить, турбується, у результаті чого в дитини формується базова довіра до світу. Базова довіра проявляється в легкості годування, гарному сні дитини, нормальній роботі кишковика, умінні дитини спокійно чекати на матір (не кричить, не кличе, дитина немов упевнена, що мати прийде й зробить те, що потрібно). Динаміка розвитку довіри залежить від матері. Сильно виражений дефіцит

емоційного спілкування з дитиною призводить до різкого вповільнення психічного розвитку дитини.

2-га стадія – раннє дитинство – пов'язана з формуванням автономії й незалежності. Дитина починає ходити, навчається контролювати себе при виконанні природних потреб; суспільство й батьки привчають дитину до охайності, починають соромити за «мокрі штанці».

На **3-й стадії – у віці 3-5 років** – дитина вже переконана, що вона – особистість, тому що бігає, вміє говорити, розширює сферу опанування світу; у дитини формується почуття заповзятливості, ініціативи, що закладається в грі. Гра дуже важлива для розвитку дитини, тому що формує ініціативу, творчість, дитина освоює відносини між людьми за допомогою гри, розвиває свої психологічні можливості: волю, пам'ять, мислення та ін. Але якщо батьки сильно придушують дитину, не приділяють уваги її іграм, то це негативно позначається на її розвитку, сприяє закріпленню пасивності й непевності, формуванню почуття провини.

4-та стадія – молодший шкільний вік – дитина вже вичерпала можливості свого розвитку в межах родини, і тепер школа залучає дитину до знань про майбутню діяльність, передає технологічний етнос культури. Якщо дитина успішно опановує знання, нові навички, тоді вона вірить у свої сили, врівноважена, спокійна, але невдачі в школі призводять до появи, а часом і до закріплення почуття своєї неповноцінності, зневіри у своїх силах, розпачу, втрати інтересу до навчання.

5-та стадія – підлітковий вік – формується центральна форма егоїдентичності. Бурхливий фізіологічний ріст, статеве дозрівання, заклопотаність тим, який вигляд він має перед іншими, необхідність знайти своє професійне покликання, виявити свої здібності, уміння – ось питання, які постають перед підлітком, і це вже вимоги суспільства до підлітка про самовизначення.

На **6-й стадії – молодість** – для людини актуальними стають пошук супутника життя, тісне співробітництво з людьми, зміцнення зв'язків зі своєю соціальною групою; людина не боїться знеособлювання, вона змішує свою ідентичність з іншими людьми, виникає почуття близькості, єдності, співробітництва,

інтимності з певними людьми. Однак якщо дифузія ідентичності переходить і на цей вік, людина замикається, закріплюється ізоляція, самотність.

7-ма стадія (центральна) – дорослий етап розвитку особистості. Розвиток ідентичності відбувається впродовж усього життя, постійно відбувається вплив інших людей, особливо дітей: вони підтверджують, що ти їм потрібний. Позитивні симптоми цієї стадії: особистість вкладає себе в улюблену працю й турботу про дітей, задоволена собою й життям.

8-ма стадія – після 50 років – відбувається створення завершеної форми егоїдентичності на основі всього розвитку особистості, людина переосмислює все своє життя, усвідомлює своє «Я» в духовних роздумах про прожиті роки. Людина має зрозуміти, що її життя – це неповторна доля, яку не треба переробляти, «приймає» себе й своє життя, усвідомлює необхідність логічного завершення життя, проявляє мудрість, відсторонений інтерес до життя перед лицем смерті.

4. Рольова теорія особистості (Р. Мінтон, Р. Мертон, Т. Парсонс) описує її соціальне поведження двома основними поняттями: «соціальний статус» і «соціальна роль». Соціальний статус позначає конкретну позицію індивіда в соціальній системі, що припускає певні права й обов'язки. Людина може мати кілька статусів – запропонований, природний, професійно-посадовий, причому останній зазвичай є основою головного або інтегрального статусу, що й визначає становище людини в суспільстві, у групі.

Кожний статус звичайно містить певні ролі. Під соціальною роллю розуміють сукупність дій, які повинна виконати людина, що має даний статус у соціальній системі.

Крім ролей, що містять безпосереднє суспільне навантаження, мають смисл і значення для соціальної системи в цілому, існують і особисті взаємини людей, у яких людині також належить певне місце й відповідно до нього вона виконує якісь функції. Цей рівень відносин визначається поняттям «міжособистісна роль». Як і соціальні ролі, міжособистісні також можуть бути різними й навіть зовсім протилежними в різних малих групах. Найчастіше людина змушена враховувати у своєму поведженні цю різноманітну палітру очікувань, запропонованих

їй, орієнтуватися не на одну, а відразу на кілька груп. Тому можна сказати, що особистість – це похідне від соціальних статусів, які індивід займає, і від соціальних ролей, які він виконує в суспільстві.

5. Марксистська теорія особистості (К. Маркс) розглядає особистість як продукт історичного розвитку, результат залучення індивіда до соціальної системи за допомогою активної предметної діяльності й спілкування, при цьому сутність особистості розкривається в сукупності її соціальних якостей, зумовлених належністю до певного типу суспільства, класовою й етнічною належністю, особливостями праці й способу життя.

Незважаючи на розбіжності підходів, усі соціологічні теорії визнають особистість специфічним утворенням, безпосередньо виведеним з тих або інших соціальних чинників.

Таким чином, можна сказати, що людина стає особистістю в процесі соціалізації й індивідуалізації.

9.3. Внутрішня структура особистості

Розкриваючи смисл і зміст соціологічного підходу до аналізу особистості, особливо варто розглянути її внутрішню структуру. Головними складовими внутрішньої структури особистості є «потреби», «інтереси», «цінності», «мотиви».

Потреби – нестача або брак чого-небудь необхідного для підтримки життєдіяльності людини, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішній збудник активності. Коли людина не може задовольнити яку-небудь потребу, вона або її заміняє, або знижує рівень своїх запитів. Задоволення елементарних потреб спричиняє породження нових потреб – це відрізняє людину як суб'єкта історичного процесу, що перетворює природне й соціальне середовище, від тварини, яка пристосовується до навколишнього середовища.

У різні часи й у різні періоди життя людина має різноманітні потреби.

Можна сказати: потреба – це стан живої істоти, який виражає залежність від того, що становить умови її існування.

Першим, хто розібрався в структурі потреб, виявив їхню роль і значення, був американський психолог Абрахам Маслоу в

1943 році. По-перше, він зрозумів, що не сама по собі потреба рухає людиною, а ступінь її незадоволення. По-друге, він правильно вказав критерій, завдяки якому потреби вибудовуються в ієрархію. Це домінування незадоволених над задоволеними потребами. У своїй *ієрархічній теорії потреб* А. Маслоу виділяє 5 рівнів.

1. *Фізіологічні потреби, сексуальні потреби* – в сексуальному задоволенні, їжі (рослинній, білковій і мінеральній), кисні, фізичних рухах, житлі, сні й відпочинку, захисті себе від несприятливих впливів клімату (спеки, холоду та ін.). Їх ще називають вітальними, тобто відповідальними за збереження життя людини.

2. *Екзистенціальні потреби, або потреба в безпеці*, – вони виражають прагнення зберегти й захистити своє життя, убезпечити себе, рідних і своє житло від вторгнення, стихійних лих, дискомфорту. *Фізична безпека* – потреба в міцному здоров'ї, відсутності насильства над особистістю й життям людини. Ідеться про впевненість у завтрашньому дні, стабільність умов життєдіяльності, потребу в певній сталості й регулярності навколишнього соціуму, наприклад, у безпеці на вулицях, відсутності воєн і конфліктів, а також про прагнення уникнути несправедливого поводження. *Економічна безпека* – потреба в гарантованій зайнятості, страхуванні від нещасних випадків, бажання мати постійні засоби існування (заробіток) тощо.

3. *Соціальні потреби* свідчать, що людина – істота соціальна, колективна й поза групою жити не може. Ми прагнемо дружби, прихильності, любові, належності до співтовариства, спілкування, участі в організаціях, турботи про інших й допомоги близьких. Соціальні потреби вказують на прагнення людини не виділятися, бути як усі, мати рівні права з іншими. Їх ще називають потребою в афіляції. Шлюб, родина, громада, церква, клуби, компанії – усе це похідні від потреби належати колективу.

4. *Престижні потреби*, навпаки, свідчать, що людині водночас властива якість виділятися чим-небудь, обганяти інших, бути не рівною їм, привертати до себе особливу увагу й шукати переваг. Прагнення виділитися рухає службовим зростанням, бажанням зробити кар'єру, отримати вищий статус, престиж,

визнання, оцінку. Їх називають ще *егоїстичними*, або *потребами в оцінці*, тому що вони орієнтовані на самого себе. Прагнення, мотивація до успіху, досягнень, суперництва належать саме до них.

5. *Духовні потреби* – це прагнення до самореалізації, необхідність виразити через творчу активність усе, на що здатна людина, виразити себе. Однак духовні потреби різноманітні й надзвичайно важливі в житті людини.

П'ять потреб А. Маслоу називав основними, або *базисними, потребами*, а за їхню роль у стимулюванні людської діяльності — *мотиваційними змінними* (але не мотивами в точному значенні слова).

Перші чотири рівні – дефіцитні потреби – однаково важливі для соціального існування всіх людей. Їхня роль така ж значна, як і роль інстинктів у тварини. Ось чому А. Маслоу називав їх інстинктоїдними (*instinctoid*) – подібними до інстинктів. П'ятий рівень – духовні, або буттєві, потреби – існує трохи відсторонено. Прагнення до духовного розвитку властиве далеко не всім людям, а радше творчим. Зрозуміло, що вважати їх, як і попередні чотири, повсюдними або загальними не можна. Багато людей непогано живуть без духовних запитів.

Перші два типи потреб названі *первинними* (вродженими), три інші – *вторинними* (набутими). Основні потреби, які філогенетично, тобто з дорослішанням людини, й онтогенетично, тобто з реалізацією їх як необхідних умов існування, постають одна за одною. Немовля спочатку відчуває фізіологічні потреби. Трохи пізніше виникають потреби в безпеці, а потім – потреба в любові, участі й прихильності. І вся ця еволюція розгортається впродовж нетривалого часового проміжку – перших двох років життя. З дорослішанням, людина все більшого значення надає вищим потребам. До п'ятого рівня доходять деякі. Таким чином, *процес духовного дорослішання* – це *процес піднесення потреб*, тобто заміщення первинних вторинними.

Крім них, Маслоу виділяв ще два рівні потреб – *когнітивні* (у здобутті нових знань) та *естетичні*. Він не вказав, де саме вони розміщуються, однак обидві потреби належать до вищого й, на думку деяких учених, розміщені між четвертим і п'ятим рівнями. Вони допомагають становленню соціально зрілої особистості.

Потреби задовольняються в тому порядку, в якому вони розташовані в піраміді, – від нижчих до вищих. Потреби вищого порядку не можуть виявитися, поки не задоволені нижчі. Задоволення всіх потреб приводить людину на вершину піраміді – до повної самореалізації. Чим сильніше не задоволена потреба, тим вища ймовірність її актуалізації, готовності виявити себе. Звідси висновок: потенціал потреби – це функція від ступеня її незадоволеності. Реальний потенціал будь-якої потреби незалежно від її рівня пропорційний ступеню її незадоволеності.

У результаті своїх досліджень Маслоу відкрив дві закономірності.

1. Ступінь контрольованості своїх потреб зростає від 1 до 5 (здатність дихати або не дихати ми не контролюємо).

2. Ступінь актуальності кожного наступного рівня потреб збільшується з освітою.

У людини з вищою освітою потреби вищі, ніж у людини із середньою освітою. У людини з низьким рівнем освіти переважають зазвичай низькі й середні потреби.

Потреба, усвідомлена суб'єктом, набуває форми *інтересу*, тобто прагнення діяти певним чином для задоволення потреби. Остання може породжувати різні інтереси, а також бути задоволена різними способами. Який саме інтерес буде сформований на базі певної потреби, залежить від системи цінностей суб'єкта. Якщо **інтерес** — це прагнення діяти певним чином, то *мотив* — особливий стан суб'єкта, що безпосередньо передує поведженню, той смисл, який суб'єкт поведження надає своїм вчинкам, вибір способу реалізації інтересів суб'єкта в конкретних умовах дії чинників зовнішнього середовища.

Отже, інтерес – це усвідомлена потреба особистості.

Потреби й інтереси особистості є основою її ціннісного ставлення до навколишнього світу, системи її цінностей.

Поняття цінності – одне з фундаментальних понять у соціології й інших соціальних науках. Його часто використовують філософи, політологи, психологи, культурологи, економісти, історики, правознавці, представники інших галузей суспільствознавства. Кожна з наук вкладає в це поняття свій, зазвичай, особливий смисл, що відбиває ті або інші сторони цього складного соціального явища. Соціологія, в першу чергу,

розглядає цінності як сполучну ланку між поведженням особистості, соціальних груп і суспільства в цілому.

Цінності – це те, чого людині бракує; те, чого в надлишку, – ми не цінуємо, але те, що втрачаємо або чого в нас немає, цінуємо.

Капітал, земля, корисні копалини, робоча сила – основні цінності економіки будь-якого суспільства. Економіка і є вченням, як раціонально використовувати ці цінності.

Соціальні цінності – те, що покликане задовольнити індивідуальні, групові або суспільні потреби.

Якщо потреба й інтерес – спонукальна сила, то цінність позначає ті об'єкти, які задовольняють цю потребу й перебувають зовні.

Найзагальніше визначення поняттю цінності надав свого часу В. П. Тугарінов: «Цінності суть предмети, явища і їхні властивості, які потрібні (необхідні, корисні та ін.) людям певного суспільства або класу й окремій особистості як засоби задоволення їхніх потреб і інтересів, а також ідеї та спонукання як норма й ідеал».

Цінності бувають найрізноманітнішими, й існує безліч підходів до їх класифікації. Щодо сфер громадського життя виділяють матеріальні, соціальні, духовні цінності. З точки зору носія (людини), звичайно розрізняють: **індивідуальні** – її життя, здоров'я, воля; **групові** – наприклад, сімейні цінності, перемоги в спортивних змаганнях та ін.; **загальнолюдські** (тобто цінності які за своєю суттю й значущістю є глобальними): проблема миру, голоду, хвороб, екологія, внутрішні та зовнішні економічні й політичні відносини та ін., також цінності можуть бути **естетичними, релігійними, пізнавальними, політичними, культурними** тощо.

У різні періоди розвитку особистості й суспільства можуть переважати ті або інші цінності: відсутність продуктів у магазинах – цінність: хліб і м'ясо; відсутність товарів народного споживання: взуття й одяг. Висока злочинність: правопорядок, гарантія життя.

Шкала цінностей людини – стрижень її особистості. Ми характеризуємо людину як особистість, а не просто індивіда, залежно від того, на які цінності вона орієнтується, і чи

збігаються обрані нею цінності з тими, що суспільство визнає як найважливіші. Насамперед, це етичні й релігійні цінності: патріотизм, справедливість, альтруїзм, ненасильство та ін., їм належить верхня частина шкали суспільних цінностей.

Цінностей немає у тварин і немовлят. Тобто вони біологічно не наслідують, вони здобуваються в суспільстві – під час соціалізації. Росте людина, і формується його система цінностей. Роль цінностей у людському суспільстві величезна. Вони виконують найрізноманітніші функції: регулюють соціальні відносини й взаємодії людей; проявляють себе як фундаментальні норми, що забезпечують цілісність суспільства та ін.

Але одне з головних завдань цінностей – бути мотивом поведінки. Людина прагне добувати необхідне, що вона цінує, відповідно, орієнтує поведінку на конкретні цінності, причому орієнтує свідомо.

Мотив (від лат. *moveo* – рухаю) – матеріальний або ідеальний предмет, досягнення якого є смислом діяльності.

Мотиви — спонукальні причини поведінки й дій людини, що виникають під впливом її потреб і інтересів, являють собою образ бажаного людиною блага, що змінить потреби за умови, якщо будуть виконані певні трудові дії. Тобто можна сказати, що мотив – це внутрішній збудник людини до дії.

Виділяють різні види мотивів:

1) *за значущістю для життя й розвитку людини*: біологічно важливі й похідні від них;

2) *за джерелом спонукання*: продиктовані ззовні й внутрішньо породжені;

3) *за соціальною спрямованістю*: бажані, нормативні, заборонні.

Отже, в структурі особистості пов'язані потреби, інтереси, цінності й мотиви, а становлення особистості відбувається в процесі соціалізації.

9.4. Соціалізація особистості

Процес формування особистості здійснюється під дією як природних, так соціальних чинників. Але навіть людина, що сформувалася, ще не повною мірою готова жити в суспільстві:

вона може не мати освіти, професії, навичок спілкування, погано уявляти собі устрій суспільства, не орієнтуватися в соціальних процесах.

Одночасно з процесом формування особистості відбувається її соціалізація.

Соціалізація – це процес опанування індивідом певної системи знань, норм і цінностей, необхідних для ефективного виконання ним соціальних ролей того суспільства, до якого він належить.

Соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід опановує певні знання, норми, цінності, що дають змогу йому функціонувати як повноправному членові суспільства.

У процесі соціалізації формуються найзагальніші стійкі риси особистості, що проявляються в соціально організованій діяльності, регульованій рольовою структурою суспільства.

Соціалізація починається в дитинстві, коли приблизно на 70 % формується людська особистість. Якщо запізнитися, почнуться незворотні процеси. У дитинстві закладається фундамент соціалізації, а діти, ізольовані від суспільства, у соціальному аспекті гинуть, водночас дорослі цілком здатні вистояти духовно й соціально.

Провідним і визначальним початком соціалізації є цілеспрямований вплив – навчання, виховання. Однак соціалізація містить і стихійні, спонтанні процеси, що, так чи інакше, впливають на формування особистості.

Навчання – шкільне, університетське, виробниче або яке-небудь інше – усього лише технічний захід, організований для здобуття знань. Навчання може тривати 12 років, 5 років або 2 місяці, залежно від того, де й чому навчають. Однак навчання предмета й навчання життя – речі зовсім різні. Жодний учитель або заклад освіти не можуть навчити людину бути хорошим сім'янином або діловим партнером. Цьому доводиться вчитися все своє життя, роблячи помилки й виправляючи їх.

Тому до соціалізації найбільше застосовується термін «опанування», а не «навчання». Він ширший за змістом і містить навчання як одну з частин.

Оскільки протягом життя людині доводиться опановувати безліч соціальних цілей, то й процес соціалізації триває все життя.

До глибокої старості людина змінює погляди на життя, звички, смаки, правила поведінки, ролі та ін. Соціалізація пояснює те, яким чином людина з істоти біологічної перетворюється на істоту соціальну.

Соціалізацію підрозділяють на два види.

1. Первинна соціалізація – опанування норм і цінностей у період від народження до формування зрілої особистості. Первинна соціалізація належить до всього, що становить безпосереднє або найближче оточення людини. Первинне середовище – не тільки найближче до людини, але й найважливіше для її формування, тобто на першому місці за значущістю.

2. Вторинна соціалізація – опанування нових цінностей і норм дорослою людиною. Вторинна соціалізація описує тих, хто стоїть на другому рівні впливу, здійснюючи менш важливий вплив на людину. Контакти з такими агентами відбуваються рідше, вони менш тривалі, а їхній вплив зазвичай менш глибокий, ніж у первинних агентів.

Основними *засобами соціалізації*, що забезпечують соціальний контакт між особистістю і суспільством, є: **мова, цінності та норми поведінки, навички й уміння, статуси та ролі, заохочення й санкції.**

Мова – основний інструмент соціалізації. За його допомогою людина приймає, аналізує, узагальнює й передає інформацію, виражає емоції й почуття, заявляє про свою позицію, точку зору, дає оцінки.

Цінності, як ми вже з'ясували, – це ідеальні уявлення, принципи, з якими особистість співвідносить свої вчинки, а норми — засвоєні особистістю суспільні способи мислення, поводження, спілкування.

Навички й уміння – це зразки діяльності. Вони відіграють не тільки поведінкову, а й дидактичну (навчальну) роль у подальшій соціалізації. Утворення навичок і вмінь називають соціалізацією для соціалізації, тому що закріплені в поведінці навички й уміння допомагають швидше й упевненіше опанувати нові навички й уміння. Наприклад, оволодіння комп'ютером значно розширює кругозір фахівця, допомагає йому не тільки отримувати потрібну інформацію, але надає нові навички спілкування в Інтернеті.

Якщо поведінка людини відповідає суспільним (груповим) **цінностям і нормам**, вона отримує соціальне **заохочення** (престиж, гроші, похвалу, успіх у жінок та ін.), якщо не відповідає – **соціальні санкції** (штрафи, осуд суспільною думкою, адміністративні покарання, тюремне ув'язнення й ін.).

За допомогою засобів соціалізації (мова, цінності та норми, навички й уміння, статуси і ролі) стає можливою постійна взаємодія між особистостями, особистістю й агентами та інститутами соціалізації, тобто тими групами, які забезпечують процес входження молодого покоління в суспільство.

З погляду суспільства, соціалізація виникає як сукупність **агентів і інститутів соціалізації**, що формують, спрямовують, стимулюють або обмежують становлення особистості людини.

Агенти соціалізації – це конкретні люди, відповідальні за навчання культурних норм і соціальних цінностей.

Інститути соціалізації – установи, що впливають на процес соціалізації і спрямовують його.

Якщо соціалізація підрозділяється на два види – первинну й вторинну, то агенти та інститути соціалізації також поділяються на первинні та вторинні.

Агенти первинної соціалізації – батьки, брати, сестри, бабусі, дідусі, близькі й далекі родичі, няньки, що приходять, друзі родини, учителі, тренери, лікарі, лідери молодіжних угруповань.

Агенти вторинної соціалізації – представники адміністрації школи, університету, підприємства, армії, міліції, церкви, держави, співробітники телебачення, радіо, партії, суду та ін.

Інститути соціалізації – це формальні організації та офіційні установи.

Первинні інститути соціалізації – це родина, школа, секції, група однолітків та ін.

Родина — один із провідних визначальних інститутів соціалізації. Здійснює функціональний вплив не тільки на формування й соціалізацію, а й на становлення всієї структури особистості. Емпіричні дослідження свідчать, що в конфліктних або неповних родинх відсоток дітей з поведінкою, що відхиляється від норм, значно вищий.

Група ровесників виконує функцію «охорони» від захоплення пріоритету дорослих у процесі соціалізації. Забезпечує появу таких якостей особистості, як самостійність, незалежність, соціальна рівність. Дає змогу проявляти особистості, що соціалізується, нові емоції й почуття, неможливі в родині, нові соціальні зв'язки, статуси та ролі (лідер, рівний партнер, ізгой, маргінал та ін.).

Школа як інститут освіти діє на кшталт суспільства в мініатюрі. Дає нові знання й навички соціалізації, розвиває інтелект, формує цінності й норми поведінки. На відміну від родини, дає змогу зрозуміти значення формальних статусів і ролей (учитель як формальний і тимчасовий начальник). Школа – авторитарніша, рутинізованіша. Її соціальний простір знеособлений, тому що вчителі, директор не можуть бути такими ж ласкавими, як батьки, до того ж будь-який учитель може бути замінений іншою людиною.

Вторинні інститути соціалізації – це армія, церква, засоби масової інформації, університет, держава і її органи тощо.

Засоби масової інформації формують цінності, образи героїв і антигероїв дають зразки поведінки, знання про соціальну структуру суспільства. Діють знеособлено, формально [185].

Армія здійснює специфічну, вторинну соціалізацію (ресоціалізацію). Військова освіта надає можливість молодому офіцерові швидко впровадитися у військову систему. Інша справа – призвані на термінову службу. Різниця цінностей і стереотипів поведінки цивільного й військового життя проявляється різко та часто викликає в молодих солдатів соціальний протест. Це теж своєрідний інститут соціалізації, форма опанування нових соціальних норм. Важливо, щоб такі протести відбувалися на невисокому рівні конфліктності, не викликали в молодих людей психічних потрясінь. Для цього є спеціальна підготовка (допризовні збори, курс молодого бійця), на це спрямовано діяльність командирів, військових соціологів і психологів. Ті, хто давно служить, пройшли вторинну соціалізацію, не стільки протестують, скільки «приміряють» на себе нові ролі «цивільного» життя.

Якщо протест набуває відкритих форм і діє постійно, це означає так звану невдалу соціалізацію.

Соціологічні дослідження свідчать, що коли в процесі соціалізації використовують винятково авторитарний тиск, розрахований на сліпе підпорядкування, то людина, яка потрапила потім у нестандартну критичну ситуацію й опинилася без начальника, не може знайти правильного виходу. Результатом такої кризи соціалізації може бути не тільки невиконання завдання, але й стрес, шизофренія, самогубство. Причина цих явищ криється у спрощених уявленнях про реальність, страх і підозрілість, брак емпатії (співпереживання), конформізм особистості, сформовані при невдалій соціалізації.

Первинна соціалізація найінтенсивніше відбувається в першій половині життя, хоча, зменшуючись, вона зберігається й у другій. Навпаки, вторинна соціалізація охоплює другу половину життя людини, коли вона стикається з організаціями й установами, що належать до інститутів вторинної соціалізації.

Соціалізація проходить етапи, що збігаються з так званими життєвими циклами. Вони знаменують найважливіші віхи в біографії людини. Наприклад, навчання в школі – цикл шкільного життя, вступ до закладу вищої освіти – цикл студентського життя, одруження або заміжжя – цикл сімейного життя, вибір професії й працевлаштування – трудовий цикл, служба в армії – армійський цикл, вихід на пенсію – пенсійний цикл.

Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, набуттям нового статусу, зміною звичного способу життя.

Щоразу, переходячи на нову сходинку, вступаючи в новий цикл, людині доводиться багато чого перенавчатися. Цей процес, розпадаючись на два етапи, дістав у соціології особливу назву.

Десоціалізація – це відучування від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки.

Ресоціалізація – це наступний етап навчання нових цінностей, ролей, правил поведінки замість старих.

Десоціалізація й ресоціалізація є двома сторонами одного процесу, а саме – дорослої або продовженої соціалізації.

Таким чином, соціалізація особистості являє собою процес формування особистості в певних соціальних умовах, процес опанування людиною соціального досвіду, у процесі якого людина перетворює соціальний досвід на власні цінності й орієнтації, вибірково вводить у свою систему поведінки ті норми

й шаблони, які прийняті в суспільстві або групі. Норми поведінки, норми моралі, переконання людини визначаються тими нормами, які прийняті в даному суспільстві. Якщо ж у процесі соціалізації поведінка особистості відхиляється від прийнятих у суспільстві соціальних норм, то така поведінка називається девіантною.

9.5. Девіантна поведінка

Термін «девіантність» має на увазі будь-яке відхилення поведінки, починаючи із найнезначніших провин, наприклад порушення пропускового режиму в установі або запізнення на службу, й закінчуючи найсерйознішими злочинами, наприклад убивством. У вузькому значенні девіантність позначає незначні провini, які не підпадають під статтю карного або навіть адміністративного кодексів. Для більш серйозних форм порушення фахівці застосовують додаткові терміни, а саме делінквентність та злочинність (кримінальна поведінка). Розглянемо форми девіантної поведінки більш докладно.

Девіантна поведінка має на увазі будь-які вчинки або дії, не відповідні писаним або неписаним нормам. Вона завжди оцінюється з погляду культури, прийнятої в даному суспільстві. Ця оцінка полягає в тому, що одні відхилення засуджуються, а інші схвалюються. У деяких суспільствах найменші відступи від традицій, не говорячи вже про серйозні провini, досить суворо каралися. Іноді під контролем перебувало буквально все: довжина волосся, форма одягу, манери поводження.

До групи з максимально схвалюваними відхиленнями можна віднести: національних героїв, відомих артистів, спортсменів, учених, письменників художників та ін.

У групу із засуджуваними відхиленнями слід віднести терористів, зрадників, злочинців, вандалів, циніків, волоцюг тощо.

Критерії девіантності різняться залежно від культури суспільства, історичної епохи. Так, відмова від відвідування церковної служби – девіація з позицій віруючої людини, однак це норма з позицій атеїста.

Убивство на війні дозволяється й навіть винагороджується, але за мирного часу жорстко карається. У Парижі або Амстердамі

проституція легальна (узаконена) і особливо не засуджується, а в інших місцях вона вважається девіантною. Отже, критерії девіантності є відносними для кожної певної культури й не можуть розглядатися й оцінюватися у відриві від неї. Тобто девіантність може проявлятися у різних формах, бути як схвалюваною, так і засуджуваною суспільством.

Делінквентна поведінка – це не карне з погляду кримінального кодексу правопорушення, наприклад дрібне хуліганство, незначне розкрадання продуктів у магазині, зроблене покупцем, дрібне злодійство в транспорті або на ринку, запізнення на роботу, паління в неналежному місці й ін.

Девіантний й делінквентний типи поведінки можна розрізнати таким чином: перша *відносна*, а друга – абсолютна. Те, що для однієї людини або групи — відхилення, то для іншої або інших може бути звичкою й навіть нормою поведінки. Вуличне пограбування представниками соціальних низів може, на їхню думку, вважатися нормальним видом заробітку або способом установалення соціальної справедливості. Але це не відхилення, а злочин, оскільки існує *абсолютна норма* — юридичний закон, що кваліфікує пограбування як злочин.

Кримінальна поведінка являє собою злочинні дії, які не тільки засуджуються, але й караються законом.

Існують різні види злочинності: **професійна, карна, господарська, корислива, організована, політична.**

Під *професійною злочинністю* розуміється здійснення злочинів з метою стягнення коштів для існування. Професійна злочинність являє собою відносно замкнуту, суспільно небезпечну підсистему, що має певні ознаки і характеристики, здатна до самовідтворення кримінальної діяльності.

Карна злочинність становить найбільшу соціальну небезпеку. Її досить різноманітні види відображено в кримінальному кодексі. Це й особливо небезпечні державні злочини, бандитизм, а також порушення правил щодо валютних операцій, навмисне й через необережність вбивства й багато іншого.

Господарська злочинність. До найпоширеніших її видів відносять систематичні ухиляння від сплати податків, великомасштабні банківські афери, кримінальні угоди щодо перерозподілу сировини й матеріалів з державних підприємств.

Сюди ж відносять і посадові злочини, отримання й давання хабарів та ін.

Корислива злочинність відбувається з метою матеріального збагачення через заволодіння чужим майном (власністю, нерухомістю, грошима).

Організована злочинність проявляється у сфері господарської діяльності в поставках незаконних товарів і послуг (зброя, наркотики, алкоголь, секс-бізнес та ін.), це контрабанда, ввіз і вивіз високоприбуткових товарів, металів, енергоресурсів, сировини тощо. На вищій своїй стадії організована злочинність ставить перед собою політичні цілі: проникнення в органи державної влади й керування.

Політична злочинність – зловживання влади проти свого народу з метою політичних перетворень, усунення політичних суперників і інші акції, що впливають на розміщення політичних сил.

До політичної злочинності відносять також убивства депутатів і інших державних посадових осіб, військові авантюри й інші міжнаціональні конфлікти, розв'язані або заохочувані владою, маніпулювання голосами виборців, підкуп виборців, незаконне фінансування виборчих кампаній тощо.

Згідно із прогнозами фахівців, загальна кримінальна ситуація у світі найближчим часом навряд чи поліпшуватиметься. «Беззлочинних» моделей суспільного й державного устрою у світі не існує.

Щоб краще зрозуміти причини девіантної поведінки, звернемося до наукових теорій, які розкривають суть та особливості такої поведінки. Виділяють три основні теорії: біологічну, психологічну та соціологічну.

Згідно з біологічною теорією люди за своєю природою схильні до певного типу поведінки. Їхня біологічна схильність до злочинності відображається у зовнішньому вигляді, що можна ідентифікувати за атавістичними рисами, як скошене чоло, нижня щелепа, що виступає, подовжені мочки вух, рідка борода, надмірна волосистість голови, великі ікла, приплющений ніс, знижена чутливість. На підставі цих ознак Ч. Ломброзо виділив чотири типи злочинців.

1. **Природжений злочинець** має вроджені анатомічні й фізіологічні ознаки, а також патологічні особистісні особливості: відсутність каяття й докорів сумління, схильність до зради, цинізм, марнославство, мстивість, жорстокість, лінощі, любов до оргій і азартних ігор. Здійснює злочини свідомо, обдуманно, діє впевнено.

2. **Душевнхворий злочинець** порушує закон несвідомо в результаті психічної хвороби.

3. **Злочинець за пристрастю** має неврівноважений характер і здійснює злочини нерозважно, у стані афекту.

4. **Випадковий злочинець** порушує закон у результаті збігу обставин, діє нерозважно, ситуативно.

Американський соціальний психолог Вільям Шелдон, також дотримуючись біологічного підходу, зіставив будову тіла й поведінку злочинців за аналогією із собаками: кожній породі, призначеній для виконання певних службових функцій, відповідає певна будова тіла. Він виділив три типи будови тіла в людей з відповідними соматичними, фізіологічними й психологічними характеристиками.

1. **Ектоморф** (грец. екто – поза, зовні; грец. морф – форма) має тонке тендітне тіло, надзвичайно чутливий, нервозний схильний до самоаналізу. До порушення закону не схильний, злочинцем може стати випадково.

2. **Ендоморф** (грец. ендо – усередині) має помірковано повне, м'яке, округле тіло, товариський, уміє ладити з людьми, потурає своїм бажанням. Злочинцем може стати в результаті збігу обставин.

3. **Мезоморф** (грец. мезо – середній, проміжний) має сильне мускулисте тіло, поріг чутливості знижений, активний неспокойний. Цей тип найбільше схильний до кримінальної поведінки.

Проте подальше обстеження злочинців не підтвердили висновків прихильників біологічного пояснення девіації. Нині більшість соціологів ставляться до цієї теорії критично, однак вважають, що при наявності провідного чинника девіації – моральної невихованості – ці аномалії можуть виступати каталізатором у механізмі злочинної поведінки.

Представники психологічної теорії пояснюють девіантну поведінку, зважаючи на психологічні якості, риси характеру,

внутрішні життєві установки, спрямованість особистості, що є почасти вродженими, почасти формуються вихованням і середовищем. Водночас сам вчинок, порушення закону можуть стати результатом психологічного стану девіанта.

З. Фрейд у своєму психоаналізі злочинної поведінки більшу роль відводив родині й умовам дитинства злочинця. Нормальні умови виховання дають баланс трьох підструктур особистості («Воно», «Я», «Над-Я»). Психічні травми в дитинстві порушують цей баланс і сприяють виходу агресивних і антисоціальних імпульсів. Неправильне виховання, що не дало змоги розвинути «Супер-Я», веде до переваги «Воно», що постійно вимагає негайного задоволення своїх бажань.

Сучасні соціальні психологи, пояснюючи девіантну поведінку, приділяють увагу таким проблемам, як рольова дифузія – дисбаланс знайденого почуття «Я» і нездатність повною мірою відігравати відповідну роль у суспільстві, а також криза ідентичності – оцінка внутрішніх цінностей і переоцінка своєї ролі.

Представники соціологічної теорії вважають, що девіантна поведінка формується поєднанням соціальних і психологічних чинників, серед яких вирішальна роль належить впливу зовнішнього середовища. Дюркгейм пояснював, що причиною девіантної поведінки є аномія, яку він визначав, як соціальну ситуацію, «яка характеризується занепадом норм, що керують соціальною взаємодією». Він стверджував, що досить часто девіації (до яких він відносив, зокрема, і самогубства) відбуваються внаслідок відсутності або слабкого функціонування чітких соціальних норм. У подібній ситуації «загальний стан дезорганізації, або *аномії*, збільшується тим, що пристрасті найменше згодні підкорятися дисципліні саме в той момент, коли це є найпотрібнішим». Наприклад, коли відбувається швидка зміна соціальних норм (революція, урбанізація). У цій ситуації люди дезорієнтуються, тому що старі норми скомпрометовані, відторгнені, а нові ще не всім відомі, не усвідомлені, не прийняті й не випробувані на практиці.

Основою на цій ідеї, американський соціолог Роберт Мертон розробив свою *аномічну концепцію девіації*. Він стверджував, що базовою причиною будь-якої девіації є розрив між інституціональними культурними цілями й доступністю соціально схвалюваних засобів для досягнення цих цілей. Серед

безлічі елементів соціальної структури Р. Мертон виділяє два, особливо, на його думку, важливі. Перший – це зумовлені культурою даного суспільства наміри й інтереси, які є «законними» цілями, прийнятними для всього суспільства або ж окремих його верств, *соціально схвалюваними* ними (і тому іменовані *інституціональними*); другий елемент визначає, регулює *соціально схвалювані засоби* (способи досягнення цих цілей) і контролює їх застосування. Мертон вбачав п'ять видів девіантів:

1. **Іноватор.** Цінності суспільства визнаються й життєва мета приймається, але оскільки законними засобами мети не досягти, засоби пропонуються інші, незаконні. Найчастіше іноватор – це злочинець.

2. **Ритуаліст.** Цінності суспільства й диктовані ними цілі життя відкидаються, а законні методи й засоби визнаються. У результаті девіації перед нами портрет ревного бюрократа або невдачливого бізнесмена, або педанта-викладача, для якого виконання повсякденних норм, ритуал повністю витісняють значущі життєві цілі.

3. **Ретреат** (відступник). Цей тип відкидає і цінності і цілями, і законні засоби їх здійснення. Він взагалі залишає цей світ (самогубець) або відходить від нього (наркоман, алкоголік).

4. **Бунтар.** Він не тільки відкидає цінності, цілі й засоби цього недосконалого світу, але й хоче замінити його своїми, ідеальними, що роблять (він свято вірить у це) світ досконалішим. Це – революціонер, що відстоює свій соціальний ідеал.

5. **Конформіст.** Такий тип вважає за потрібне пристосуватися до панівних соціальних цінностей, вписатися в систему соціальних норм, вибрати в житті мету «як у всіх», користуватися тільки схвалюваними суспільством засобами, поступово й послідовно домагатися поставленої мети. Перед нами типовий представник епохи, єдиний недевіант серед п'яти поданих типів, що персоніфікує переважну більшість людей у кожному суспільстві.

Г. Беккер, американський соціолог, запропонував теорію **стигматизації**, або **наклеювання ярликів** (*грец.* стигма – клеймо, мітка для раба або злочинця). У своїй теорії він заперечує психологічні й психіатричні моделі девіантної поведінки, що оголошують девіанта «хворим». Він вважав, що девіація

зумовлена здатністю найвпливовіших груп суспільства (законодавців, суддів, лікарів і ін.) нав'язувати іншим соціальним групам певні стандарти поведінки. На підставі цього він робить висновок, що девіація – це не якість поведінки, вчинку людини, а радше результат співвіднесення її з панівними соціальними нормами, ставлення до неї впливових кіл.

Велика кількість людей щодня порушують які-небудь соціальні норми. Наприклад, правила дорожнього руху при переході вулиці або сон на лекціях, підглядання на іспитах. Але їх не вважають девіантами. Соціологи називають таку поведінку «первинною девіацією». Проте приведення у поліцію, порушення кримінальної справи, відрахування з академії ставлять на людині стигму, ярлик девіанта. Це вже «вторинна девіація», після чого оточення починає спілкуватися з нею як з девіантом. Вторинній девіації сприяють не тільки офіційні особи (начальник, поліція). Представники деяких професій, що остаточно визначають, чи є девіантом та або інша людина, несуть особливу відповідальність перед суспільством. У зв'язку з цим підвищується, наприклад, відповідальність лікаря за визнання тієї або іншої людини девіантом.

Розглядаючи девіацію як соціальний процес, Н. Смелзер вважає, що в ньому слід виділяти такі стадії: створення норм, здійснення девіантного вчинку, визнання людини девіантом (вторинна девіація), стигматизація і її наслідки, колективні форми девіації.

Питання для самоперевірки

1. Визначте й порівняйте поняття «особистість», «людина», «індивід».
2. Опишіть внутрішню структуру особистості.
3. Назвіть основні типології особистості.
4. Що таке «соціалізація особистості»?
5. Охарактеризуйте поняття «десоціалізація» й «ресоціалізація».
6. Основні етапи соціалізації й життєві кризи особистості (за Е. Еріксоном).
7. Соціалізація та соціальний контроль.
8. Девіантна, делінквентна й кримінальна поведінка.
9. Опишіть сутність соціологічної концепції особистості.
10. Особистість і фундаментальні цінності суспільства.

Розділ 10

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

10.1. Молодь як специфічна соціально-демографічна група

Соціологія молоді як окрема спеціальна соціологічна теорія виникла у 60-х роках ХХ століття. Її поява була обумовлена «молодіжними революціями» у Європі та США, які сприяли підвищенню уваги дослідників до молодіжних проблем, конфліктів між поколіннями, ролі молоді в соціальних змінах. На цій хвилі стали популярними ідеї К. Гросса про молодість як перехідний вік, К. Манхейма про нове покоління як джерело соціального прогресу, Л. Фойєра про молодь як джерело конфліктів між поколіннями, М. Мід про типи культурного контакту поколінь на різних етапах історичного розвитку та ін. [98].

У 70–80-х роках минулого століття «молодіжні революції», які виступали засобом вираження протесту молоді, поступово втратили соціальну гостроту, оскільки зміни, які відбувалися у суспільстві, актуалізували інші проблеми, пов'язані з вихованням молодого покоління. Західна молодь, в умовах динамічно мінливого суспільства, була простимульована розвитком нових видів економічних відносин, оснований на гнучких формах постіндустріального капіталізму. Соціальний протест молоді поступився місцем інтеграції молодих індивідів у систему суспільних відносин.

У науковій літературі щодо появи молоді як соціально-демографічної групи виділяються дві протилежні точки зору: прихильники першої стверджують, що молодь існує вже в найдавнішу епоху розвитку людства, представники другої – говорять про те, що до ХХ століття світ не знав молоді. На наш погляд, друга точка зору більш ґрунтовна та доказова.

Дійсно, і до ХХ століття існували люди у віці 14–30 років (молоді люди), їх частка в суспільстві була навіть вищою, ніж у наш час: давалися взнаки висока народжуваність та низька середня тривалість життя (так, у первісному суспільстві вона становила 21 рік, в Античному Римі – 27 років, а в Російській імперії кінця ХІХ століття – 48 років), але чи можна вважати дану вікову категорію молоддю? Сільські та міські (фабричні) хлопці

та дівчата з 12–14 років працювали нарівні з дорослими, одружувалися вони теж рано, отже, з дитинства, минаючи молодість, вони відразу переходили в дорослість. Тільки на рубежі XIX–XX століть у високорозвинених (індустріальних та постіндустріальних) суспільствах формується молодіжний вік, пов'язаний з певним періодом життя людини – молодістю. Завдяки цьому проміжному етапу у житті людини, коли дитинство вже закінчилося, а відповідальна, обтяжена професійними та сімейними турботами дорослість ще не настала, формується особлива соціальна група – молодь, яка має такі специфічні параметри: вікові межі та соціально-психологічні особливості; специфічний соціальний статус, рольові функції; соціокультурну поведінку; бере участь у процесі соціалізації та ін. Таким чином, молодь як відносно самостійна соціально-демографічна група – явище для суспільства нове, яке історично склалося в другій половині XIX століття – першій половині XX століття.

Таким чином, поступово формується нова галузь соціологічного знання – соціологія молоді, в рамках якої, на основі поєднання теорії та практики, молодь досліджується як соціальна спільність (соціально-демографічна група). Об'єктом вивчення соціології молоді є молоде покоління, яке, як специфічна соціально-демографічна група, характеризується віковими параметрами, специфікою соціально-психологічних властивостей та особливим соціальним статусом [131].

Життєвий цикл кожної людини складається з кількох основних вікових періодів: народження, дитинство, молодість, зрілість, старіння та смерть. Молодість – це проміжний етап між дитинством та дорослістю, який у біологічному аспекті характеризується завершенням статевого дозрівання індивіда, а в соціальному – необхідністю його життєвого самовизначення та набуття самостійності. Як етап життєвого циклу, молодість біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов'язані з нею соціальний статус та соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного ладу, культури та властивих даному суспільству закономірностей соціалізації. Так, не завжди можна чітко пояснити, до якої вікової категорії належить індивід, який досяг, наприклад, 20 років. Об'єктивна реальність свідчить про те, що одні люди вже в 13–14 років працюють, а інші ще в 30 років продовжують процес

навчання; одні люди в 13-14 років самостійні, а інші і в 30 років перебувають під опікою батьків. З молодістю, як віковим етапом життєвого циклу людини, співвідноситься молодь, для якої характерна низка парадигмальних положень:

1) молодь можна трактувати як соціальну спільність, як специфічну культурну підсистему (молодіжна субкультура);

2) протягом життя у молодих людей можна виділити загальні життєві ситуації, особливості поведінки та свідомості, пов'язані із впливом суспільства (соціалізацією);

3) слід визнавати диференційованість молодіжного середовища [162].

Отже, молодь – це соціальна група, яка має певні вікові межі і, у зв'язку з цим, соціально-психологічні особливості; яка характеризується специфікою соціального статусу та рольових функцій; нестандартною соціокультурною поведінкою; особливостями процесу соціалізації, що обумовлений соціальними взаємодіями та суспільними процесами.

Слід зазначити, щодо молодих індивідів, для характеристики їхньої спільності, поряд з поняттям «молодь» досить часто використовується термін «молоде покоління». Молоде покоління можна розглядати як соціальну спільність, яка має такі атрибути: єдину функцію, що визначає діяльність спільності; значущість, авторитетність зазначеної функції для всіх членів спільноти; почуття відокремленості, дистанції від інших; єдність ідеалів; солідарність, нормативний початок; значущість статусу, престижу, іміджу своєї групи. Водночас молоде покоління внутрішньо диференційоване, а підставами диференціації виступають вік, субкультура, стратифікація та інші показники, відповідно до яких можна виділити міську та сільську молодь; працюючу, учнівську, непрацюючу молодь; підлітків, юнаків, молодих людей та ін. Спільними рисами молодого покоління зазвичай є: безкорисливість та чуйність; особлива емоційна сприйнятливність; прагнення до ідеалу; прагнення до максимальної самореалізації; почуття нового. Крім того, для молодого покоління характерні ініціативність; антидогматизм; романтичність; готовність долати труднощі; прагнення до самовизначення; прагнення до іншого, в порівнянні зі старшими, стилю життя; впевненість у собі, честолюбство, прагнення до успіху; прагнення до оновлення; орієнтація на майбутнє.

10.2. Вікова стратифікація молоді

Однією з найважливіших характеристик молодого покоління є вік, який, у більшості випадків, визначається як кількість років, прожитих індивідом, і є хронологічною складовою його життєдіяльності. Однак молодь, як біосоціальна спільність, характеризується не тільки хронологічними віковими параметрами, в науковій літературі вже давно обговорюється питання про співвідношення біологічного, соціального та психологічного вікового розвитку людини. Згідно з біологічною складовою, вік – це певний етап розвитку організму індивіда, з психологічною – вік – це конкретна стадія психічного розвитку індивіда; із соціальною – вік – це місце, яке посідає певна вікова група в суспільстві. В сукупності – вік – це єдність впливу на людину зростання, фізіологічного та нервово-психологічного дозрівання в умовах її життєдіяльності та виховання, тобто вік індивіда є кількістю хронологічних років у сукупності з духовним розвитком особистості.

Найважливішою характеристикою віку людини є вікові межі, які являють собою нормативний показник, який визначає межі того чи іншого вікового періоду розвитку індивіда. Прийнято розрізняти нижню вікову межу, яка характеризує вступ індивіда в певний віковий період, та верхню вікову межу, яка характеризує вихід з нього.

Виділення вікових меж молодості є однією з найважливіших задач соціології молоді, без розв'язання якої системний соціологічний аналіз молодого покоління неможливий. У той же час, ця задача пов'язана з певними труднощами, оскільки віковий розвиток індивіда визначається сукупністю чинників (умови життя, вплив природного та соціального середовища, виховання, провідна діяльність тощо). Це означає, що співвідношення біологічного та соціального в різні періоди життя індивіда неоднакове, тому встановлення вікових меж молодості здійснюється з позиції двох підходів: статистичного (демографічного) та соціологічного.

Статистичний підхід ґрунтується на біологічній складовій віку, а вікові межі молодості встановлюються виходячи із стадій фізіологічного розвитку індивіда. На основі цього підходу в 1960 році в декларації ООН вікові межі молоді закріплювалися в

інтервалі 15–24 років, а в наш час – в інтервалі 13–30 років. У законодавстві багатьох країн вікові межі молодості також встановлюються статистично: найчастіше в законодавствах про молодь в економічно розвинених країнах трапляється 25-річний віковий поріг, хоча для окремих правовідносин він може бути вищим за 30 років, або нижчим за 21 рік. Наприклад, у законі про молодь у колишній Німецькій демократичній республіці верхня вікова межа молодого покоління була проведена на 25-річній позначці, а в Кодексі про дітей та молодь республіки Куби – на 30-річній. В Угорському Законі про молодь взагалі не існує вікових меж, що виділяють дану соціально-демографічну групу. В українському законодавстві нижньою віковою межею молоді є вік 13–14 років, верхньою – є вік 30–35 років.

Статистичні, конкретно-соціологічні та інші дані підтверджують, що біологічний розвиток індивіда може не збігатися з його соціальним розвитком. Це означає, що настання та завершення молодості в соціальному розумінні може не збігатися з настанням та завершенням молодості в біологічному плані. Наприклад, дані, отримані в галузі медицини та фізіології людини, підтверджують, що «біологічна» молодість закінчується до 21 року у чоловіків та 20 років у жінок. Але завершення соціальної молодості в одних аспектах відбувається раніше, в інших – значно пізніше зазначених для біологічної молодості термінів [18].

Зокрема, у дорослу поліклініку дітей раннього віку (з 1 року до 16 років) можуть переводити вже з 15 років. Отримання паспорта молодими людьми, настання кримінальної відповідальності у багатьох країнах світу відбувається раніше 20–21 року (в Україні кримінальна відповідальність настає з 14 років, а паспорт видають з 14–16 років). Створювати сім'ю чоловіки можуть у 18 років, а жінки – в 17. У СРСР і в нинішній Україні молодими науковцями вважаються особи до 35 років (при цьому вони, як представники молоді, мають право на низку пільг). Мінімальний вік військової служби становить 22–27 років (Закон про військовий обов'язок). У сфері торгівлі вік обмеження в придбанні алкогольних напоїв становить 21 рік (Правила торгівлі).

Водночас, молодь – явище конкретно-історичне, яке залежить від характеру розвитку суспільства, відповідно встановлення універсальних, абсолютно жорстких вікових меж

молоді неможливе. Незважаючи на те, що в декларації ООН кордони молодіжного віку визначені в інтервалі 13–30 років, уточнюється, що вони можуть змінюватися в широких межах. Ці кордони історично мінливі, вони не можуть бути жорсткими для різних молодих людей, груп молоді, країн та культур. Це певною мірою характерно для соціологічного підходу до встановлення вікових меж молоді, який базується на соціальній складовій віку.

У сучасних умовах встановлення нижньої вікової межі молоді співвідноситься з процесами акселерації та зазнає впливу двох протилежних чинників: фізіологічно молоді люди раніше стають зрілими (дорослими), але в соціальному плані вони довше залишаються дітьми – неповнолітніми. Таким чином, простежується тенденція до зниження нижньої вікової межі молодого покоління.

Щодо верхньої вікової межі молоді, то вона також гнучка, рухлива, супроводжується переходом людини в дорослість та виконанням таких соціально-правових зобов'язань:

по-перше, повна економічна самостійність, тобто відповідальність за придбання необхідних для існування засобів та здатність їх створювати;

по-друге, особиста самостійність, що передбачає свободу прийняття рішень без сторонньої допомоги;

по-третє, освоєння однієї або декількох професій, а також отримання професійного визнання в одній з них;

по-четверте, самостійне розпоряджання коштами, які необхідні для існування і досягнення певного соціального статусу як у соціальній, так і в політичній сферах;

по-п'яте, створення власного сімейного вогнища, взяття на себе відповідальності за його підтримку і керування, включення у виховання одного або декількох дітей.

Виходячи із зазначених обставин верхня вікова межа соціальної молодості в сучасному суспільстві відсувається з 25–26 років до 30–31 року включно, а вікові межі молоді встановлюються в межах 13–30 років, але залежно від певних обставин можуть суттєво змінюватися.

Серед вітчизняних дослідників одним з перших вікову стратифікацію молодості з виділенням відповідних підгруп запропонував у 1941 році В. В. Бунак (табл. 2).

Таблиця 2

Вікова градація за класифікацією В. В. Бунака

Вік	Стать	
	Ч	Ж
Підлітковий	13–17	12 (16–17)
Юнацький	17–20, 20–25	17–20
Дорослий	25–35, 35–45	20–30, 30–40

Згідно з поданою класифікацією в житті людини виділяються прогресивна, стабільна та регресивна стадії. Підлітковий вік, на думку В. В. Бунака, співвідноситься з прогресивною стадією, молодість – з прогресивною та стабільною стадіями, дорослість – зі стабільною стадією.

У 1965 році, в результаті наукової дискусії, присвяченої проблемам вікової періодизації життя людини, було прийнято таку вікову схему (табл. 3).

Таблиця 3

Вікова періодизація життя людини

Періоди	Кордони
Новонароджені	110 днів
Немовлята	10 днів – 1 рік
Раннє дитинство	1–3 роки
Перше дитинство	4–7 років
Друге дитинство	8–12 років (Ч), 8–11 років (Ж)
Підлітковий вік	13–16 років (Ч), 12–15 років (Ж)
Юнацький вік	17–21 рік (Ч), 16–20 років (Ж)
Зрілий вік I	22–35 років (Ч), 21–35 років (Ж)
Зрілий вік II	36–60 років (Ч), 36–55 років (Ж)
Похилий вік	61–74 роки (Ч), 56–74 роки (Ж)
Старечий вік	75–90 років (Ч) і (Ж)
Довгожителі	90 років і старше (Ч) і (Ж)

На підставі поданої періодизації у 80-х роках ХХ століття було розроблено вікову градацію молодого покоління. Слід зазначити, що така градація базується на біологічній та

хронологічній складових віку. Залежно від соціальної складової, в науковій літературі пропонується така вікова градація молоді: *від 13–14 до 16–17 років — старші школярі; від 16–17 до 20–21 років — індивіди періоду громадянського становлення; від 20–21 до 25–26 років — особи першого молодого громадянського віку; від 25–26 до 29–30 років — особи другого молодого громадянського віку.*

Отже, межі молодіжного віку зумовлені насамперед особливостями підготовки і вступу молоді у продуктивне життя. На цій основі вони фіксуються у відповідних нормативно-правових документах, в яких визначаються право і можливість молодих людей займатися самостійною професійною діяльністю найрізноманітнішого характеру, нести відповідальність за свої вчинки тощо.

10.3. Психологічні особливості молодого покоління

Вікові межі молодого покоління, як соціальної спільноти, визначають його психологічні особливості. Якщо в біологічному плані молодість – це період досягнення фізіологічної зрілості, а в соціальному – досягнення самостійності в прийнятті рішень, то в психологічному плані для кожного індивіда молодість – це період формування характеру та самоідентифікації. Формування характеру включає в себе розвиток таких складових, як: самосвідомість, світогляд, критичне ставлення до навколишньої дійсності.

Самосвідомість – це цілісне уявлення індивіда про самого себе, емоційне ставлення до самого себе, самооцінка своєї зовнішності, інтелекту, морально-вольових якостей, усвідомлення своїх достоїнств та недоліків. Самосвідомість виступає джерелом цілеспрямованого самовдосконалення та самовиховання молоді людини.

Світогляд – це цілісна система поглядів, знань і переконань індивіда, його життєва філософія, яка спирається на засвоєні раніше знання і на здатність до абстрактно-теоретичного мислення, без чого розрізнені знання не складаються в єдину систему. Світогляд стає основою взаємодії молоді людини із соціальним оточенням.

Критичне ставлення до навколишнього світу – це прагнення індивіда заново та критично осмислити навколишнє середовище, самоствердитися, створити власні теорії сенсу життя. Для молоді людини властиві максималізм суджень, своєрідний егоцентризм мислення: розробляючи свої теорії, вона поводить себе таким чином, що начебто світ мав би підкорятися її теоріям, а не теорії дійсності.

Узагальнюючи сказане, можна виділити такі соціально-психологічні особливості молодого покоління:

1. Змінюється ставлення до себе і навколишнього світу, формується самооцінка.

2. Формується почуття дорослості, з'являється оцінка власних здібностей, потреб, прагнень, здійснюється спроба побудови певних життєвих планів.

3. Для молоді характерний високий ступінь емоційності в поведінці та відносинах, вона більшою мірою схильна до психологічних криз.

4. Молодому поколінню властива орієнтація на внутрішні проблеми і прагнення до ізоляції, самотності.

5. Молоді люди прагнуть до самостійності в поведінковому, емоційному, моральному аспектах.

6. У молодіжному середовищі змінюються пріоритети у взаємовідносинах: більш значущими стають відносини з однолітками, менш значущими – відносини з представниками старшого покоління.

7. Для молоді характерна категоричність суджень, юнацький максималізм.

10.4. Молодіжна субкультура

У сучасному суспільстві проявляється значне різноманіття субкультур, проте найчастіше поняття «субкультура» використовується при дослідженні молодого покоління та аналізі явищ девіації, що обумовлено певними чинниками. По-перше, для молоді в набагато більшому ступені характерне прагнення до групової ідентичності та протистояння традиційному світу дорослих. Молоде покоління відрізняють риси скороминучості, нестійкості бажань, нетерпимості, зухвалості, які ускладнюються

переживаннями амбівалентності (вже не дитина, але ще не дорослий) соціального статусу. Саме це гуртує молодих людей у відносно однорідні за віком та соціальною належністю групи однолітків, які задовольняють типові потреби в стилі поведінки, моді, дозвіллі, міжособистісному спілкуванні. У молодому віці недосконалість навколишнього соціального світу відчувається найбільш гостро. Відповідно, виникає або бажання цей світ переробити (варіант «заколоту»), або відгородитися від нього та створити свій власний світ (варіант «відходу»). По-друге, неформальне спілкування в житті молодих людей має набагато більш суттєве значення внаслідок того, що професійні, матеріальні, кар'єрні, сімейні турботи ще не набули домінуючої ролі [98].

Молодь схильна до субкультури як завдяки об'єктивному чиннику власної специфічності по відношенню до інших груп суспільства, так і внаслідок того, що субкультура є частиною життєвих стратегій молодих людей, в основі яких лежать самоствердження, самоідентифікація та формування ставлення до навколишнього світу. Однак природна схильність молодих людей до субкультурності аж ніяк не означає того, що більшість з них являють собою ті чи інші субкультурні групи або що вся молодь є такою групою по відношенню до решти суспільства.

Таким чином, молодіжна субкультура – це культура, вироблена самим молодим поколінням, яка характеризує спільність стилю життя, поведінки, групових норм, цінностей та стереотипів молодих людей.

Одним із перших проявів специфічної молодіжної культури у світі був рух «бітників» (або «розбите» покоління) наприкінці 40–50-х років ХХ століття в США. З точки зору поширеності як способу життя, цей рух не був масовим, але його історичне значення для розвитку молодіжних субкультур у США та світі полягало в тому, що з нього фактично вийшли інші провідні субкультури.

Ставлення бітників до загальноприйнятої моралі і до законів було більш ніж критичним. Презирство до моральних і правових норм, зокрема, виражалося в поширенні в середовищі бітників наркотиків. Суттєве значення для формування бітників мала Друга світова війна, повернувшись з якої, багато молодих

американців не змогли знайти собі місця в житті, а багато хто і не бажав його шукати. Ідеологічні та літературні витoki руху бітників можна знайти в літературних творах 1920-х років, герої яких (особливо у Е. Ремарка та Е. Хемінгуея) також відрізнялися невлаштованістю та розгубленістю.

До кінця 40-х років ХХ століття зараховують формування ще однієї субкультури в США, яка згодом поширилася по всьому світу – байкерів (або рокерів). За однією з версій, наприкінці 40-х – початку 50-х років льотчики прославленої в роки війни ескадрильї «Ангели пекла» були демобілізовані за непотрібністю. Звиклі до швидкості та свободи польоту, багато хто з них знайшли альтернативу літаку за кермом мотоцикла. Спочатку вони збиралися у невеликі групи, їздили по країні, намагаючись знайти своє місце в мирному житті. Багато з них згодом осіли в невеликих містечках, відкрили свої майстерні з ремонту автомобілів та мотоциклів, тату-салони або ж подалися у фермери і стали добропорядними та законослухняними громадянами. А ті, кого не влаштовувало спокійне життя, збиралися в «банди» мотоциклістів та відправлялися на пошуки пригод та заробітку.

На відміну від бітників, у байкерів не було ідеологів-інтелектуалів, і сама ця субкультура у масовій свідомості американського суспільства протягом тривалого часу була пов'язана не стільки з мотоциклами, скільки з криміналом.

Уніформою байкерів були чорні шкіряні куртки, шкіряні жилетки, штани, грубі армійські черевики або чоботи. В подальшому байкерська мода вплинула на стильпанків та металістів. Ряди байкерів у США істотно поповнилися після війни у В'єтнамі, коли в країну повернулися солдати, багатьох з яких, так само, як і після Другої світової війни, ніхто особливо не чекав. Тоді ж в атрибутику байкерів увійшла нацистська символіка як символ протесту проти суспільної моралі.

До початку 50-х років належить формування першої масової молодіжної субкультури Великобританії – «тедді-бойз» або «теддіз». У воєнні роки в Англії виник соціальний феномен, названий згодом терміном «тінейджері». Покинуті протягом тривалого часу напризволяще підлітки несвідомо вимагали нового до себе ставлення. Стиль одягу «тедді-бойз» був реакцією на сталий у британському суспільстві після війни консервативний

стиль – довгі однобортні піджаки та вузькі штани. «Тедді-бойз» доповнили їх елементами «ковбойського» стилю. Головне, що вони хотіли показати своїм зовнішнім виглядом, це гіперболізовану мужність та сексуальність. Крім одягу, «тедді-бойз» відрізнялися агресивністю та хуліганством.

Якщо поява «тедді-бойз» у післявоєнній Великобританії була багато в чому наслідком кризи соціалізації підлітків з небагатих родин, які перебували без нагляду батьків, то у 50-ті роки Англія переживала економічний бум. У молодих людей з'явилися кишенькові гроші, в країні почала розвиватися індустрія розваг. Унаслідок цього виникла субкультура «модів» (mods), що була націлена на стильність у зовнішньому вигляді (вузькі комірці сорочок, підігнані костюмчики, обов'язково білі шкарпетки та акуратні зачіски).

Однак справжній бум молодіжних субкультур почався не у Великобританії, а в США в середині 1960-х років. Одним з найбільш впливових молодіжних рухів у США та в усьому світі стали хіпі, які поєднали бунтарство проти системи з відходом від неї, зі створенням власного світу, паралельного існуючому. Величезну роль у формуванні субкультури хіпі відіграла еволюція рок-н-ролу, який до другої половини 1960-х років з танцювальної музики та засобу протесту перетворився на своєрідну філософію.

Основою ідеології хіпі була проповідь любові та ненасильства, повне заперечення війни та пацифізм. Любов у розумінні хіпі була засобом для подолання роз'єднаності між людьми, для створення всесвітнього братства. Багато в чому ідеологія любові була запозичена хіпі в індуїзмі і буддизмі, які почали активно проникати в 1960-ті роки у США та Європу.

Філософія любові органічно поєднувалася із сексуальною свободою та розкутістю. На рівні поведінкових практик проповідь необхідності любові звелася до свободи від сексуальних обмежень, якій сприяло поширення наркотиків.

Зіткнувшись з небажанням суспільства перетворюватися за їхніми стандартами, хіпі стали втікати до природи та створювати свої комуни, вільні від норм суспільства. У комунах багато з них починали обробляти землю, харчуватися і одягатися плодами своєї праці. Символом їхньої належності до природи було довге

волосся, розірваний одяг з натуральної тканини, розшитий квітами, часто – босі ноги.

З початку 1970-х у США рух хіпі пішов на спад. Початок економічної кризи підірвав можливість більшості молодих людей безбідно існувати на кошти батьків. Приплив «нової крові» в хіпівські комуни вичерпався. Старі хіпі після тривалих наркотичних практик деградували. Комуни хіпі стали криміналізуватися, від братської любові залишалось небагато. Більшість з хіпі йшли з комун, кидали наркотики, одружувалися та починали працювати.

Друга хвиля руху хіпі сформувалася на початку 1980-х, і до кінця 80-х вона припинилася. Але в середині 1990-х несподівано заявила про себе третя хвиля хіпі.

Наступною субкультурою, яка втягнула у свою орбіту молодь та фактично змінила культуру хіпі, став панк. Ідеологією панків була філософія «втраченого покоління»: змінити світ на краще не можна, життя втратило сенс, майбутнього немає. Тому плюй на все і на себе, роби те, що заманеться зараз. Панки хуліганили на вулицях та в кінотеатрах, зухвало трималися по відношенню до поліцейських та зачіпали перехожих. Так вони висловлювали свій протест світові. Саме слово *punk* означає покидьки. Основна мета панків – шокувати суспільство – досягалася за допомогою зухвалого способу життя та відповідного іміджу. Теза «Майбутнього немає» знайшла вираз у саморуйнівній поведінці – вживанні великої кількості алкоголю та наркотиків. Зовнішній вигляд панків також мав відлякувати обивателів.

Фактично одночасно з панк-культурою у світі почала поширюватися ще одна субкультура – растамани, растафарі або просто «раста». Растамани являли собою релігійну секту, яка виникла на початку 1930-х років на Ямайці. Її засновником був християнський проповідник Маркус Гарві. Основні положення растаманів сформулював Леонард Хоуелл. Серед них були: куріння марихуани (ганджа) – «трави мудрості» – для позбавлення свідомості від західного раціоналізму та глибокого проникнення в містичну суть речей та подій, дотримання низки заборон – не їсти свинину, молюсків, рибу без луски, не курити тютюн, не пити ром та вино, не вживати сіль, оцет, коров'яче

молоко, не грати в азартні ігри. Оскільки Бог створив людину за своїм образом та подобою, то будь-яке спотворення божественного вигляду, в тому числі стрижка та гоління, – гріх. Растамани стали носити довге волосся, що утворюють локони – так звані «дреди». Растамани вивчали історію та культуру Африки, культивували африканську кухню [98].

У 1960-ті роки растаманська культура стала дуже популярною серед кольорової молоді Великобританії, США та Канади завдяки масовій еміграції з Ямайки, а в 1970-ті знову ж таки завдяки музиці (стиль «реггі», особливо у виконанні Боба Марлі) стала молодіжною модою, яка охопила і білу молодь.

Рух скінхедів також бере початок наприкінці 1960-х років. До речі, до кінця 1970-х років в їхній ідеології не було нічого нацистського. Перші скінхеди були вихідцями з незаможних британських сімей, улюбленою розвагою яких були походи на футбольні матчі та бійки з уболівальниками інших команд. Неонацистська хвиля проявилася в субкультурі скінхедів з кінця 1970-х. Але не менш впливовим був рух червоних скінхедів. Спочатку ідеологія скінхедів висловлювала протест проти капіталізму, експлуатації. Популярним серед них було татування з розп'ятим Христом та інтерпретацією «розп'ятий капіталізмом». Мода скінхедів також змінювалася протягом років. Класичним одягом перших скінхедів були черевики зі сталевим носком, підтяжки (обов'язковий атрибут), джинси. Згодом поширилися шкіряні куртки. Вживання міцних напоїв не віталось. «Фірмовим» напоєм було пиво.

Якщо соціальною базою першої хвилі скінхедів кінця 60-х – початку 70-х було робоче середовище, то в другій хвилі переважали безробітні, андерклас. У андерклас традиційно прийнято включати соціальні групи, що займають нижні «поверхи» соціальної ієрархії. Найважливішими характеристиками андеркласу вважаються соціальний паразитизм, існування на державні та інші допомоги, неможливість (а найчастіше) і небажання змінити своє становище в суспільстві, передавання відповідного статусу з покоління в покоління.

До 60-х років ХХ століття зараховується і формування субкультури, яка охопить величезну кількість молоді в найрізноманітніших країнах. Йдеться про субкультуру хакерів.

Як не дивно, вона виникла в ті роки, коли персональних комп'ютерів не було. Рух хакерів виник і розвинувся завдяки студентам Массачусетського технологічного інституту, одного з кращих технічних освітніх закладів США, де термін «хакер» вживався в лабораторії «моделювання переміщення залізничних составів» (Tech Model Railroad Club) і означав «розкладання до гвинтика» електричних поїздів, колій і стрілок для пошуку нового способу прискорити рух поїздів. Поняття «хакер» використовується для позначення того, хто використовує свою винахідливість для досягнення компактного і оригінального рішення в технічному розумінні [98].

У 1970-х роках розвиток телефонних мереж породило першу спеціалізацію в субкультурі «хакерів». Хакери, які спеціалізуються на роботі голосових мереж (телефонні мережі, комунікаційне обладнання), стали називатися «фрикер» або «франкер». Телефонні хакери займалися зломом регіональних та міжнародних мереж заради отримання можливості дзвонити безкоштовно.

На початку 80-х діяльність телефонних хакерів стала зміщуватися в бік комп'ютерної техніки, з'явилися перші дошки електронних оголошень, які скорочено називалися «BBS». Дошки електронних оголошень «Sherwood Forest» та «Catch-22» були попередниками груп новин Usenet та електронної пошти. Вони стали місцем зустрічей хакерів, які обмінювалися там новинами, продавали один одному цінні поради, а також торгували вкраденими паролями та номерами кредитних карт.

Почали формуватися групи хакерів. Одними з перших стали «Legion of Doom» в США та «Chaos Computer Club» у Німеччині. Їх діяльність не залишилася непоміченою суспільством, а в 1983 році вийшов перший художній фільм про хакерів. Фільм «Військові ігри» розповідає про підлітка, який намагається зламати комп'ютер виробника відеоігор, але замість цього проникає в головний військовий комп'ютер, який імітує ядерну війну. Частина молоді підхопила художній образ, як протиставлення суспільству дорослих, та звернула свій погляд на галузь інформаційних технологій, що бурхливо розвивається. З'явилися сотні підлітків-любителів, які намагалися стати хакерами, втілити в життя перший образ «героя-бунтаря»,

створеного Голлівудом. У 1984 році з'явилися перші друковані хакерські видання – журнал «2600».

Наприкінці 80-х і протягом 90-х років ХХ століття хакерський рух став потужною силою, здатною дестабілізувати суспільні структури, та одним з головних об'єктів вивчення державними органами та міжнародними правозахисними організаціями.

У 1990-ті формується новий образ хакерської субкультури, для якого найбільш характерним є інтерес до новинок комп'ютерної техніки, пристроїв зв'язку та програмних засобів. Відмінною рисою хакерів цього періоду стає світоглядне обґрунтування злому комп'ютерних систем. Початок ХХІ століття – це етап інституціалізації хакерів, активної пропаганди цінностей та принципів хакерської субкультури через засоби масової інформації.

10.5. Розвиток молодіжних субкультур в Україні

В Україні, а до цього – в СРСР розвиток молодіжних субкультур мав свою специфіку. Особливо це було характерним у 1950–1970-х роках, коли становлення та розвиток багатьох субкультур був калькою з європейського та американського зразків. Наслідування вело до того, що розвиток власних субкультур спізнивався на кілька років у порівнянні з оригіналом, і дуже часто основні прояви субкультури були спотворені до невпізнання.

Фактично першою молодіжною субкультурою в Україні були стиляги. Цей рух оформився в середині 1950-х у великих містах. Головною відмінною рисою стиляг було наслідування західного, перш за все, американського стилю одягу, музичного смаку. Слово стиляги було введено в обіг фейлетоністами поряд з таким епітетом, як «цвіль». Самі представники цього руху це слово не любили. Але слово *стиль* було для них ключовим.

Держава вела боротьбу зі стилягами. У місцях їх скупчення періодично проходили рейди міліції та комсомольських організацій. Їм вистригали жмут волосся та розпорювали штани-дудочки. Початком загасання руху стиляг було, як не дивно, тимчасове відкриття «залізної завіси».

Рух хіпі в Радянському Союзі почався наприкінці 1960-х. У вітчизняному середовищі хіпі вважається, що цей рух зародився 1 червня 1967 року, коли перші хіпі вийшли в Москві на Пушкінську площу та закликали відмовитися від насильства.

Рух панків виник наприкінці 1970-х. На відміну від хіпі, у панків СРСР була більш потужна соціальна база – молодь індустріальних центрів.

Сплеск молодіжних субкультур у СРСР (молодь, яка до них належала, тоді називали «неформалами») зараховується до другої половини 1980-х. Тоді почала валитися «залізна завіса», в країну масово проникали західні культурні реалії, зменшився ідеологічний контроль. Однією з провідних субкультур того часу були «металісти» – шанувальники важкого року.

Зовнішній вигляд шанувальників «хеві метал» практично не відрізнявся від американських та західноєвропейських аналогів і висловлювався в наслідуванні і копіюванні атрибутики своїх кумирів, співаків «металевих» рок-команд («Kiss», «AC/DC», «Iron Maiden», «Excerpt», «Metallica» та ін.). Обов'язковими атрибутами металістів були шкіряні куртки і напульсники в заклепках, пов'язки на шию або на плечі, також проклепані або унізані металевими шипами, шкіряні ремені, значки, часто саморобні, з фотографіями кумирів або косою блискавкою. Дуже часто музичний стиль був лише приводом для того, щоб вести відповідний стиль життя або просто сповідувати подібний стиль в одязі. Дослідники наводили такі дані: найчастіше металістами ставали вихідці з робітничого середовища, учні ПТУ. Однак серед них були також учні технікумів та вишів.

У сучасній Україні найбільш масовими молодіжними субкультурами є футбольні фанати, байкери, толкіністи, косплеї, ролевики, рейтери, хіпстери та ін.

Різноманітні форми підтримки улюблених футбольних команд своїми вболівальниками склалися ще в 30-ті роки, коли футбол був аматорським у повному розумінні слова і футболісти працювали в трудових колективах (інакше кажучи, в середовищі своїх уболівальників). Реально про існування фан-руху, який був би носієм певної субкультури, можна говорити починаючи з 70-х років. Територіально фан-рух обмежувався низкою великих міст: Київ, Донецьк, Харків, Львів та ін., а чисельно не перевищував

кількох сотень людей. Пізніше, завдяки професіоналізації футболу в Україні, виникла сучасна практика організованих виїздів фанатів провідних футбольних клубів України для підтримки команди на іграх в інших містах.

На простори нинішньої України байкерський рух прийшов у 70-х роках минулого століття, а в 90-х роках виник перший великий, український мотоклуб – Silver Bullets («Срібні Кулі»).

В Україні рух толкіністів помітно поширився з 1992-го року, зокрема у Києві – з 1993–1994-го років. Згодом він почав ділитися на фантастичні ігри з перевдяганням у відповідні убори, описані Толкієном, або уявно відповідні до тих подій, з відомими персонажами (ельфами, гоблінами, лицарями, чарівниками тощо) та історичні ігри, де за основу брався певний історичний факт, готувався сценарій, який потім і розігрувався учасниками.

Райтери – це самоназва авторів графіті. Графіті – написи або малюнки на стінах будівель та переходів, вагонах поїздів, а також огорожах та інших вертикальних поверхнях. Вважається одним із видів самовираження молоді. Спочатку графіті використовувалося політичними активістами для висловлювання гасел та вуличними бандами для мічення території. Спалах графіті в Україні був у середині 1990-х, графіті команди, які дали нову субкультуру цілій країні, – це Glugk (FRB), Cik One, Mok (DNK), Fleck (SWB), Saint (WSK), Khlor (SR), Mif (FAZ), PSKR, NOK, FAT, СВІКГВ.

Отже, бум молодіжних культур в Україні пов'язаний з низкою демографічних, економічних, політичних та соціокультурних чинників. Розвиток та різноманіття субкультур свідчать про формування суб'єктності молоді в цілому та її окремих груп, її більш чіткої самоідентифікації, позиціонування власних інтересів та пріоритетів – особливо у сферах самовираження та дозвілля. Певною мірою визнання суспільством за молоддю специфічних інтересів та прав на вільне самовираження сприяло зниженню інтенсивності конфлікту поколінь та позначало прагнення значної частини молоді до позиціонування власної унікальності.

10.6. Державна молодіжна політика в Україні

У ході розбудови України як суверенної держави мета державної молодіжної політики має відповідним чином уточнюватися і конкретизуватися. Під державною молодіжною політикою слід розуміти наявність у суспільстві чітко й об'єктивно визначених та законодавчо закріплених ідей щодо місця і ролі молоді у розвитку суспільства, а також системи різноманітних заходів, що сприяють реалізації цих ідей.

Основним суб'єктом державної молодіжної політики є сама молодь. Державна молодіжна політика має розроблятися і реалізовуватися як з урахуванням інтересів самої молоді, так і суспільства, економічного, історичного, національного і культурного розвитку України. Державна молодіжна політика поширюється на громадян України віком від 14 до 35 років незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять і здійснюється через органи державної виконавчої влади, установи, соціальні інститути та об'єднання молодих громадян.

Зважаючи на викладене вище, головними принципами державної молодіжної політики в Україні мають бути:

- створення сприятливих умов для реалізації потенційних можливостей молоді у навчанні, праці, різноманітній суспільно корисній діяльності;
- розвиток основних політичних, економічних, правових і соціальних гарантій для реалізації молоддю своїх прав і свобод;
- надання молоді певних соціальних гарантій у здобутті освіти, професії, розвитку самостійності, активності й підприємництва;
- розвиток молодіжної ініціативи, молодіжного руху, широке залучення молоді до участі в громадсько-політичному житті.

Першим документом, що започаткував нову державну молодіжну політику в Україні, стала Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (Закон України від 15 грудня 1992 р.). Розв'язанню молодіжних проблем сприяють закони України «Про освіту», «Про зайнятість населення», «Про

фізичну культуру і спорт», «Про туризм», «Про об'єднання громадян», «Про сільське (фермерське) господарство», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», основи законодавства України про охорону здоров'я, про культуру тощо.

Питання для самоперевірки

1. Які, на ваш погляд, існують соціально-економічні, соціально-політичні та соціокультурні передумови виникнення соціології молоді як галузі соціології?

2. Назвіть об'єкт і предмет вивчення, а також мету та завдання соціології молоді.

3. Дайте визначення понять «молодь» та «молоде покоління». Охарактеризуйте соціальні риси молодого покоління.

4. Дайте визначення поняття «вік».

5. Охарактеризуйте біологічну та соціальну складові молодіжного віку.

6. Опишіть вікову стратифікацію молоді.

7. Перелічіть психологічні особливості молоді.

8. У чому полягає взаємозв'язок між психологічними особливостями молодого покоління та процесами його життєвого самовизначення?

9. Дайте визначення поняття «субкультура». Вкажіть основні причини та механізми формування субкультур.

10. Вкажіть причини виникнення молодіжної субкультури. Які функції реалізовує молодіжна субкультура?

11. Перелічіть характерні риси молодіжної субкультури.

12. Опишіть основні західні молодіжні субкультури.

13. Охарактеризуйте основні молодіжні субкультури сучасної української молоді.

14. Що таке молодіжна державна політика України? Які документи впливають на її здійснення?

Розділ 11

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

11.1. Визначення поняття «культура»

Вивчаючи суспільство, соціологи так чи інакше вивчають культуру, навіть якщо не завжди спеціально обумовлюють цей факт. Різні форми соціального життя людей, як відомо, не задані генетично. Люди створюють їх у процесі взаємодії. Але культура, в широкому розумінні цього терміна, – це і є реальність, що виникла в результаті людської діяльності. З цього можна зробити висновок, що будь-яка форма наукової діяльності, у тому числі і соціологія, є прояв однієї зі сторін культури.

Поняття «культура» походить від латинського слова «*cultura*» – обробіток, виховання, освіта, розвиток, і прийшло до нас із Стародавнього Риму. Увійшовши до буденної людської мови, в ході частого вживання це слово втратило своє первинне значення і стало називати найрізноманітніші сторони людської поведінки, а також видів діяльності.

Культура – поняття складне і багатогранне. Звідси – різноманіття соціологічних визначень культури. Наведемо декілька з них:

Культурою є цінності, переконання, поведінка і матеріальні предмети, які спільно формують спосіб життя людей.

Культура – комплекс, який включає в себе знання, вірування, мистецтво, мораль, закони, звичаї, а також інші здібності і навички, засвоєні людиною як членом суспільства.

Культурою називається сукупність цінностей (духовних і матеріальних) і людська діяльність, спрямована на їх створення, розповсюдження і зберігання.

Культура – це соціальний механізм взаємодії особистості, спільності із середовищем розселення, який забезпечує передавання досвіду і розвиток перетворювальної діяльності.

Сьогодні вчені налічують більше 500 визначень культури. Їх можна розбити на декілька груп.

У першу входять описові визначення. Наприклад, культура – це сума всіх видів діяльності, звичаїв, вірувань.

У другу – ті визначення, які пов'язують культуру з традиціями або соціальною спадщиною суспільства. Культура –

соціально успадкований комплекс практики і вірувань, що визначає основи нашого життя.

До третьої групи входять визначення, в яких підкреслюється значення правил культури, які організовують людську поведінку. В інших випадках вчені розуміють культуру як засіб пристосування суспільства до природного середовища або підкреслюють, що вона – продукт людської діяльності. Іноді про неї говорять як про сукупність форм набутої поведінки, яка характерна для деякої групи або суспільства і яка передається з покоління в покоління.

У повсякденному житті поняття «культура» вживається як мінімум у трьох значеннях.

По-перше, під культурою мають на увазі *певну сферу суспільства, яка отримала інституційне закріплення*. В різних країнах існують міністерства культури з розгалуженим апаратом урядовців, середні спеціальні і заклади вищої освіти, які готують спеціалістів з культури, журнали, товариства, клуби, театри, музеї і т. ін., які займаються виробництвом і розповсюдженням духовних цінностей.

По-друге, під культурою розуміється *сукупність духовних цінностей і норм, властивих великій соціальній групі, спільності, народу або нації*. Наприклад: елітарна культура, українська культура, культура молоді та ін.

По-третє, культура виражає *високий рівень якісного розвитку духовних досягнень*. Наприклад: вираз «культурна людина» вживається в значенні вихована, «культура робочого місця» – в значенні охайно прибраний, чистий функціональний простір.

Отже, в соціології культура пов'язана з суспільством. Якщо під суспільством розуміється сукупність людей, то під культурою – сукупність результатів їх діяльності, тобто соціальна спадщина. А вона включає як матеріальні, так і ідеальні продукти діяльності людей.

11.2. Функції і дисфункції культури

Складний і багатоплановий характер культури як соціального явища обумовлює її поліфункціональність. Розглянемо лише найсуттєвіші функції культури – захисну,

креативну, комунікативну, сигнікативну, інтеграційну, нормативну, релаксійну (дозвільну).

Першою універсальною функцією культури є захисна. Вона полягає в тому, що за допомогою штучно створених знарядь і пристроїв — знарядь праці, ліків, військової зброї, транспортних засобів, джерел енергії — людина неймовірно збільшила свої можливості пристосування до навколишнього світу, підкорення собі сил природи. Їй вже не страшний голод, повені, епідемії.

Правда, на кожну функцію обов'язково припадає функція протидії, або дисфункція. На зміну одним несприятливим чинникам, що усуваються технічним прогресом, приходять інші несприятливі чинники, що породжені тим самим прогресом. Голод і чума переможені, але виснажується ґрунт, вирубуються ліси, отруюється вода, погіршується екологія, виникають нові хвороби. І не тільки природного походження, наприклад СНІД, але і штучного, скажімо, променева хвороба. Таким чином, матеріальна культура, технічний прогрес, з одного боку, знижують загрозу життю і здоров'ю людей, а з іншого — підвищують її. Функція супроводжується дисфункцією.

Друга фундаментальна функція культури — перетворення і освоєння світу. Її ще називають *креативною* функцією (від лат. *creatio* — створення). Досліджуючи і каталогізуючи види рослин і тварин, систематизуючи типи елементарних частинок, експериментуючи над фізичними явищами, освоюючи космічний простір, людина розширює незаселене середовище. Виявляється її допитливість, а не бажання захиститися. Оволодіння силами зовнішньої природи йде пліч-о-пліч з оволодінням внутрішніми силами психіки. Людство ніби розкололося на два світи: Захід досяг успіху в оволодінні зовнішньою природою і матеріальним комфортом, Схід — в оволодінні внутрішньою природою і духовним комфортом. Вони взаємодоповнювані. Брак матеріального комфорту на Сході компенсують досконалістю духовного, відсутність одного компенсується наявністю іншого. На Заході все навпаки. Правда, сьогодні Схід за технічним прогресом наздогнав Захід, а Захід досяг успіху в оволодінні східною культурою духовного споглядання.

Третя функція культури — *комунікативна*. Вона включає передачу інформації у будь-якому вигляді: усному і письмовому

повідомленні, спілкуванні людей, груп, народів, використовуванні технічних засобів зв'язку тощо. Без спілкування із собі подібними не може бути ні суспільства, ні культури. Інформаційна ізоляція від культури завдає непоправного збитку людській істоті, особливо на ранній стадії соціалізації. Прикладом служать так звані феральні люди. Людство винайшло безліч видів і способів комунікації. Це усна і писемна мови, штучні мови типу азбуки Морзе, мова комп'ютерного програмування, а також технічні види зв'язку: радіо, телеграф, телебачення, інтернет.

Прогрес комунікації полягає у зростанні потужності і далекодії засобів зв'язку, збільшенні інформаційних потоків, швидкості передачі повідомлень за рахунок розвитку інформаційних і комунікаційних технологій. Змінилася їх суспільна роль. Сьогодні засоби масової інформації виступають одним з найпотужніших каналів дії на людину і суспільство в цілому. Більш потужним, ніж сім'я, уряд, групи однолітків.

З розвитком інформаційних і комунікаційних технологій виникають всілякі дисфункції. Сьогодні засоби масової інформації навчилися непомітно і ефективно маніпулювати громадською думкою, здобули безконтрольну владу над людьми. Засоби зв'язку зробили індивіда безпорадним у разі технічних несправностей: поломка телевізора, телефону, радіо, комп'ютера на якийсь час ізолює його від нормального життя. Дисфункція технічних засобів комунікації виявляється ще і в тому, що вони підміняють природні. Сьогодні люди рідше зустрічаються і листуються, вважаючи за краще телефонувати одне одному і спілкуватися через Інтернет. Зміст далеко не всіх телепрограм, фільмів і реклами благотворно діє на людей. Інформаційне перевантаження, особливо дітей, загрожує психічному здоров'ю людей.

З комунікативною тісно пов'язана *сигнікативна* функція культури (від англ. *sign* — знак), буквально — функція приписування значень і цінностей. Те, що не залучено в культурний обіг людства, ніби не має значення і цінності. Зоряне небо над головою первісної людини не мало жодного значення до тих пір, поки вона не залучила його у своє коло міфологічних уявлень, не склала небесних карт, які допомагають у

мореплаванні, не побудувала астрономічних теорій і не послала в космос супутників. З тих пір небо стало частиною культури. Кожне сузір'я отримало легендарну історію, найменування в науковому каталозі, фізико-хімічні характеристики.

Сутність сигнікативної функції полягає в тому, що культура постає перед людиною як цілісна система значень. Завдяки цьому люди розуміють одне одного, спілкуються між собою, накопичують і поширюють інформацію, поглиблюють і розширюють знання, навчаються, створюють витвори мистецтва і наукові теорії.

Інтеграційна функція виражається у спроможності об'єднувати людей незалежно від їх світогляду, ідеології, національної належності в певні соціальні спільності, а народи – у світову цивілізацію. Єдині стандарти поведінки, норми, цінності, традиції роблять можливою організацію людей на величезних територіях, об'єднують людей в єдине суспільство, відділяючи їх від груп осіб, які керуються іншою системою норм і цінностей. Отже, культура відрізняє одне суспільство від іншого. Треба зазначити, що в культурному розвитку існує тенденція не тільки взаємовпливу, але і взаємовідштовхування, яка виявляється на рівні культурних типів і окремих культурних напрямків.

Не менш важливу роль виконує **нормативна** функція культури. Саме культура відповідальна за створення норм, стандартів, правил і рецептів поведінки людей, які мають найрізноманітніше найменування: звичаї і традиції, табу, заборони, директиви, рекомендації, дозволи, накази, ухвали, розпорядження, закони, конституційні акти, етикет, манери тощо. Їх можна назвати наріжними каменями нормативної функції. З цих каменів утворюються будівлі — більші за розміром і складністю комплекси. Так, значна кількість каменів об'єднується в поняття «право». Ще одна група норм іменується мораллю (включаючи і повсякденні правила поведінки). Нарешті, третя сфера називається ідеологією.

Регламентация поведінки — і м'яка, і жорстка, — яка впливає з нормативної функції, неминуче накладає обмеження на свободу дій людини. Намагаючись вписатися в коло обов'язків, ми неодмінно щось пригнічуємо в собі. А всяке

пригнічення пов'язане з незадоволенням, напругою, конфліктністю. З. Фрейд розробив спеціальну теорію, згідно з якою культура — це неодмінно щось репресивне, насильницьке.

Можливо, що видатний психоаналітик вдавався до крайнощів, зводячи культуру до пригнічення і витіснення. Але абсолютно очевидно, що дотримання культурних норм, часто всупереч своїм бажанням і примхам, дається психіці нелегко. Будь-яка напруга вимагає компенсації, а таким може служити тільки розслаблення — відпочинок, переключення на інше заняття, дозвілля.

Наступна функція культури — *релаксація*. Релаксація (від лат. *relaxatio* — послаблення) — мистецтво фізичного і психічного розслаблення, розрядки. Природні засоби розрядки — сміх, плач, напади гніву, фізичне насильство, крик, освідчення в коханні, сповідь. Всі вони належать до розряду індивідуальних. Вони недостатні для того, щоб зняти колективну напругу. Для подібної мети служать стилізовані форми зняття напруги — розваги, свята, фестивалі, ритуали.

Спеціальні засоби релаксації — фільми жахів, еротичні фільми, фільми-катастрофи, детективи, бойовики, пригодницькі романи. І вони дають змогу символічно вчинити — разом із героями — ті дії, які заборонені культурою або неможливі через які-небудь умови. Останнє досягнення індустрії розваг — пригоди і подорожі у віртуальних комп'ютерних світах. Туризм, будинки відпочинку, санаторії, пансіонати, дитячі табори відпочинку споконвіку служили ще одним джерелом розслаблення і відпочинку. На зміну піонерським таборам у нашій країні прийшли табори скаутів.

Перелічені засоби релаксації по-різному впливають на особистість. Одні з них мають позитивний вплив, інші — негативну або зовсім руйнівну дію. Зокрема, під впливом кримінального екрана число підліткової злочинності в більшості країн світу різко пішло в гору. Алкоголізм і наркоманія служать масовим засобом релаксації, але вони засуджуються або переслідуються законом в усіх цивілізованих країнах, хоча пияцтво допомагає зняти психічну напругу, вимовити те, що накипіло, задовольнити несвідомі вітальні потяги.

Цивілізоване суспільство настирливо шукає шляху усунення негативних форм релаксації, канали їх виведення з культури. В

одних випадках для цієї мети посилюють заборонні санкції і вживають каральних заходів. Наприклад, у ряді країн Південно-Східної Азії до тих, хто поширює наркотики, застосовується смертна кара або довічне ув'язнення. В інших випадках їм шукають функціональну заміну. Зокрема, розширюють мережу розважальних і науково-пізнавальних установ, які могли б конкурувати з пияцтвом і наркоманією як негативними формами релаксації.

У реальному житті функції культури взаємодіють і переплітаються, збагачуючи і доповнюючи одне одного.

11.3. Форми і різновиди культури

Залежно від того, хто творить культуру і який її рівень, соціологи відрізняють три форми культури – елітарну, народну та масову.

Елітарна культура створюється привілейованою частиною суспільства або за його замовленням професійними творцями. Вона включає витончене мистецтво, так звану серйозну музику і високоінтелектуальну літературу. Елітарна, або висока, культура важка для розуміння непідготовленої людини. Коло її споживачів – високоосвічена частина суспільства: критики, літературознавці, театralи, художники, письменники, музиканти. Коли рівень освіти зростає, коло споживачів високої культури розширюється.

Видатний іспанський культуролог ХХ століття Ортега-і-Гассет (1883–1995) розробив концепцію елітарної і масової культур. Ще в середніх віках, вважав він, коли суспільство було розділено на дві соціальні верстви – знать і плебеїв, – існувало благородне мистецтво, яке було умовним, ідеалістичним, тобто художнім, і народне – реалістичне і сатиричне, а нове мистецтво розділяє публіку на два класи – тих, хто розуміє, і тих, хто не розуміє його, тобто на художників і тих, хто художниками не є.

У літературі часто високу культуру вживають як синонім елітарної, проте між двома поняттями існує різниця. Очевидно, що культура, яка репродукується, практикується або сповідується елітою в суспільстві, зовсім не обов'язково високоморальна або високохудожня. Бізнес-еліта або політична еліта у своїх естетичних пристрастях часто не виходить за рамки масової

культури, легкої естради і детективних романів. Так само тих, кого прийнято відносити до художньої богемі, не завжди можна зустріти серед постійних відвідувачів художніх галерей і музеїв.

Якщо високу культуру ми оцінюємо, перш за все, за естетичною цінністю творів, то елітарну культуру потрібно виділяти за соціальним статусом і рангом її носіїв.

Народна культура складається з двох видів – популярної та фольклорної культури. Популярна культура описує сьогоdnішній побут, звичаї, пісні, танці та ін. народу, а фольклорна культура – його минуле. Легенди, казки та інші жанри фольклору створювалися у минулому, а сьогодні існують як культурна спадщина.

На відміну від елітарної культури, яка створюється професіоналами, висока народна культура є справою анонімних творців, які не мають професійної підготовки.

Міфи, легенди, оповіді, епоси, казки, пісні, танці належать до найвищих творінь народної культури. Їх не можна віднести до елітарної, або високої, культури тільки тому, що вони створені анонімними народними творцями.

У *структуру народної культури* входять фольклор, традиції, звичаї, табу, ритуали і церемонії, обряди, а також широкий пласт народних знань, пов'язаних із прикметами, ворожіннями, віруваннями і марновірствами, казками та ін.

За виконанням елементи народної культури можуть бути індивідуальними (виклад легенди), груповий (виконання танців або пісень), масовими (карнавальні ходи).

Аудиторія народної культури – завжди більшість суспільства. Так було в традиційному і індустріальному суспільстві. Ситуація змінюється тільки в постіндустріальному, або, як його ще називають, інформаційному суспільстві.

Масова культура створюється професійними авторами на комерційній основі і розповсюджується через засоби масової інформації. Час її появи – середина ХХ століття, коли засоби масової інформації (радіо, телебачення, грамзапис і магнітофони) проникли в більшість країн світу і стали доступні представникам усіх соціальних верств. Масова культура може бути інтернаціональною і національною. Приклади масової культури – популярна естрадна музика, цирк, кіно, гумористичні передачі та

ін. Вони зрозумілі і доступні всім верствам населення незалежно від рівня освіти.

Масова культура, як правило, має меншу художню цінність, ніж елітарна або народна. Але в неї найширша аудиторія. Вона задовольняє миттєві запити людей, відображає і реагує на будь-яку нову подію. Тому зразки масової культури, зокрема шлягери, швидко втрачають актуальність, застарівають, виходять з моди. З творами елітарної або народної культури подібного не відбувається. Одні і ті самі види мистецтва можуть належати високій і масовій культурі: класична музика – високій, а популярна музика – масовій, фільми Фелліні або Тарковського – високій, а бойовики – масовій тощо. Однак існують такі жанри літератури, зокрема фантастика, детективи і комікси, які завжди відносять до популярної або масової культури, але ніколи – до високої.

Якщо високе мистецтво, на відміну від масової культури, потребує спеціальних знань, які дають змогу правильно його оцінити, то масова культура має суто розважальний характер і не потребує спеціальної підготовки для її сприйняття.

Останнім часом межі між високою і масовою культурою стають більш розпливчатими, що зокрема виявляється в такому феномені, як **high-pop** – адаптації високого мистецтва до масової культури, популяризації того, що раніше вважалося доступним лише більш високим верствам суспільства (наприклад «розкручування» оперних співаків як поп-зірок).

Розрізняючи форми культури, соціологи виділяють також й основні види культури, до яких належать: *домінуюча (загальнонаціональна) культура, субкультура і контркультура, сільська і міська культури, буденна і спеціалізована культури.*

Домінуючою культурою називають сукупність цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів суспільства. Вона може бути як національною, так і етнічною, залежно від того, наскільки складно організоване суспільство і наскільки багатолюдною є країна.

Оскільки суспільство розпадається на безліч груп – національних, демографічних, соціальних, професійних, – поступово в кожній з них формується власна культура, тобто система цінностей і правил поведінки. Малі культурні світи називаються субкультурами.

Субкультура – частина загальної культури, система цінностей, традицій, звичаїв, властивих великій соціальній групі, наприклад: молодіжна субкультура; субкультура літніх людей; субкультура національних меншин та ін.

Субкультура відрізняється від домінуючої культури мовою, поглядами на життя, манерами поведінки, зачіскою, одягом, звичаями. Відмінності можуть бути дуже сильними, але субкультура не протистоїть домінуючій культурі.

Своя культура є у наркоманів, глухонімих, бомжів, алкоголіків, спортсменів. Діти аристократів або представників середнього класу сильно відрізняються поведінкою від дітей нижчого класу. Вони читають різні книги, ходять у різні школи, орієнтуються на різні ідеали. У кожного покоління і кожної соціальної групи є свій культурний світ.

Контркультура означає таку субкультуру, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, але і протистоїть їй, перебуває у конфлікті з панівними цінностями.

Контркультура – це комплекс норм і цінностей будь-якої соціальної групи, які різко протирічать нормам і цінностям, що панують у суспільстві, частиною якого ця група є.

Приклади контркультури – це субкультура терористів, молодіжний рух «хіпі» в 60-ті роки ХХ століття в Америці, який заперечував панівні американські цінності, старанну працю, матеріальний успіх, сексуальну стриманість, політичну лояльність.

Сільська культура – це культура, носіями якої є селяни (тобто ті люди, які зайняті сільськогосподарською працею і проживають у селі).

Л. Н. Коган виділяє такі особливості сільської культури:

1. Нерівномірна завантаженість аграрною працею протягом року – наднапруга в літній і весняно-осінній період, мінімальна напруга взимку.

2. Персоніфікація міжособистісних відносин, тобто витіснення і заміна всіх інших відносин довірчо особистими.

3. Щільний неформальний контроль за поведінкою кожного члена такої локальної спільності.

4. Особлива якість міжособистісних відносин у селі ґрунтується на підкреслено грубуватому і фамільярному спілкуванні одне з одним.

5. У потоці інформаційного обміну в селі провідну роль виконують місцеві чутки, місцева інтерпретація історичних і загальнодержавних подій. Внутрішньогромадська інформація домінує над офіційною державною.

6. Практично всім жителям села властивий обмежений життєвий досвід: мало хто із селян, особливо в минулому, залишав межі свого села.

7. Більш висока, ніж у місті, питома вага колективної діяльності.

8. Приділяється більше, ніж у місті, уваги екологічній культурі і охороні навколишнього середовища.

9. Обмежений культурний вибір.

10. Раннє залучення до фізичної праці.

Міська культура (культура міста, індустріальна культура, урбанізована культура) – це культура великих і середніх несільськогосподарських поселень, звичайно великих індустріальних і адміністративних центрів.

Загальними рисами міської культури, що відрізняють її від сільської, виступають такі ознаки, як **висока щільність забудови** міської території; **наявність великої кількості транспортних магістралей** соціокультурного (вулиці, проспекти, площі, парки) і інженерного (шосе і транспортні розв'язки, залізничні вузли і вокзали, водопровідні і телекомунікаційні мережі) призначення.

Культурний простір міста дає більш широкі можливості вибору установ дозвілля, побуту і культури (кафе і ресторани, театри і музеї, бібліотеки, галереї, парки культури і відпочинку).

Міське середовище насичено набагато більшою кількістю **шкідливих і канцерогенних речовин**, ніж сільське.

Тривала **відірваність від живої природи**.

Якщо для сільської культури характерна триєдність: місце роботи, місце проживання і місце відпочинку, – то для міської характерна якраз зворотна тенденція.

За ступенем спеціалізації вчені виділяють два рівні культури – **буденну і спеціалізовану**.

Буденна культура – це культура, яка не отримала інституційного закріплення. **Спеціалізована культура**, навпаки, стала інституціалізованою.

Буденна культура – частина повсякденної реальності, сукупність усіх нерerefлексованих, синкретичних аспектів соціального життя. Вона обмежена своїм будинком, районом, містом, своєю територією, міжособистісними відносинами.

Буденна культура – сфера загальнозрозумілих знань і загальнодоступних навичок, які отримані завдяки трьом джерелам: спілкуванню в малій групі (сім'я, рідня); навчанню в школі і отриманню загальної освіти; засобам масової інформації.

Спеціалізована культура – сфера суспільного розподілу праці, соціальних статусів. Складові частини спеціалізованої культури – наука, мистецтво, філософія, право, релігія. Об'єктами спеціалізованої культури виступають: художня література, оперна і симфонічна музика, балет, образотворче мистецтво тощо. Спеціалізовані культури охоплюють далеке оточення людини і пов'язані з формальними відносинами і інститутами. Для того щоб оволодіти навичками спеціалізованої культури, необхідна професійна підготовка. Прикладом може виступати науковий симпозіум, театр, симфонічний оркестр та ін.

Отже, загальнолюдолюбська культура складається з безлічі форм та видів культур, які роблять свій внесок і без кожної з яких культура не була б самодостатньою та цілісною.

Питання для самоперевірки

1. Як розуміє культуру соціологія?
2. Назвіть функції культури в суспільстві.
3. Які галузі культури ви знаєте? Наведіть приклад і опишіть.
4. У чому полягає відмінність елітарної культури від народної?
5. Які форми і різновиди культури ви знаєте?
6. Опишіть характер взаємодії субкультури і контркультури з домінуючою культурою?
7. Що таке субкультура?
8. У чому полягає особливість міської і сільської культури?
9. Охарактеризуйте нинішній стан культури в нашій країні.

Розділ 12

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

12.1. Визначення релігії

Слово «релігія» походить від латинського «*religio*» й означає «зв'язок». Для богословів релігія – це все те, що зв'язує людину з божественною істотою.

Галуззю соціологічного знання, що досліджує релігію як соціальне явище, закономірності її розвитку є соціологія релігії. Вона виникла у другій половині ХІХ століття і спиралася на накопичений на той час історією, археологією, етнографією і лінгвістикою конкретний матеріал. Сучасна соціологія релігії є комплексом теоретичних та історичних поглядів на релігійну свідомість як форму свідомості суспільної, на історичну природу релігії, закономірності її виникнення і розвитку.

Для французького соціолога Еміля Дюркгейма релігія — зв'язна система вірувань і обрядів, що належать до священних, тобто відділених, заборонених речей; вірувань і обрядів, що поєднують в одну духовну громаду, яка називається церквою, усіх, хто є їхніми прихильниками.

Англійський етнограф і соціолог Б. Маліновський вважав, що релігія необхідна людині для того, щоб перебороти приголомшливе, паралізуюче передчуття смерті, нещастя й долю.

Німецько-американський теолог Пауль Тілліх вважав релігію пошуком тих відповідей, які віра може дати на вищі життєві питання про час, простір, причину й матерії. Організована релігія, на думку американського вченого Станіслава Грофа, є статуїрованою груповою діяльністю, що відбувається у встановленому місці (храмі або церкві), і містить систему призначених служителів, і тут неважливо, мали вони особисті переживання духовних реальностей чи ні.

Американський соціолог Дж. М. Йінгер визначає релігію як систему вірувань і дій, за допомогою яких група людей вирішує вищі проблеми свого життя: існування смерті, зла, страждань, провини. Релігія – спроба знайти відповіді на розчарування й прикrostі, трагедії, парадокси та короткість життя. Іншими словами, це – спроба знайти мету життя й сенс існування.

Для відомого американського соціолога Р. Беллаха релігія є сукупністю символічних обрядів і дій, які пов'язують людину із граничним станом її існування. На думку Г. Бермана, релігія — не просто набір доктрин і звичаїв, що належать до надприродного, а вираження людьми колективної заклопотаності з приводу вищого смислу й мети їхнього життя, відповідно до поділюваної віри й відданості духовним цінностям.

Отже, соціологія виходить із того, що релігія — це складне соціальне і культурне явище, яке є найдавнішою формою суспільної свідомості, що відображає дійсність в образах та міфах й утверджує віру в їх реальність. Вона претендує на універсальне відображення дійсності, тобто виступає світоглядом та одним з фундаментальних інститутів людського суспільства, сукупністю моральних принципів, що регулюють спосіб життя й поведінку людей.

Релігія виникла у свідомості людей під впливом умов суспільного життя, труднощів пізнавального процесу, емоційного ставлення людини до дійсності. Ця сукупність причин та умов і створює необхідність та можливість виникнення й відтворення релігійного відображення дійсності.

На світанку зародження суспільства людина відображувала дійсність у міфах-оповіданнях про богів, героїв, демонів, духів тощо. У цих переказах, які передавалися з покоління в покоління, відбивалися фантастичні уявлення людей докласового і ранньокласового суспільства про світ, природу і буття. Міфи, фольклор, загально визнані звичаї та норми поведінки людей стали основними джерелами, із яких виникли релігійні уявлення.

Сучасною соціологією доведено, що перші релігійні уявлення в сучасному розумінні склалися у верхньому палеоліті приблизно 40–20 тис. років до н. е., в епоху кроманьонців. На основі чого можна зробити такий висновок? У результаті вивчення й аналізу місць їх поховань та наскельних малюнків. Саме поховання кроманьонців свідчить про наявність у них уявлень про інший, невидимий світ, адже вождя вони ховають разом із дружиною, зброєю та їжею. Виникнувши у згаданий період, уявлення про надприродне закріплюються вірою, бо їх перевірити неможливо. Віра в надприродне виявляє себе в різних формах, які зумовлені, мабуть, у першу чергу, географічними

умовами проживання. Ці первісні форми релігії є формами культури, вони цементують та організують суспільство, виступають духовною матрицею, яка зумовлює існування і розвиток людських ареалів.

У розв'язанні питання про походження релігії релігієзнавство спирається на цілу низку галузей наукового знання, серед яких чи не найголовнішою виступає палеоантропологія. Саме походження і розвиток людини, її свідомості є ключем для розуміння проблеми виникнення релігії. На сьогодні існують дві найбільш поширені концепції походження людини: 1) еволюціоністська, згідно з якою людина виникла внаслідок тривалого розвитку органічного життя на Землі. Ця концепція була чітко сформульована Ч. Дарвіном у його праці «Походження видів», яка вийшла у світ у 1859 році. На цю концепцію спирається і марксистська теорія походження людини; 2) креаціоністська (від лат. *creatio* – творення), згідно з якою виникнення людини та її свідомості є результатом творчого акту. У цьому аспекті слід розрізняти креаціонізм релігійний, наприклад, іудео-християнсько-ісламська ідея творення Богом людини із праху земного і вдихання в неї живої душі, та креаціонізм світський, який представлений різними гіпотетичними теоріями про походження нашого життя від більш високої форми розуму, процесу мислення, свідомості, інтелекту та ін. Це дуже цікаві теорії, в основному представлені науковою фантастикою, але їм, на жаль, поки що немає реального підтвердження.

Найбільш поширеними ранніми формами релігії є: фетишизм, тотемізм, магія й анімізм.

Фетишизм – це віра в надприродні властивості реальних предметів. Фетишем міг стати будь-який предмет: камінь, дерево тощо. Пізніше людина почала виготовляти фетиші у вигляді дерев'яних фігурок або кам'яних ідолів. Чи проявляється фетишизм у сучасних розвинутих релігіях як активний елемент, чи просто виступає рудиментом свідомості первісних епох? Так, проявляється і виконує певну функцію закріплення віри в надприродне. Прикладом цього може стати поклоніння хресту, іконам, мощам у католиків і православних.

Тотемізм – це віра в існування надприродного зв'язку між групою людей і певним видом тварин або рослин. У православ'ї і католицизмі він проявляється у вигляді причастя до тіла і крові Христа, в іудаїзмі — у вигляді кошерної їжі.

Магія – це сукупність уявлень і дій, пов'язаних з вірою у можливість впливати на об'єкти дійсності надприродним шляхом, тобто за допомогою певних символічних дій і заклинань. Наприклад, у християнстві магія проявляється під час молитви про дощ та урожай, у таїнстві соборування та ін.

Анімізм – це віра в духовні сутності, які змінюються у предметах або існують окремо від них. Анімістичні вірування виростили з притаманного первісним людям прагнення до уособлення, одухотворення довкілля. Первісна людина розглядала природу як дещо собі подібне. Звідси й виникала упевненість, що всі предмети і явища, окрім видимої, мають невидиму, духовну природу.

У період переходу до класового суспільства формуються племінні релігії, головну роль у яких відіграють культ племінного вождя та культ духів предків. Як ідеологічне відображення родоплемінних союзів, виникає політеїзм (багатобожжя). Поступово утворюється інститут жерців – професійних священнослужителів.

На етапі виникнення держав складаються політеїстичні національно-державні релігії. Виникає пантеон богів, що є уособленнями різноманітних явищ природи і видів людської діяльності, різних сторін суспільного, духовного й особистого життя людей. Класичним взірцем багатобожжя є давньогрецька релігія. Наші пращури до прийняття християнства теж дотримувалися політеїстичних вірувань.

В умовах східних деспотій внаслідок утворення централізованих рабовласницьких держав виникає монотеїзм (релігія єдинобожжя). Держава з єдиним царем потребувала і релігії з єдиним Богом, який уособлював би дії цього правителя.

Поворотним пунктом в історії релігії стало виникнення світових релігій: буддизму, християнства та ісламу. Головною особливістю світових релігій, що дозволила їм подолати національні й державні кордони, є їхній космополітизм, тобто звернення до всіх народів незалежно від національності. Крім

того, ці релігії створили більш спрощений культ, відмовилися від специфічної національної обрядності, пропагували загальну рівність перед Богом, перенесли на небо функцію здійснення соціальної справедливості. Космополітичний характер буддизму, християнства та ісламу сприяв їхньому поширенню по всій земній кулі.

Релігія, як уже зазначалося, є складним суспільним явищем. Вона не зводиться лише до фантастичних поглядів та уявлень. Релігія – це і почуття, і сукупність певних обрядів, свят, ритуальних церковних церемоній та культових заборон. Вона являє собою кодекс моралі і права. З нею пов'язане існування культових споруд і численних предметів ритуалу. Релігія має свої організації та об'єднання, навчальні духовні заклади, служителів культу.

Кожне з явищ, що належать до поняття релігії, має свою специфіку, відіграє відповідну роль у житті віруючого і релігійної громади. Одним із них належить провідне місце в релігійному комплексі, інші — стоять на другому плані, а деякі виявляються зовсім не обов'язковими за певних умов або в тих чи інших релігійних течіях. Але якщо проаналізувати минуле і сучасне цих релігій, то неважко переконатися в тому, що всі вони неминуче мають щось спільне, щось таке, без чого релігія існувати не може. Це спільне для всіх різноманітних релігій прийнято називати «елементами релігій». Саме соціологія релігії вибудовує розуміння релігії як соціальної підсистеми, у якій виділяють такі елементи релігії, як свідомість, культ і організації.

Релігійна свідомість включає два взаємопов'язаних і водночас відносно самостійних рівні: релігійні психологію та ідеологію.

Релігійна психологія – це сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов'язаних із певною системою релігійних ідей.

Релігійна ідеологія – це більш чи менш струнка система ідей, розробленням та пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні богослови та служителі культу.

В історичному аспекті релігійні психологія та ідеологія стають сходинками в розвитку релігії.

Релігійна ідеологія в сучасних релігіях включає в себе теологію, або богослов'я, богословські концепції економіки, політики, права, мистецтва, релігійну філософію тощо. Найважливішою частиною релігійної ідеології є теологія. Вона формулює «докази» ідеї Бога, дає систематизований виклад релігійних поглядів на світ, на людину у світі, на сенс її буття. Джерелом ідеології кожної релігії є її «Святе Письмо».

Релігійна ідеологія виступає у формі фантастичних уявлень про надприродний світ, настанов святих пророків і відіграє для широких мас віруючих роль популярної життєвої філософії.

Суттєвим елементом релігії є емоційне ставлення людей до створених їхньою уявою надприродних сил. Специфіка релігійних почуттів полягає в тому, що вони спрямовані не на реальні, а на вигадані, ілюзорні об'єкти, на надприродне.

Невід'ємною частиною будь-якої релігії, її реалізації у сфері повсякденної фактичної діяльності є культ – сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається вплинути на надприродні об'єкти. До культу належать обряди, ритуали, жертвоприношення, богослужіння, пости, молитви, а також матеріальні предмети (храми, священні книги, посуд, одяг), які використовуються при цьому.

Конкретні форми реалізації релігійного культу в різних конфесіях неоднакові. Так, католицизм і православ'я зберігають вірність пишній театралізованій обрядності. Вони широко використовують мистецтво: живопис, скульптуру, музику, спів тощо. У протестантів обряди мають більш скромний і суворий характер. Основу культу в ньому складають індивідуальні форми спілкування віруючого з Богом – молитви, покаєння, містичні одкровення.

Релігія матеріалізується також у релігійних організаціях – об'єднаннях послідовників тієї або іншої релігії, що виникають на основі спільності вірувань та обрядів. Релігійні організації виконують широке коло функцій, головними з яких є задоволення релігійних потреб віруючих, регулювання культової діяльності, розроблення і пропаганда віровчення, забезпечення цілісності організації. Найпоширенішими релігійними організаціями є церква і секта.

Релігійні організації можуть виконувати і нерелігійні функції (правові, політичні та ін.), що допомагає релігії зберігати свої позиції в соціальному і духовному житті суспільства.

Таким чином, релігійні уявлення, настрої, дії та організації становлять єдиний релігійний комплекс, усі елементи якого нерозривно пов'язані між собою, а також із конкретними умовами життя.

Соціологічна характеристика ролі релігії в людському суспільстві має на меті розкриття її функцій. Головною соціальною функцією релігії є ілюзорно-компенсаторна функція. Релігія для віруючого – це насамперед компенсація усіх труднощів його земного буття. У свідомості релігійної людини відбувається перетворення складної дійсності на картини райського буття – ідеального світу, де панують рівність і свобода.

Однією з найважливіших функцій релігії є світоглядна. Вона полягає в тому, що релігія намагається створити власну картину світу, власні соціально-гносеологічні схеми вдосконалення суспільного життя, визначити місце і роль людини в системі природи та суспільства. Зміст релігійного світогляду, незважаючи на його фантастичність, – не божественний, а суспільний.

Релігія виконує також регулятивну функцію. Як і будь-яка інша сфера духовної культури, вона створює певну систему норм і цінностей, специфіка яких полягає насамперед у збереженні й закріпленні віри в надприродне. Цьому завданню підпорядковані не тільки культові дії, а й сімейно-побутові стосунки, система традицій і звичок, адже вони асимілювали багато елементів загальнолюдської моралі.

За певних історичних умов релігія виконує інтегративну функцію, тобто функцію збереження і зміцнення існуючої соціальної системи. Такою, наприклад, була роль католицизму у феодальному суспільстві, православ'я – у дореволюційній Росії. Однак у низці випадків релігія може бути і прапором соціального протесту, як це було, наприклад, із середньовічними ересями та сектами, із протестантизмом, прихильники якого в епоху зародження цих ідей боролися проти феодальних порядків.

На рівні окремої організації релігія може згуртувати єдиновірців, однак, одночасно релігія розділяє і протиставляє один одному послідовників різних релігій, що простежується в сучасному релігійному житті України.

Релігія виконує і комунікативну функцію, яка полягає в підтримуванні зв'язків між віруючими за допомогою створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, у сімейно-побутових стосунках, а також у відносинах різноманітних клерикальних організацій і навіть клерикальних політичних партій.

В умовах сучасного суспільства релігія виконує, головним чином, ілюзорно-компенсаторну функцію, адже, не будучи панівною формою масової свідомості, вона задовольняє лише особисті почуття віруючих.

Щодо світоглядної, регуляторної та комунікативної функцій релігії, то збереження релігійних організацій, їхні масштаби визначаються особливостями конфесійних течій і категоріями віруючих, на яких, у свою чергу, впливає реальна дійсність.

На рівні суспільства зникає інтегративна функція релігії: вона об'єднує лише віруючих певної конфесії і втрачає роль провідного ідеального чинника, що покликаний зміцнювати суспільну систему. Але, як підтверджує історія, роль релігії в суспільстві не можна оцінювати однозначно.

Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі все більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей. Однак релігія може бути виразником і зовсім інших настроїв, зокрема фанатизму, непримиренності до людей іншої віри тощо.

Таким чином, релігія – явище багатопланове і багатозначне. Вона виникла як результат специфічних закономірностей розвитку суспільства, і саме суспільні процеси й визначають її долю.

12.2. Сучасні релігії

Сучасні релігії є результатом складного та суперечливого розвитку людського суспільства і містять у собі багаж як минулого, так і сучасного.

За типом сучасні релігії поділяються дослідниками на родоплемінні, національні і світові; особливим типом можна вважати нетрадиційні релігії, або неорелігії.

Племінні релігії поширені в деяких районах Азії, Африки, Океанії, Австралії та Америки. У цих релігіях фіксуються особливості соціальної організації, економічної структури і духовного розвитку родоплемінних союзів. Племінні культури зберегли найбільш архаїчні форми сакралізації вождів, культ предків, тотемістичні й анімістичні уявлення, фетишизм, культ природи і т. ін.

Сакралізація вождів врешті-решт є фантастичним відображенням тієї справді значущої ролі, яку відіграють у союзі керівники племені. Вони виступають уособленням влади, порядку, сили і могутності. Соціальна диференціація у племінній общині відображається в ієрархії духів, найважливіша ланка якої перетворюється на племінного бога. Основним критерієм в усіх сучасних племінних релігіях залишаються, як і раніше, інтереси родової общини. Протягом століть відбирався і закріплювався той досвід, який найбільше відповідав умовам життя родоплемінного ладу. У результаті виникла певна система цінностей і норм поведінки, що засвоювалася з дитинства і ставала невід'ємною рисою первіснообщинного колективу (відданість клану, уміння підкорити особисті інтереси суспільним, кровна помста і т. ін.). Сучасні племінні релігії виконують соціальні і політичні функції: племінні вожді, які наділені надприродними властивостями, соціальні групи професійних священнослужителів (жерці, шамани, чаклуни, віщуни) є опорою архаїчних форм життя.

Національні, або локальні, релігії найчастіше охоплюють якусь одну етнічну групу. Однак за певних умов їх можуть сповідувати й особи іншої національності. Обрядовість сучасних національних релігій є складною, вона має велику кількість ритуальних приписів; багато етнічних особливостей сприймаються як елементи не лише релігійної, але й національної традиції.

Серед великої кількості сучасних національних релігій розглянемо основні: індуїзм, синтоїзм, конфуціанство, даосизм та іудаїзм.

Індуїзм – одна з релігій, поширених у сучасній Індії. Сформувався індуїзм у IV–VI ст. н. е. на основі брахманізму – стародавньої релігії, яка пов'язана з поклонінням богу – творцю світу – Брахмі, із вірою в переселення душ, з освяченням поділу

суспільства на касті і вимогою дотримуватися дхарми – способу життя, начебто прописаного кожній касті згори. Об'єктами поклоніння в індуїзмі є, окрім Брахми, Вішну (охоронець всесвіту) і Шива (руйнівник), а всі разом вони складають індуїстську трійцю – Тримурті. Основи індуїстського віровчення й обрядності викладені у Ведах (із санскр. – священне знання).

Одним з основних віросповідних принципів індуїзму є вчення про сансару (із санскр. – мандрування) – переродження, переселення душ з однієї тілесної оболонки (не лише людини, але і тварини чи рослини) в іншу відповідно до закону карми (із санскр. – дія, обов'язок) – воздаяння, відплати. Мета цього вчення – виправдати кастовий поділ, примирити людину з її становищем у певному суспільстві і покласти на неї провину за тягар життя, пояснюючи всі негаразди порушенням дхарми, тобто вимог своєї касті.

Вищий сенс людського життя прихильники індуїзму вбачають у тому, щоб вийти зі стану перероджень і з'єднатися з Брахманом – своєю душею, абсолют, що є можливим лише за умови суворого дотримування дхарми.

В індуїзмі багато напрямків і течій. Найважливішими з них є вішнуїзм, що ґрунтується на особливому вшануванні бога Вішну, і шиваїзм, що віддає перевагу богові Шиві.

У надрах індуїзму склалася йога (із санскр. – зв'язок) – релігійно-містичне вчення про очищення душі, звільнення її від поневолення тілом і злиття з божественним абсолют. Деякі розділи йоги, наприклад хатха-йога, містять накопичені протягом віків рекомендації в галузі медицини, психології та оздоровчої гімнастики.

Наприкінці XV – початку XVI століття на ґрунті індуїзму виникає сикхізм (від сикх – учень), що згодом перетворився на самостійну релігію. Послідовники сикхізму живуть, основним чином, в індійському штаті Пенджаб. Спочатку сикхізм був антифеодальним рухом, але згодом став ідеологічною опорою феодальної держави сикхів. Сикхи брали активну участь у національно-визвольній боротьбі індійського народу. Однак сьогодні у складі сикхської громади існують сепаратисти, що ратують за перетворення штату Пенджаб на самостійну державу Халістан.

Синтоїзм (від япон. синто – шлях богів) – суто японська релігійна система, яка виросла з родоплемінних культів у період становлення у країні феодальних відносин (VI–VII ст. н. е.) і ґрунтується на вірі в те, що при народженні людина тимчасово сходить зі шляху богів, а після смерті – повертається на нього.

У пантеоні синтоїстських богів головне місце посідає сонячна богиня Аматерасу, яку шанують як родоначальницю імператорської династії і захисницю японської науки. Для синто характерним є також поклоніння імператору як богу.

Культ синто включає в себе різноманітні обряди і ритуали, що здійснюються, основним чином, у храмах. У ньому дуже багато свят, як загальних, так і місцевих, у тому числі і сімейно-шлюбних (день хлопчиків, день дівчаток і т. ін.). Ідеї цього культу обґрунтовують мілітаристські зазіхання японської військової машини на домінуючу роль Японії у створенні зони процвітання в Південно-Східній Азії.

Протягом тривалого часу синтоїзм був державною релігією Японії, але конституція 1947 року зрівняла його у правах з іншими культурами японців.

Конфуціанство спочатку було філософсько-етичним вченням, розробленим у VI–V ст. до н. е. давньокитайським мислителем Конфуцієм, і лише на початку нашої ери перетворилося на релігію. Конфуцій був наділений надприродними властивостями і його почали шанувати поряд із пращурами та природою. Такою ж пошаною оточені його учні і послідовники. Однак найбільше конфуціанці поклоняються небу, що вважається верховним божеством, і вірять у загробне життя.

У минулому конфуціанство оголошувало китайського імператора «сином неба» і вимагало поклонятися йому як богу. У конфуціанстві приділяється дуже багато уваги обрядності. Релігійні ритуали передбачені на всі випадки життя – від народження людини до її смерті. Конфуціанство не визнає жерців – обряди виконують глави сімей і родів, у минулому ж цим займалися і державні чиновники.

Важливе місце в конфуціанстві відведено соціально-етичним проблемам, які трактуються в консервативному дусі. Воно оголосило соціальну нерівність боговстановленою, зажадало від кожної людини примирення зі своїм суспільним

становищем, суворого дотримування законів і панівних моральних принципів, збереження вірності старовинним звичаям, духу старовини.

Приблизно те саме відбулося з даосизмом. Виникнувши у V–IV ст. до н. е. як філософське вчення з елементами матеріалізму й діалектики, він у II ст. н. е. перероджується на релігію. Поняття «дао» (дослівно – шлях), яке сформулював давньокитайський мислитель Лао Цзи, спочатку трактувалось як матеріальна першопричина світу – «мати всіх речей». Потім його стали тлумачити містично як якесь надприродне начало, що визначає розвиток природи і людини. Даосизм вимагає віри в багатьох богів і святих. Значну роль у цій релігії відіграють жерці, що пропагують даоське віровчення, здійснюють богослужіння і контролюють поведінку віруючих, а також чернецтво, яке проповідує аскетизм. За межі Китаю даосизм не вийшов.

Іудаїзм є національною релігією єврейського народу, в основі якої лежить вшанування бога Яхве, який спочатку визнавався божеством давньоєврейського племені Іуди, а згодом – богом усіх євреїв. Ця релігія виникла в I тисячолітті до н. е. Її особливості: визнання єдиного бога Яхве, догмат про «богообраність» єврейського народу, визнання священних книг непогрішними, віра в месію (спасителя) і загробне життя. З моменту виникнення іудаїзм був оголошений релігією «богообраного» народу, що утворив союз із богом Яхве. Ідея «богообраності» поряд з обтяжливою обрядністю не дозволила іудаїзму вийти за межі єврейської спільноти навіть у ситуації, коли євреї були розсіяні по всьому світу.

Іудаїзму властивий месіанізм (віра в спасителя). Спочатку під месією розуміли реального царя – визволителя, а пізніше – містичного посланця бога, який повинен оновити світ, утвердити рівність і всезагальну справедливість.

Початковий період іудаїзму – період його виникнення і становлення – прийнято називати «біблійним». Єврейські жерці стверджували, що Яхве відкрився «богообраному народу» через Завіт і передав єврейському народу священне писання, яке той повинен оберігати. У книгах Завіту викладені релігійні космологічні погляди іудеїв, їх етнічні і правові норми, суспільні уявлення.

Другий період в історії іудаїзму має назву «талмудичний». У роки римського панування почалася масова еміграція євреїв із Палестини. У 70-му році н. е. римські легіони зруйнували Єрусалимський храм й іудейська держава припинила існування. Єврейське населення – діаспора (так називалася територія розселення стародавніх євреїв) – розмістилось у різних країнах. Залишившись без храму, єврейські громади почали збиратися для відправлення культу в синагогах (з грец. – зібрання), читали священні книги Старого Завіту і коментували їх. Із цих коментарів пізніше створять Талмуд, який вважається в іудаїзмі основним богословським джерелом. У ньому містяться закони кримінального і суспільного характеру, моральні норми, тлумачення догматичних і канонічних правил, практичні поради щодо сімейного і приватного життя. Головна ідея Талмуду – визначеність наперед.

Іудейський культ містить велику кількість різних обрядів, свят, молитов, постів, приписів, обмежень, заборон. Достатньо сказати, що віруючому необхідно дотримуватися 365 заборон і 248 повелінь Талмуду.

Іудаїзм перебуває у певному зв'язку із сіонізмом. Догмат іудаїзму про богообраність єврейського народу використовується для релігійного обґрунтування націоналістичного руху – сіонізму, що пропагує зібрання євреїв в Ізраїлі, біля священної гори Сіон, на якій колись був споруджений Єрусалимський храм. Сіонізм – офіційна ідеологія держави Ізраїль.

Виникнення світових релігій – це важлива віха в історії релігії. До них належать буддизм, християнство та іслам. На відміну від давніх національних релігій, ці релігії набули міжнародного характеру. З появою світових релігій пов'язане виникнення релігійних уявлень про рівність усіх людей, що було чужим рабовласницькому ладові. Ці уявлення були втілені в ідеї рівності одновірців перед богом, яка цілком уживалась із соціальною нерівністю людей.

Виникнення світових релігій – результат тривалого розвитку політичних і культурних контактів між різними країнами та народами. Етнічні й національні перепони, властиві релігіям старовини, були замінені перепонами релігійними. Космополітичний характер буддизму, християнства та ісламу дав

змогу їм перейти національні кордони, розповсюдитися по земній кулі.

Кожна зі світових релігій складалась у конкретному історичному середовищі, в умовах певної культурно-історичної спільності народів. Цією обставиною пояснюється багато характерних для них особливостей.

Буддизм (із санскр. Будда – просвітлений) – найдавніша світова релігія, яка поширена переважно в Центральній, Південній і Південно-Східній Азії, виникла в Індії у VI ст. до н. е. у період розкладу родоплемінних відносин, виникнення класового поділу і формування держав. Священною книгою буддизму є Трипітака (із санскр. – три кошики).

У I ст. н. е. в буддизмі оформилися два напрямки: Хінаяна (вузький шлях порятунку) і Махаяна (широкий шлях порятунку). Хінаяна тісніше пов'язана з раннім буддизмом і визнає Будду людиною, яка знайшла шлях до порятунку. Основний наголос тут робиться на власному порятунку, досягнення якого вважається можливим лише за допомогою прийняття чернецтва.

Махаяна визнає можливість порятунку не лише для ченців, але і для мирян; при цьому значна увага акцентується на необхідності рятувати інших, на активній проповідницькій діяльності і втручанні в різні сфери суспільного й державного життя. Будда в Махаяні був остаточно перетворений на божество, на честь якого почали споруджувати храми і здійснювати пишні обряди.

Один із різновидів буддизму, який поширений у Тибеті й Монголії, – це ламаїзм (тибет. лама – вищий), що сформувався в VII столітті на ґрунті махаяни, повністю сприйнявши її віровчення. Для ламаїзму характерне масове поширення чернецтва.

Центральне місце в буддизмі посідає вчення про чотири святі істини:

1. Жити – значить страждати.
2. Причина страждань – бажання.
3. Для звільнення від страждань потрібно звільнитись від бажань.
4. Шлях звільнення від бажань – дотримання основних вимог вчення Будди.

Суворе дотримання цих істин приведе віруючого до головної мети його життя – нирвани (із санскр. – згасання, заспокоєння). Нирвана уявляється буддизмом як стан абсолютного спокою, тобто суворої віддаленості від життєвих уподобань і вічного блаженства у злитті з божеством.

Згідно з ученням буддизму, світ – це потік ідеальних частинок – дхарм, комбінація яких створює все існуюче, у тому числі й людину. Смерть — це розлад цієї комбінації, звільнення дхарми для нових з'єднань. Якою буде комбінація дхарм у новонародженому, визначається кармою, тобто сукупністю гріхів і чеснот, що була досягнута в попередніх переродженнях минулим утіленням.

Оскільки становище людини в суспільстві також визначається характером попередніх перетворень, то вона не повинна виражати невдоволення і претендувати на краще в порівнянні з тим, що вона отримала. Єдине, що слід робити людині, – це праведно жити і пропагувати ідеї буддизму, тим самим забезпечуючи кращу комбінацію наступних перетворень, кінцева мета яких – досягнення нирвани, що припиняє процес переродження. Рай для буддиста уявляється місцем перебування вільної від турбот душі, що переживає блаженство від безпосереднього спілкування з божеством.

У християнстві (грец. Христос – помазаник, спаситель) головним об'єктом поклоніння для віруючих є Ісус, хоча трактують вони цей образ по-різному. Це найбільш поширена релігія, що виникла у східних провінціях Римської імперії в I ст. н. е. під час гострої кризи рабовласницького ладу, який став гальмом соціального прогресу. Як і всі релігійні культури, християнство було створено людьми, які відчували й усвідомили потребу нової релігії. Джерела її виникнення корінілись у соціально-економічних умовах занепаду і розкладання рабовласницького ладу. Християнство не було вільним від впливу попередніх релігій, воно запозичило не лише релігійні, але й філософські уявлення багатьох народів Сходу.

До ідейних попередників християнства можна віднести міфологію різних східних релігій, а також вульгаризовані філософські уявлення античного світу.

Серед східних релігійних систем найбільший вплив на християнство справив іудаїзм. Християнство зародилося в єврейському середовищі як секта іудаїзму. Воно запозичило в іудаїзмі зібрання священних книг, які увійшли до священної книги християн – Біблії – під назвою Старий Завіт, зберігши незмінними єврейські уявлення про створення богом Всесвіту, рослинного і тваринного світу, людини і т. ін. Віра у прихід месії в іудаїзмі стала одним із джерел міфу про Ісуса Христа. Світоглядна основа християнства була пов'язана із суспільною свідомістю античності, зокрема, з ідеями олександрійського філософа-містика, етнічного єврея Філона, який пояснював вади суспільного життя гріховною природою людини, закликаючи людей до покаяння і покори. Надії на майбутнє пов'язувались ним із Логосом – словом божим, що виступає посередником між богом і людьми. Філон зробив спробу виразити основні ідеї священних книг іудаїзму через поняття давньогрецької філософії.

Значний вплив на світогляд християн мали ідеї римського філософа Сенеки, який акцентував увагу на обтяжливості земного буття, що прирікає людину на безперервні страждання, і стверджував, що щастя і рівність люди знайдуть лише в загробному світі.

Християнство, висунувши ідею про посередника, який задля спокутування людських гріхів добровільно приносить себе в жертву, звертаючись до всіх народів незалежно від їх етнічної належності, протиставило себе всім національним релігіям і стало світовою релігією.

Священною книгою християн є Біблія, яка, окрім Старого Завіту, включає в себе і Новий Завіт як суто християнське зібрання книг.

Основні положення християнського віровчення (догмати) склалися протягом віків. Вони виведені з Біблії, а також із постанов християнських вселенських соборів і праць найбільш авторитетних церковних діячів – так званих отців церкви.

Суть християнського вірування стисло викладено у 12 пунктах (членах) Символу віри, прийнятого на перших двох Вселенських соборах: Нікейському (325 р.) та Константинопольському (381 р.). Згідно із Символом віри, християни зобов'язані вірити в єдиного Бога, що виступає у трьох іпостасях: Бога-Отця,

Бога-Сина і Бога-Духа (Свята Трійця). Бог-Отець розглядається як творець світу видимого (природа і людина) і невидимого (ангели). Богом-Сином вважається Ісус Христос, а Бог-Дух святий визнаний у православ'ї таким, що виходить від Бога-Отця (у католицизмі – і від Сина).

Важливим положенням християнства вважається догмат боговтілення, згідно з яким Ісус Христос, залишаючись Богом, разом із тим начебто став людиною, народившись від Діви Марії. Велика роль відводиться догмату спокути, відповідно до якого своїми стражданнями і смертю на хресті Ісус Христос приніс себе в жертву Богу-Отцю за гріхи людей, спокутуючи їх і тим самим відкривши людині шлях до «спасіння від влади гріха».

Одне з центральних місць у християнському віровченні належить догмату про воскресіння Ісуса Христа, який оголошується законом майбутнього спільного воскресіння людей із мертвих. Догмат воскресіння зобов'язує християн вірити в те, що після свого воскресіння Ісус Христос тілесно вознісся на небо до Бога-Отця, підкресливши тим самим ницість земного буття в порівнянні з вічністю, яка очікує людину після смерті.

Символ віри приписує приводити людей до «єдиної святої, соборної і апостольської церкви», визнавати необхідність хрещення, уповати на прийдешнє воскресіння з мертвих, а після цього — на настання вічного блаженства для праведників та вічних мук для грішників.

Найбільш важливі елементи християнської обрядності називають таїнствами. До них належать: 1) хрещення; 2) миропомазання; 3) євхаристія, або причастя; 4) покаєння; 5) шлюб; 6) священство; 7) елеосвячення.

Головним християнським богослужінням є літургія (обідня, меса) – дія, яка супроводжується різними заклинаннями (молитвами), музикою або співом, читанням Священного Писання, поклонами, запалюванням свічок і лампад, курінням благовоння тощо.

Поряд із вшануванням Святої Трійці та Діви Марії утворився культ «святих» — вшанування осіб, яким Богом даровано «дар чудодіяння». Важливу роль у християнстві відіграє культ хреста, який сприймається не лише як знаряддя страти Ісуса Христа, але і як засіб «спасіння».

Значне місце у християнському культі відводиться святам, головними з яких є: Великдень – свято воскресіння Ісуса Христа; Трійця, або П'ятдесятниця (на честь сходження на апостолів Святого Духа, що відбулося на п'ятдесятій день після воскресіння Ісуса Христа); Різдво Христове й низка інших.

Християнство пережило екілька церковних розколів, викликаних різницею соціального і релігійного життя християнських громад:

1. V століття – низка християнських громад східної частини Римської імперії відмовилася визнати Ісуса Христа одночасно і людиною, і богом, вважаючи, що йому притаманна «божественна», а не «боголюдська» природа. Внаслідок розколу утворилися Вірменська, Ефіопська, Коптська, Сирійська і Малабарська церкви, які спочатку називали дохалкідонськими (монофізитськими), а з 1871 року – стародавніми східними християнськими церквами.

2. 1054 рік – повний розрив між східною гілкою християнства (Візантійська імперія) і західною, що сформувалася на руїнах західної частини Римської імперії. Східна гілка отримала назву греко-католицької (вселенської, або православної церкви), а західна – римо-католицької церкви. У такому вигляді вони збереглися і дотепер.

3. У XVI столітті в результаті Реформації – широкого антифеодального руху в Європі, від католицизму відколось декілька європейських церков, що об'єднались під назвою «протестантизм» із його численними відгалуженнями.

З усіх гілок християнства найбільшу кількість adeptів об'єднує католицизм, що має єдину церковну організацію із центром у Ватикані — теократичному місті й державі на території Риму. На чолі католицької церкви стоїть папа, який отримує цей титул на все життя і якому підпорядковується величезна армія духовенства та низка чернечих орденів. Спираючись на них, католицька церква відіграє значну роль в ідеологічному і політичному житті суспільства.

Зберігаючи всі основні догмати християнства, віровчення католицизму додає і кілька своїх (догмат про те, що дух виходить не лише від Отця, але і від Сина (філіокве); догмат про чистилище; догмат про вознесіння Діви Марії на небо; догмат

про непогрішимість папи у справах віри), а також вносить досить багато обрядових відмінностей. Вікові спроби римських пап підпорядкувати своєму впливу прихильників православ'я та їх церковні організації породили таку форму католицької експансії, як уніатство (з лат. уніо – єднання), яке передбачає прийняття православними церквами католицької догматики і главенства папи при збереженні власної обрядності. У результаті Брестської Унії (1596) в Україні виникає Уніатська, або греко-католицька церква, офіційна назва якої – Українська греко-католицька церква.

Протестантизм за кількістю своїх прихильників є другим після католицизму різновидом християнства, що нараховує декілька десятків великих і малих самостійних протестантських об'єднань. Зародившись у період Реформації, протестантські церкви багато в чому схожі між собою. І ця схожість виявляється не лише в негативному ставленні до католицизму, але і в єдиному підході до розуміння суті віровчення і трактування культу.

Усі протестантські церкви визнають джерелом віровчення лише Біблію і лише з неї виводять свої віросповідні принципи, викладені у прийнятих ними документах символічного значення. При цьому кожному віруючому надано право самостійно читати і тлумачити Біблію, для чого і було зроблено переклади Біблії національними мовами. Протестанти відстоюють ідею загального священства, заперечуючи релігійний привілей духовенства володіти «благодаттю» і бути єдиним посередником між богом і людьми. Вони вважають, що «рятує» людину особиста віра, власна релігійна переконаність, а не добрі справи, санкціоновані церквою або запропоновані нею за якісь надані їй послуги. В усіх протестантських церквах культ простіший за католицький, богослужіння коротше і здійснюється національними мовами.

На початковому етапі свого розвитку протестантизм – це об'єднання лютеранської, кальвіністської й англіканської церков. Надалі від кожної з них відкололись релігійні угруповання й об'єднання, що вносили у протестантське віровчення й обрядність щось нове. Ці вторинні утворення (баптисти, менноністи, п'ятдесятники, адвентисти, свідки Іегови та ін.) поступово утвердились як самостійні.

Православ'я як одне з основних напрямків у християнстві утворилося в результаті поділу християнської церкви на східну та західну.

На сьогодні існує 15 автокефальних (самостійних) церков, які ще називають помісними. Руська православна церква є найбільшою і найвпливовішою з них. Богослужіння тут проводяться національними мовами, хоча використовуються так звані мертві мови (наприклад, церковнослов'янська). А стосовно соціально-етичних доктрин і загальних оцінок основних чинників сучасності, то вони в помісних православних церквах різняться, і багато в чому це залежить від соціальних умов, у яких ці церкви перебувають.

Незважаючи на це, помісні православні церкви підтримують контакти, погоджуючи свої рішення стосовно розв'язання проблем загальноцерковного значення. З цією метою, починаючи з 60-х років ХХ століття, почали скликатися Вселенські православні наради.

Утвердженню православ'я в Давньоруській державі поклато початок хрещення в 988 році князем Володимиром жителів столиці Київської Русі. Християнізація Давньої Русі – довготривалий і внутрішньосуперечливий процес – була викликана потребами феодального ладу, який зароджувався і потребував універсального духовного інтегратора. Але хрещення означало також залучення Київської Русі до досягнень християнських держав того часу, входження її в орбіту загальноєвропейської культури.

У перші століття свого існування Руська православна церква була повністю залежною від Візантії й очолювалася візантійським митрополитом, хоча київські князі вели боротьбу за її автокефалію. Доба київського християнства закінчилася двома подіями: монголо-татарською навалою і перенесенням резиденції київських митрополитів на північ, що заклало підвалини перетворенню колишньої Київської митрополії на Московську.

Із часом візантійсько-православна доктрина цезаропапізму і месіанського значення у християнському світі так званого другого Риму (Константинополя) перетворилась на московсько-православну впевненість у месіанському призначенні Богом Москві прав третього й останнього Риму.

Помісні церкви вважають себе ортодоксальними (ортодоксія – неухильне дотримання поглядів) і нічого не додають (на відміну від католицизму) до прийнятого Символу віри. Вони наслідують візантійську релігійну традицію. На чолі усіх церков стоять архієпископи та митрополити. Початок такій самостійності було покладено незалежністю константинопольського, александрійського, антиохійського та єрусалимського патріархів, що й дало початок автокефальним церквам. Константинопольський патріарх має почесний титул «перший серед рівних» та іменується «Вселенським». Почесне п'яте місце у своєрідному «табелі про ранги» посідає Московська патріархія, яка стала повністю незалежною від Константинополя в 1589 р. Усім православним автокефальним церквам (Кіпрській, Грузинській, Сербській, Румунській, Болгарській, Елладській, Албанській, Польській, Чехословацькій та Американській) притаманна спільність віровчення, яке включає в себе детальні положення, вироблені ще до розколу християнства і викладені у Символі віри та інших документах перших семи Всесвітніх соборів (IV–VIII ст. н. е.), а також у вченні отців церкви. Спільними в них є: основні норми церковного життя (характер і послідовність проведення богослужінь, зовнішній вигляд священнослужителів та ін.), а також важливі елементи культової практики (орієнтація храму та його внутрішнє оформлення, зміст і форма православних обрядів, спів без музичного супроводу, відсутність стільців та ін.).

Після татаро-монгольської навали в розгромленому загарбниками Києві кафедра митрополитів існувала формально, а фактичним місцеперебуванням її став спочатку Владимир (1299), а пізніше, з 1325 року – Москва. На початку XIV століття було створено Литовську митрополію. У 1354 році Константинопольський патріархат висвячує двох ієрархів: Олексій отримує титул «Митрополит Київський і всієї Русі» (центр митрополії – у Москві), а Роман – титул «Литовський митрополит» (до його юрисдикції входили землі Білорусії та України).

У 1458 році відбувається фактичний поділ Київської митрополії на дві: Литовську (Київську) і Московську. Ще до цього розподілу, у 1448 році, ієрархом Київської митрополії було обрано, без згоди Константинополя, Іону (це був останній із

ієрархів, який володів титулом «митрополит Київський і всієї Русі»). Ця дата вважається початком автокефалії Руської православної церкви.

Коли ж більшість ієрархів православної церкви в Білорусії і Україні переходять в уніатство (1586), польський уряд офіційно визнає Брестську унію, а православну церкву на українських та білоруських землях фактично ставить поза законом. У 1620 році православну ієрархію в Україні відновлено за допомогою братств і запорізького козацтва Єрусалимським патріархом. У 1686 році в Москві Луцький єпископ Гедеон Святополк-Четверганський, призначений митрополитом Київським, прийняв присягу на вірність Московському патріархові. З часу, коли Константинопольський патріарх дав згоду на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріарха, бере свій початок рух за автокефалію православної церкви в Україні. Неабияку роль у цьому відіграли деякі відмінності між українською та московською церквами XVI–XVII століть. В Україні влада єпископа обмежувалася колегіальним управлінням. Богослужбовою мовою була українська говірка й церковно-слов'янська мова. У церковному будівництві існував власний архітектурний стиль, що отримав назву «українське бароко». Прибічники автокефалії згадують про цей період (XVI–XVII ст.) як про зразковий і такий, до чого варто прагнути сьогодні.

Але про рух за автокефалію православної церкви в Україні як реальну силу можна говорити лише після Лютневого перевороту в Росії 1917 року. У 1921 році було проголошено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), яка проіснувала до 1930 року і під тиском сталінського режиму заявила про свій саморозпуск. Але на західноукраїнських землях вона продовжувала існувати. У 1924 році константинопольський патріарх визнав цю церкву під назвою «Польська автокефальна православна церква», а під час Другої світової війни вона стала плацдармом для відновлення автокефалії в Україні.

У повоєнний період Українська автокефальна православна церква стає катакомбною (підпільною), а її керівники на чолі з майбутнім патріархом Мстиславом виїждять за кордон. Православ'я в Україні репрезентує Українська православна церква (юрисдикція Московського патріархату).

Процеси, пов'язані з демократизацією церковного життя і розпадом СРСР, призвели до зростання напруженості у православному релігійному середовищі. Саме з цієї причини сьогодні в Україні існує так званий православний вузол, що складається з Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ-МП) на чолі з митрополитом Володимиром, Української Православної церкви Київського патріархату (УПЦ-КП) на чолі з патріархом Філаретом, що утворилася в червні 1992 року після об'єднання з частиною автокефалістів, й Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) на чолі з патріархом Дмитром.

Відомо, що на Львівському соборі (1946) Українська греко-католицька церква (УГКЦ) була насильницьким шляхом об'єднана з Руською православною церквою. І тільки починаючи з 1990 року чимало греко-католицьких громад у західних областях України поновили свою діяльність і були зареєстровані органами влади. У 1991 році до Львова на постійне місце проживання повернувся очільник єпархії УГКЦ за кордоном кардинал Мирослав Любачівський. УГКЦ оформилася як одна з українських церков, що має власну ієрархію, релігійно-адміністративний центр і свої громади (переважно в західних областях України).

Іслам поширений, головним чином, у країнах Близького і Середнього Сходу, Північної Африки і Південно-Східної Азії. Прихильники ісламу (з араб. – покірність) називають себе мусульманами (араб. муслім — вірний).

Виникла ця світова релігія у VII ст. н. е. на Аравійському півострові в добу розкладу первіснообщинного ладу і зародження в арабів класового суспільства.

Богослови пов'язують виникнення мусульманської релігії з діяльністю пророка Мухаммеда (570-632 р. н. е.), який в ісламі стоїть на другому місці після бога (Аллаха).

Священною книгою ісламу, що містить релігійні, правові, моральні, побутові правила і повчання, є Коран (з араб. – читання). Головним персонажем Корану виступає бог Аллах – всемогутня, всезнаюча істота і творець всього існуючого. Людина ж – істота створена і слабка, її доля – покірність божій волі і сліпе підкорення долі, яка наперед визначена богом.

Кожний правовірний мусульманин повинен дотримуватись п'яти основних приписів (стовпів):

- безумовна віра в єдиного бога Аллаха і визнання Мухаммеда його посланцем;
- щоденна п'ятикратна молитва (намаз);
- сплата податку (закят);
- дотримання посту (ураза);
- проща до Мекки (хаджж).

Важливе місце в ісламі займає вчення про розподіл усіх людей на «правовірних» (мусульман) і «невірних», тобто про винятковість мусульман, яке завжди використовувалось для розпалювання релігійної та національної ворожнечі.

Своєрідним зведенням законів, що суворо регламентують не лише релігійну, але й суспільну, правову, сімейну і побутову сторони життя, є шаріат (з араб. – припис, законоположення). Для ісламу характерне вчення про нерівноправне становище жінки. Він розглядає жінку як неповноцінну істоту, створену спеціально для задоволення потреб чоловіка.

Основними течіями в мусульманстві є суннізм (з араб. – спосіб дії) і шиїзм (араб. шиа — угруповування). Більшість мусульман дотримується суннізму. Шиїти переважають в Ірані, Іраці, Ємені, а також в Азербайджані й Таджикистані. Окрім цих двох напрямків існує низка сект.

Нетрадиційні релігії є новоутвореннями в духовному житті суспільства, що стали виникати і поширюватись у 60-ті рр. ХХ ст. у США, а згодом і в Західній Європі. Так, у США їх кількість уже давно сягнула за тисячу. У діяльності цих культів беруть участь мільйони американців, переважно молодь. Предметом цілеспрямованого інтересу ці релігії стали в кінці 1970-х років.

Подібні новоутворення – симптоми прояву глибоких кризових процесів у духовному житті Заходу як приклад характерних метаморфоз, які релігія переживає в сучасну епоху. Певним чином ці культури можна розглядати як єдину ідейно-політичну течію, як продукти саме сучасного етапу розвитку суспільства, що породжені спільними причинами і мають спільні характерні ознаки й особливості.

Кількість цих релігій величезна, але умовно їх можна поділити на три категорії:

- культу, що проголосили себе новітніми варіантами християнства і пропонують «унікальну», «богоодкровенну» істину та єдиний шлях до порятунку людини. Серед них такі відомі організації, як «Сім'я любові» (раніше – «Діти Бога»), церква Армагеддона, церква Живого слова, Життєвий шлях, Місцева церква, церква Біблійного розуміння, Церква Уніфікації Сен Мен Муна та ін.;

- групи, що ведуть свій родовід зі Сходу: Рух Харе Крішна (Міжнародна свідомість Харе Крішни), Місія божественного світла та ін.;

- особливу групу становлять об'єднання, які займаються переважно «духовними» вправами, психотерапевтичними сеансами і процедурами. Тут виділяється Церква сайєнтології, а також багато малих груп, що проповідують астральні й окультні уявлення, спиритизм, парапсихологію. Спільним і головним у них є те, що за своїм походженням вони не пов'язані з існуючими релігійними течіями і віросповіданнями.

За своєю організацією і типом у повсякденному житті неорелігії украй різноманітні. Серед них існують жорстокі деспотичні об'єднання, послідовники яких живуть у громадах під пильним контролем свого лідера і яким притаманні такі риси:

- на чолі стоїть лідер, який запевняє, що він отримав нове унікальне «одкровення» відносно бога і реальності. На його думку, кожний, хто не поділяє його погляди, не просто помиляється, але і виступає послідовником сатани;

- лідер створює особливу «сім'ю» або комуну, у якій його називають «батьком». Нерідко ті, хто вступає до неї, отримують нові імена;

- керівник встановлює обов'язкові для всіх незаперечні норми поведінки, але не обов'язково сам дотримується їх. Як правило, він живе в набагато кращих умовах, аніж його послідовники;

- групи дотримуються апокаліптичного погляду на світ. Члени організації часто відмовляються від власного майна і змінюють місце проживання;

- застосовується певна техніка контролю над поведінкою навернених, яка, як правило, включає ізоляцію від зовнішнього

світу. Послідовники культу розглядають таку техніку як релігійну дисципліну.

Кожний культ – це згуртований колектив, що надихається «груповими» цілями. Вступивши до нього, людина відчуває себе ніби частинкою «загальної справи», позбавляється відчуття самотності, залучається до тих цінностей і взаємовідносин, які, на її думку, давно втрачені в навколишньому світі. Керівники громад постійно рекламують свої організації як осередки справжньої людяності, прообрази прийдешнього колективізму «нового віку», рятувальні колонії небожителів.

У громадах США більшість складають юнаки і дівчата від 18 до 24 років, які належать до середнього класу. Як правило, вони мають непогану освіту і в минулому не відчували серйозних матеріальних труднощів.

Про що б не говорили наставники нових культів, їхні проповіді врешті зводяться до передвіщення близької вселенської катастрофи. Саме ідея «граничності» нашого часу й історичного виміру його існування і складає ту «вищу істину», яку самоназвані пророки перш за все поспішають сповістити світу. Керівники громад намагаються поставити під свій контроль усі переживання, роздуми, інтереси своїх підлеглих, наполегливо втручаються в їх інтимні стосунки, регламентують навіть почуття взаємосимпатії, право вибирати друзів і коханих (особливо поза громадою). У таких громадах особа начебто досягає душевного спокою. Для неї не існує тривожних проблем, тому що вже не існує тієї особи, яку вони могли б хвилювати. Її психіка зруйнована, а тому вона, спокійна і задоволена, повністю розчиняється у групових інтересах.

12.3. Свобода совісті та її правове регулювання в Україні

Релігія як форма суспільної свідомості тісно пов'язана із правом. Цей зв'язок існує як на рівні релігійних та правових норм, так і на рівні формування загальнодержавної волі та її закріплення в системі законодавства, що регулює діяльність релігійних організацій у суспільстві.

Проблема свободи совісті має теоретичний і практичний аспекти. Зміст категорії «свобода совісті» — це право громадян

сповідувати або не сповідувати будь-яку релігію, відправляти релігійні культи або дотримуватись нерелігійного світогляду. Свобода совісті людини є конкретним проявом свободи людини в суспільстві. Вона виступає важливим світоглядним, етичним і правовим принципом. У цьому значенні свобода совісті є однією із загальнолюдських соціальних і духовних цінностей.

Ядром свободи совісті є совість як вираз моральної самосвідомості особи, її моральна самооцінка. Згідно з цими критеріями, совість характеризується й інтелектуальними та емоційно-психологічними моментами. Індивідуалізований характер совісті полягає в тому, що вона включає індивідуалізовані, суб'єктивовані, включені до мотиваційної та емоційно-вольової структури особи вимоги щодо її поведінки з боку суспільства або певної соціальної спільноти. Совість виховується і формується суспільством передусім через вплив безпосереднього соціального середовища, у якому перебуває індивід. Чинники соціуму формують людину як моральну істоту. Таким чином відбувається первинна соціалізація особи, тобто людина сприймає і засвоює соціальні норми, правила поведінки, необхідну інформацію для реалізації усіх життєвих потреб.

Разом із тим, кожна людина, яка володіє ознаками права і дієздатності, своїми діями може набувати статусу фізичної або юридичної особи. Тому індивід завжди перебуває в певних правовідносинах з іншими членами суспільства. Між державою і громадянином створюються змістовні відносини, юридичною стороною яких є правові відносини між ними. Держава виступає як публічна влада, як організація політичної влади. У демократичному суспільстві держава є офіційним представником інтересів громадянського суспільства, охороняє і забезпечує права громадян. Це її прямий конституційний обов'язок. Держава через механізми примусового впливу, систему правовиховної роботи, через організаційні заходи надає особі певного правового статусу, тобто виражає у законах те соціальне становище, яке займає особа у громадянському суспільстві й державі, закріплює сукупність правових засобів, що забезпечують громадянам реалізацію їхніх прав і свобод.

Основний зміст правового статусу особи – це її права і правові гарантії, її обов'язки та відповідальність за їх виконання.

Тому свобода совісті як соціальна цінність доповнюється її юридичною характеристикою. Свободу совісті необхідно розглядати і в ролі правового явища, у контексті всіх інших прав і свобод, які входять до складу правового статусу особи.

Звідси випливає визначення свободи совісті в широкому розумінні – як свободи переконань, тобто права людини обирати і відстоювати власні переконання та втілювати їх.

У західному суспільстві свобода совісті трактується як право вільного вибору того чи іншого віросповідання, визнається атеїстичний світогляд. У колишніх соціалістичних країнах свобода совісті мала деформований характер. Роль релігії та церковних організацій у суспільному житті значно припинувалася, а атеїстично-просвітницька діяльність фактично перетворилася на засіб контролю за свідомістю громадян з боку тоталітарної держави. «Атеїзація» державної політики призводила до численних порушень прав людини в галузі дотримання принципу свободи совісті.

В умовах переходу до правової держави виникають можливості для вільної дії принципу свободи совісті. Він набуває свого чіткого законодавчого статусу, захищає невід'ємні права людини як від надмірної клерикалізації, так і від однобічної атеїзації.

Отже, свобода совісті тісно пов'язана зі становищем релігії і церкви в суспільстві, співвідносинами релігійних інститутів із державою та її політичними інститутами.

Наприклад, тісне поєднання офіційної релігії та державного апарату породжує різні варіації клерикальної держави (Саудівська Аравія, Іран, Пакистан, Ізраїль). В інших країнах свобода віросповідання декларується формально, але водночас існують привілейовані релігії та релігійні течії. Визнання особливого становища тієї чи іншої церкви зафіксовано в конституціях 42 держав; законодавство 32 країн обумовлює обіймання вищих постів у державі за допомогою прийняття релігійної присяги; у 22 країнах, згідно з конституціями, пост глави держави можуть обіймати тільки особи, які належать до офіційної церкви. Таким чином, у цих країнах механізми конституційного закріплення і правового регулювання принципу свободи совісті реально не працюють.

У деяких країнах офіційної державної релігії не існує взагалі, бо церква там відокремлена від держави (Франція, Туреччина).

Необхідно розглянути також конституційно-правовий аспект свободи совісті. У цьому аспекті свобода совісті розкривається як сукупність правових норм та реальних гарантій, що регулюють і визначають розвиток пов'язаних із релігією суспільних відносин. Це означає, що свобода совісті є правовою категорією. В Україні вона закріплена, у першу чергу, ст. 35 Конституції: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособові чи колективні релігійні культу і ритуальні обряди...

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути звільненим від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів згідно з релігійними переконаннями. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, його виконання має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Але для того щоб це конституційне положення про свободу совісті повністю реалізувалося в житті суспільства, необхідне розроблення і втілення в життя сукупності правових норм і реальних гарантій, що регулюють і визначають розвиток пов'язаних із релігією суспільних відносин.

Головним засобом реалізації конституційних норм свободи совісті виступив «Закон про свободу совісті та релігійні об'єднання». Цей закон та інші законодавчі акти, видані відповідно до нього, утворюють законодавство України про свободу совісті та релігійні організації. У ньому конкретизується положення ст. 35 Конституції України, тобто релігія проголошується приватною справою громадянина держави, визначаються обов'язки церкви (релігійної організації), відокремленої від держави, щодо держави і, навпаки, конкретизується принцип відокремлення школи від церкви. Відповідно до нового закону, переглянуто програму навчання в усіх ланках державної системи народної освіти, на приватних

засадах налагоджується мережа релігійних закладів навчання та освіти обраною мовою, індивідуально або спільно, дітей і дорослих, використовуючи для цього церковні приміщення або ті, які надаються їм у користування. Закон передбачає, що релігійні організації створюють навчальні заклади і групи згідно із власними внутрішніми настановами, а викладачі і проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі толерантності й поваги до громадян, які не сповідують релігію, і до віруючих інших віросповідань. Усі навчальні предмети в державних навчальних закладах мають викладатися з науково-об'єктивних позицій, адекватних сучасному рівню пізнання людством світу, суспільства і людини. Кожна освічена людина, яка живе в атмосфері сакральної і секулярної духовної культури, має бути обізнаною з тією роллю, яку відіграють релігійні та секулярні чинники в сучасному світі.

Релігійні організації, згідно із законодавством про свободу совісті та релігійні організації, ухвалюють свої статuti (основні положення), які, відповідно до цивільного законодавства, визначають їхню правоздатність, підлягають реєстрації. Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту. Як юридична особа, релігійна організація має права і обов'язки відповідно до чинного законодавства та свого статуту.

Статут релігійної організації має містити такі дані: вид релігійної організації, її віросповідну належність і місцезнаходження, місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання, майновий стан релігійної організації, права релігійної організації на заснування підприємства, засобів масової інформації, порядок розв'язання майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

У реєстрації статуту релігійній організації може бути відмовлено, якщо її статут або діяльність суперечать чинному законодавству.

Законодавство чітко визначає, на яких підставах і в яких випадках у судовому порядку припиняється діяльність релігійних організацій. У цілому законодавство наділяє релігійні організації і громадян широкими правами, які пов'язані зі свободою віросповідання. А діяльність державних органів щодо

конституційного забезпечення релігійного життя в Україні ґрунтується на таких засадах:

1. Свобода совісті – це конституційно-правовий принцип, який обґрунтовує право громадян сповідувати будь-який релігійний культ або займатися атеїстично-просвітницькою діяльністю. Вона може мати різні історичні форми і залежить від співвідношення зв'язку канонічного права із системою законодавства, ступеня їхнього поєднання або, навпаки, протиставлення. Необхідно розмежовувати ідеологічно-концептуальну, програмно-політичну і конституційно-правову форми вияву свободи совісті.

2. Основними принципами свободи совісті вважаються надання державою гарантії на свободу совісті, рівноправність громадян, незалежно від їх ставлення до релігії, рівність усіх релігійних організацій перед законом, відокремлення церкви від держави, світський характер освіти, відповідальність релігійних організацій за порушення законодавства, право на майно, на проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій у передбачених законом випадках.

3. Правовий інститут свободи совісті в Україні регулюється Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року з подальшими внесеннями і доповненнями, іншими нормативними актами, що утворюють законодавство про релігійні культу.

Саме реалізація нашою державою таких засад щодо релігії і церкви породила бурхливий процес відродження релігійного життя. На сьогодні Україна – багатоконфесійна держава, де діє близько 17 тис. релігійних громад, 67 конфесій і напрямків. Найпомітнішими серед них є: Українська православна церква – Московський патріархат (УПЦ-МП), Українська православна церква – Київський патріархат (УПЦ-КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Римо-католицька церква (РКЦ), Євангельські християни-баптисти (ЄХБ), Християни віри євангельської (ХВЕ), Адвентисти сьомого дня (АСД), Свідки Ієгови, а також мусульманська реформатська та іудаїстська церкви, що об'єднують віруючих з понад 97 % усієї території України.

Питання для самоперевірки

1. Що досліджує соціологія релігії?
2. Дайте визначення релігії.
3. Розкрийте структуру релігії
4. Опишіть функції релігії
5. Назвіть та охарактеризуйте світові релігії
6. Типологія релігійних організацій: церква, секта, культ, деномінація.
7. Християнство й соціальна нерівність.
8. Як впливають сучасні релігії на суспільство на локальному та глобальному рівнях?
9. Охарактеризуйте соціальні доктрини сучасних християнських церков (католицької та православної).
10. Що таке свобода совісті?
11. Назвіть основні правові документи, які регулюють свободу совісті в Україні.

Післямова

Динаміку сучасного світу багато в чому визначає транспортна система. Саме тому в умовах глобальних трансформацій сучасних суспільств зростає значення залізниці, яка забезпечує потреби у внутрішніх та міжнародних перевезеннях. За своїм функціональним призначенням вона є сукупністю результатів техногенезу людства, які спрямовані на задоволення потреб цивілізації. З цієї точки зору залізниця виступає як знаряддя праці, транспортний засіб. З іншого боку, залізниця є потенційною силою, яка збільшує можливості як людства загалом, так і окремих держав у досягненні поставлених цілей. Залізничний транспорт є важливим елементом національної безпеки і оборонної політики держави, життєво необхідною транспортною артерією економічної системи країни.

Нові засоби зв'язку і комунікації в поєднанні із залізничним транспортом стискають простір і час, надаючи можливість широких особистісних контактів між індивідами та групами. Завдяки залізниці проявляється мобільність соціальних груп, ущільнюються соціальні зв'язки, змінюється культура відносин, складається територіальна цілісність поселенських формувань, утверджуються або руйнуються інтеграційні процеси. Роль залізничного транспорту в географічній мобільності неухильно зростає.

Стан розвитку залізниці в конкретній державі значною мірою визначає її внутрішню і зовнішню політику, місце і роль у світовому процесі. Залізниця стискає соціокультурний простір і час, в якому існують і взаємодіють сучасні локальні цивілізації, інтенсифікує їх взаємодію, сприяє обміну ідеями та інноваціями, прискорює процес дифузії культур різних цивілізацій, а також сприяє збереженню територіальної, економічної та культурної цілісності окремих держав у межах локальних цивілізацій, стимулює науково-технічний прогрес, прискорює процеси міграції та створення діаспор.

Загалом можна стверджувати, що постійне вдосконалення залізниці як транспортного засобу та інформаційних комунікацій є однією з важливих передумов ефективного функціонування сучасного глобального суспільства. Тому дослідження

соціального значення залізниці як транспортного засобу та значущість її функцій в умовах глобалізації є актуальними.

Отже, враховуючи вищесказане, слід визначити, що здобуті соціологічні знання допоможуть майбутнім фахівцям осмислити комплексні соціальні процеси на залізниці, в основі яких лежить соціально задана необхідність присутності людей у певному місці і в певний час, наприклад, щоденні пасажирські практики тощо.

Наостанок побажаємо, щоб запропонований навчальний посібник допоміг студентам краще реалізуватися у майбутній професійній діяльності.

Бібліографічний список

1. Аберкромби, Н. Социологический словарь [Текст] / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. Тернер ; ред. С. А. Ерофеева; пер. с англ. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 200 с.
2. Адамьянц, Т. З. Социальные коммуникации [Текст] : учеб. пособие / Т. З. Адамьянц. – М. : Дрофа, 2009. – 204 с.
3. Актуальные проблемы национальной безопасности России [Текст] : учеб. пособие / под общ. ред. В. Ф. Ницевича, В. А. Труханова. – Саратов : СВирХБЗ. 2002. – 325 с.
4. Арбеніна, В. Л. Етносоціологія [Текст] : підручник / В. Л. Арбеніна. – Харків : Хар. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 160 с.
5. Аристотель. Политика [Текст] : сочинения в 4-х т. Т. 4 / Аристотель; пер. с древнегреч. ; общ.ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1984. – С. 375-644.
6. Арон, Р. Этапы развития социологической мысли [Текст] / Р. Арон ; общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1992. – 608 с.
7. Артемов, Г. П. Политическая социология [Текст] : учеб. пособин / Г. П. Артемов. – М. : Логос, 2000. – 279 с.
8. Асп, Э. Введение в социологию [Текст] / Э. Асп; пер. с фин. – СПб. : Алетея, 1998. – 248 с.
9. Бабосов, Е. М. Социология управления [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов / Е. М. Бабосов. – 2-е изд., стереотип. — Мн. : Тетра Системс, 2001. – 288 с.
10. Барвінський, А. О. Соціологія [Текст] : курс лекцій / А. О. Барвінський. – К. : ЦНЛ, 2005. – 327 с.
11. Батурич, В. К. Социология образования [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов / В. К. Батурич. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – 191 с.
12. Батыгин, Г. С. История социологии [Текст] : учебник / Г. С. Батыгин, Д. Г. Подвойский. – М. : Высшее образование и наука, 2007. – 448 с.
13. Бауман, З. Мыслить социологически [Текст] : учеб. пособие / З. Бауман ; под ред. А. Ф. Филиппова; пер. с англ. — М. : Аспект Пресс, 1996. – 255 с.

14. Башмаков, В. И. Социология управления [Текст]: учебн. для бакалавров / В. И. Башмаков; под ред. В. Н. Князева. – М.: Юрайт, 2013. – 360 с.
15. Бергер, П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман; пер. с англ. Е. Д. Рудкевич. — М.: Дело, 1995. – 433 с.
16. Большой толковый энциклопедический словарь (Collins). Т. 2 (П-Я) [Текст] / пер. с англ. – М.: Вече; Аст, 1999. – 528 с.
17. Борцов, Ю. С. Социология [Текст]: учеб. пособие / Ю. С. Борцов. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 352 с.
18. Бунак, В. В. Выделение этапов онтогенеза и хронологических границ возрастных периодов [Текст] / В. В. Бунак // Сов. педагогика. – 1966. — № 11. – С. 119.
19. Бусыгин, А. В. Эффективный менеджмент [Текст]: учебник / А. В. Бусыгин. – М.: Изд-во «Финпресс», 2000. – 1056 с.
20. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер. – М.: Альфа-М, 1990. – 200 с.
21. Вебер, М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [Текст]: пер. з нім. / М. Вебер. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
22. Волков, Ю. Г. Основы социологии и политологии [Текст]: учеб. пособие / Ю. Г. Волков, А. В. Лубский. – М.: Альфа-М; НИЦ ИНФРА-М, 2013. – 224 с.
23. Волков, Ю. Г. Социология молодежи [Текст]: учеб. пособие / Ю. Г. Волков [и др.]; под ред. проф. Ю. Г. Волкова. — Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 576 с.
24. Волков, Ю. Г. Социология [Текст]: учебник / Ю. Г. Волков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2010. – 448 с.
25. Волкова, Т. И. Философские основания глобальных проблем современного общества [Текст]: учеб. пособие / Т. И. Волкова. – Челябинск: Изд-во ЧелГМА, 2008. – 44 с.
26. Галкина, Т. П. Социология управления: от группы к команде [Текст]: учеб. пособие / Т. П. Галкина. — М.: Финансы и статистика, 2001. – 224 с.

27. Генкин, Б. М. Экономика и социология труда [Текст] : учебн. для вузов / Б. М. Генкин. – М. : Норма, 2013. – 464 с.
28. Гидденс, Э. Социология [Текст] / Э. Гидденс ; пер. с англ. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
29. Голенкова, З. Т. Общая социология [Текст] : учеб. пособие / З. Т. Голенкова, М. М. Акулич, И. М. Кузнецов. — М. : Гардарики, 2005. – 474 с.
30. Головатий, М. Ф. Соціологія молоді [Текст] : курс лекцій / М. Ф. Головатий. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : МАУП, 2006. – 304 с.
31. Голосенко, И. А. История русской социологии XIX–XX вв. [Текст] : учеб. пособие / И. А. Голосенко, В. И. Козловский. – М. : Онега, 1995. – 288 с.
32. Горшков, М. К. Прикладная социология: методология и методы [Текст] : учеб. пособие / М. К. Горшков, Ф. Э. Шереги. — М. : Альфа-М; ИНФРА-М, 2009. – 416 с.
33. Граждан, В. Д. Социология управления [Текст] : учебн. для бакалавров / В. Д. Граждан. – М. : Юрайт, 2013. – 607 с.
34. Громов, И. Западная теоретическая социология [Текст] / И. Громов, А. Мацкевич, В. Семенов. – СПб. : Ольга, 1996. – 286 с.
35. Гумплович, Л. Основы социологии [Текст] / Л. Гумплович. — М. : КД Либроком, 2015. – 368 с.
36. Гіденс, Е. Соціологія [Текст] / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
37. Давыденко, В. А. Корпоративная культура [Текст] : учеб. пособие / В. А. Давыденко, В. В. Воронов, С. И. Черноморченко. — Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 2014. – 168 с.
38. Данильян, В. О. Социальная ответственность бизнеса и экология [Текст] / В. О. Данильян, И. В. Толстов // Соціальна відповідальність: сучасні виклики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Краматорськ : ДДМА, 2016. – С. 165-166.
39. Даніл'ян, В. О. Україна у світових глобалізаційних процесах : виклики і відповіді [Текст] / В. О. Даніл'ян, Г. П. Ковальова // Філософія: вісн. Хар. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2015. – С. 229-241.
40. Даніл'ян, В. О. Глобальне громадянське суспільство [Текст] / В. О. Даніл'ян // Політологічний енциклопедичний

словник / уклад.: Л. М. Герасіна та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків : Право, 2015. – С. 150-152.

41. Даніл'ян, В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : монографія / В. О. Даніл'ян. — Харків : Право, 2008. – 184 с.

42. Даніл'ян, В. О. Соціокультурний контекст дереконструкції національної ідентичності на початку ХХІ століття [Текст] / В. О. Даніл'ян, Г. П. Ковальова // The sociocultural context of de/reconstruction of national identities in the beginning of XX century : The Third International conference on development of history and anthropology in Eurasia, 25th April, 2015 / «EastWest» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. — Vienna, Austria, 2015. — P. 47-51.

43. Даніл'ян, В. О. Інформаційне суспільство [Текст] : політологічний енциклопедичний словник / В. О. Даніл'ян; уклад. Л. М. Герасіна та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків : Право, 2015. – С. 318-320.

44. Дворецька, Г. В. Соціологія [Текст] : навч. посібник / Г. В. Дворецька. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К. : КНЕУ, 2002. – 471 с.

45. Девятко, И. Ф. Методы социологического исследования [Текст] : учеб. пособие для вузов / И. Ф. Девятко. — М. : Книжный дом «Университет», 2006. – 296 с.

46. Девятова, С. В. Культура, образование, демократия [Текст] / С. В. Девятова, В. И. Купцов // Социально-гуманитарные знания. – 2005. — № 1. – С. 74-80.

47. Джекобс, Ч. С. Нейроменеджмент [Текст] : пер. с англ. / Чарльз С. Джекобс. – К. : Companion Group, 2010. — 208 с.

48. Дмитриев, А. В. Конфликтология [Текст] : учебник / А. В. Дмитриев. – 3-е изд., перераб. — М. : Альфа-М ; ИНФРА-М, 2009. – 336 с.

49. Дмитриевский, В. Н. Основы социологии театра. История, теория, практика [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Дмитриевский. — СПб. : Лань, 2015. – 224 с.

50. Добренков, В. И. Методы социологического исследования [Текст] : учебн. для студ. вузов, обуч. по спец. «Социология» / В. И. Добренков ; МГУ им. М. В. Ломоносова. — М. : ИНФРА-М, 2008. – 767 с.

51. Добренъков, В. И. Фундаментальная социология [Текст]: в 15 т. Т. 15. Стратификация и мобильность / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 1030 с.
52. Добренъков, В. И. Фундаментальная социология [Текст]: в 15 т. Т. 10. Гендер. Брак. Семья / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 1094 с.
53. Добренъков, В. И. Фундаментальная социология [Текст]: в 15 т. Т. 7. Человек. Индивид. Личность / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 960 с.
54. Добренъков, В. И. Фундаментальная социология [Текст]: в 15 т. Т. 11. Культура и религия / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 1104 с.
55. Дымченко, Д. Основы социологии и политологии [Текст] / Д. Дымченко. — СПб.: СпецЛит, 2012. — 256 с.
56. Дюркгейм, Е. Соціологія і соціальні науки [Текст] / Е. Дюркгейм // Філософська і соціологічна думка. – К., 1992. – № 5. – С. 117-206.
57. Дятченко, Л. Я. Социальные технологии в управлении общественными процессами [Текст] / Л. Я. Дятченко. — Белгород, 1993. – 234 с.
58. Ерасов, Б. С. Социальная культурология [Текст]: пособие для студ. высших учеб. завед. / Б. С. Ерасов. – 2-е изд. — М.: Логос, 1997. – 597 с.
59. Ерасов, Б. С. Социальная культурология [Текст] / Б. С. Ерасов. – 3-е изд., доп. и перераб. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 591 с.
60. Ефремов, О. А. Концепция «открытого» и «закрытого» обществ Дж. Сороса: полет надежды и тиски реальности [Текст] / О. А. Ефремов // Философия и общество. – 2005. – № 4. – С. 93-114.
61. Замолоцких, Е. Г. Семья как фактор формирования культуры межличностного общения младших подростков [Текст] / Е. Г. Замолоцких // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 5. – С. 173-183.
62. Захарченко, М. В. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. [Текст]: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

63. Зборовский, Г. Е. Социология управления [Текст] : учеб. пособие для студ. гуманит. (несоциол.) спец. / Г. Е. Зборовский. – М. : Гардарики, 2008. – 270 с.

64. Здравомыслов, А. Г. Социология конфликта [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов (изд. в рамках программы обновления гуманит. образования) / А. Г. Здравомыслов. – 3-е изд., доп. и перераб. — М. : Аспект-Пресс, 1996. – 317 с.

65. Зинченко, Г. П. Теория социологии: опыт разработки лекционного курса [Текст] / Г. П. Зинченко. – Ростов н/Д, 1993. – 264 с.

66. Змановская, Е. В. Девиантное поведение личности и группы [Текст] : учеб. пособие / Е. В. Змановская, В. Ю. Рыбников. — СПб. : Питер, 2010. – 352 с.

67. Ильин, Г. Л. Социология и психология управления [Текст] : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / Г. Л. Ильин. – 3-е изд., стер. — М. : Издат. центр «Академия», 2010. — 192 с.

68. Ильин, Е. П. Мотивация и мотивы [Текст] / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2000. – 512 с.

69. Ионин, Л. Г. Социология культуры [Текст] : учеб. пособие / Л. Г. Ионин. — М. : Логос, 1996. – 280 с.

70. История теоретической социологии. Начало XX века. Первый общетеоретический кризис социологии [Текст] : учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Акад. проект, Гаудеамус, 2010. – 354 с.

71. Казаринова, Н. В. Социология [Текст] : учебн. для вузов / Н. В. Казаринова, О. Г. Филатова, А. Е. Хренов. — М. : NOTA BENE, 2000. – 358 с.

72. Камерон, К. Диагностика и изменение организационной культуры [Текст] / К. Камерон, Р. Куинн ; пер. с англ. под ред. И. В. Андреевой. — СПб. : Питер, 2001. – 320 с.

73. Кареев, Н. И. Общие основы социологии [Текст] / Н. И. Кареев. — М. : КД Либроком, 2015. – 248 с.

74. Карташова, Л. В. Организационное поведение [Текст] : учеб. пособие / Л. В. Карташова ; Ин-т экономики и финансов «Синергия». — М. : ИНФРА-М, 2008. – 156 с.

75. Квасова, И. И. Социология культуры [Текст] : учеб. пособие / И. И. Квасова. — М. : Изд-во РУДН, 2005. – 182 с.

76. Клементьев, Д. С. Социология управления [Текст] : учеб. пособие / Д. С. Клементьев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Изд-во МГУ, 2010. — 240 с.
77. Коган, Л. Н. Социология культуры [Текст] / Л. Н. Коган. — Екатеринбург : ТВ-Пресс, 1992. — 160 с.
78. Козырев, Г. И. Основы социологии и политологии [Текст] : учебник / Г. И. Козырев. — М. : ИД ФОРУМ; ИНФРА-М, 2012. — 272 с.
79. Комаров, М. С. Введение в социологию [Текст] : учебн. для высш. учеб. завед. / М. С. Комаров. — М. : Наука, 1994. — 317 с.
80. Конфликтология [Текст] : учебн. для студ. вузов / под ред. В. П. Ратникова. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. — 543 с.
81. Коротец, И. Д. Основы социологии и политологии [Текст] : учеб. пособие / И. Д. Коротец, Т. Г. Тальнишних. — М. : ИНФРА-М, Академцентр, 2013. — 256 с.
82. Кочеткова, А. И. Введение в организационное поведение и организационное моделирование [Текст] : учеб. пособие / А. И. Кочеткова. — М. : Дело, 2003. — 944 с.
83. Кравченко, А. И. Классики социологии менеджмента: Ф. Тейлор, А. Гастев [Текст] / А. И. Кравченко ; Рус. Христиан. гуманит. ин-т. — СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. — 320 с.
84. Кравченко, А. И. Общая социология [Текст] : учеб. пособие для вузов / А. И. Кравченко. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 479 с.
85. Кравченко, А. И. Основы социологии и политологии [Текст] : учебник / А. И. Кравченко. — М. : Проспект, 2015. — 352 с.
86. Кравченко, А. И. Социология управления: фундаментальный курс [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по напр. подгот. и спец. «Социология» / А. И. Кравченко. — Екатеринбург : Деловая книга; М. : Академ. проект, 2008. — 983 с.
87. Кравченко, Б. Соціальні зміни і національна свідомість України 20 ст. [Текст] / Б. Кравченко ; пер. з англ. — К. : Основи, 1997. — 424 с.
88. Кравченко, С. А. Социология в 2 т. Т.1. Классические теории через призму социологического воображения [Текст] : учебн. для академ. бакалавриата / С. А. Кравченко. — 1-е изд. — М. : Юрайт, 2014. — 584 с.

89. Кравченко, С. А. Социология: парадигмы и темы [Текст] / С. А. Кравченко, М. О. Мнацаканян, Н. Е. Покровский. — М. : МГИМО, 1997. — 200 с.

90. Култаева, М. Д. Соціологія глобалізації [Текст] : навч. посібник / М. Д. Култаева [та ін.] ; за ред. М. Д. Култаєвої. — Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2008. — 207 с.

91. Куртиков, Н. А. Психология и социология управления [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов / Н. А. Куртиков ; Минобразования России, Гос. ун-т управления, Ин-т социологии и управления персоналом. — М. : Книжный мир, 2007. — 268 с.

92. Курчаба, Т. Соціологія [Текст] : навч.-метод. посібник / Т. Курчаба. — Львів : ПП Сорока Т. Б., 2015. — 183 с.

93. Лаборатория социолога: из опыта полевых исследований [Текст] : учеб. пособие / под ред. В. А. Ядова. — М. : Таус, 2008. — 80 с.

94. Лапин, Н. И. Общая социология [Текст] : учеб. пособие для вузов / Н. И. Лапин. — М. : Высш. шк., 2006. — 415 с.

95. Ларцев, В. Социальные и культурные детерминанты формирования личности [Текст] : монография / В. Ларцев. — К. : “Принт -Экспресс”, 2002. — 430 с.

96. Лидерс, А. Г. Психологическое обследование семьи [Текст] : учеб. пособие-практикум для студ. ф-тов психологии вузов / А. Г. Лидерс. — М. : Изд. центр «Академия», 2006. — 432 с.

97. Лукашевич, М. П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. — К. : Каравела, 2004. — 464 с.

98. Лупандин, В. Н. Социология молодёжи [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Лупандин. — Орел : Гос. ун-т УНПК, 2011. — 235 с.

99. Любутин, К. Н. “Прощай, немытая Европа”: продолжение темы [Текст] / К. Н. Любутин, П. Н. Кондрашов // Философия и общество. — 2009. — № 1. — С. 65-82.

100. Лясников, Н. В. Экономика и социология труда [Текст] : учеб. пособие / Н. В. Лясников, М. Н. Дудин, Ю. В. Лясникова. — М. : КноРус, 2012. — 288 с.

101. Мальцева, А. П. Насилие как феномен и как понятие [Текст] / А. П. Мальцева // Человек. — 2013. — № 3. — С. 147-151.

102. Мамардашвили, М. К. Символ и сознание. Метафизические размышления о сознании, символике и языке

/ М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. — М. : Школа “Язык русской культуры”, 1997. — 224 с.

103. Марков, Г. Н. Справочник по конфликтологии, общению, менеджменту [Текст] / Г. Н. Марков. — СПб. : Изд-во «Альфа». — 173 с.

104. Маркс, К. Сочинения. Т. 13 [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс; пер. с нем. — 2-е изд. — М. : Изд-во политической литературы, 1959. — 770 с.

105. Маркузе, Г. Одномерный человек [Текст] / Г. Маркузе. — М. : «REFL-book», 1994. — 368 с.

106. Масионис, Дж. Социология [Текст] / Дж. Масионис. — 9-е изд. — СПб. : Питер, 2004. — 752 с.

107. Массовая культура [Текст] : учеб. пособие / К. З. Акоюн [и др.]. — М. : Альфа-М, ИНФРА-М, 2004. — 304 с.

108. Межуев, В. М. Гуманизм и современная цивилизация [Текст] / В. М. Межуев // Человек. — 2013. — № 3. — С. 5-16.

109. Мендра, А. Основы социологии [Текст] / А. Мендра. — М. : NOTA BENE, 1999. — 342 с.

110. Методика и техника социологических исследований (в вопросах и ответах) [Текст] : учеб.-метод. пособие / Приднестр. гос. ун-т, ист. ф-т; сост. В. М. Чугуенко. — Тирасполь : РИО ПГУ, 2002. — Ч. 1. — 32 с.

111. Минюшев, Ф. И. Социология культуры [Текст] : учеб. пособие для вузов / Ф. И. Минюшев. — М. : Академ. проект, 2004. — 272 с.

112. Молодежные субкультуры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tmn.fio.ru/works/96x/306/index.htm>. — Систем. требования IBM PC; Internet Explorer. — Загл. с экрана.

113. Момджян, К. Х. Социум, общество, история [Текст] / К. Х. Момджян. — М. : Наука, 1994. — 239 с.

114. Моница, О. В. Современная конфликтология: пути содействия развитию демократии, культуры мира и согласия [Текст] / О. В. Моница // Философия и общество. — 2005. — № 2. — С. 177-183.

115. Монсон, П. Современная западная социология [Текст] / П. Монсон. — СПб., 1992. — 106 с.

116. Мостовая, И. В. Зачет по социологии в кармане [Текст] / И. В. Мостовая. — Ростов н/Д : Феникс, 1999. — 320 с.

117. Назаров, М. М. Массовая коммуникация и общество. Введение в теорию и исследование [Текст] / М. М. Назаров. — М. : Аванти плюс, 2004. — 428 с.

118. Назарчук, А. В. Сетевое общество и его философское осмысление [Текст] / А. В. Назарчук // Вопр. философии. — 2008. — № 7. — С. 61-75.

119. Нариньяни, А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего [Текст] / А. С. Нариньяни // Вопр. философии. — 2008. — № 4. — С. 3-17.

120. Нириг, С. Свобода: обещание и угроза [Текст] / С. Нириг; пер. с англ. — М. : Прогресс, 1966. — 192 с.

121. Норберт, Э. Общество индивидов [Текст] / Э. Норберт; пер. с нем. — М. : Праксис, 2001. — 336 с. — (Сер. “Образ общества”).

122. Носова, С. С. Основы социологии и политологии (СПО) [Текст] : учебн. для вузов / С. С. Носова. — М. : КноРус, 2013. — 272 с.

123. Общая социология [Текст] : учеб. пособие / под общ. ред. проф. А. Г. Эфендиева. — М. : ИНФРА-М, 2000. — 654 с.

124. Огаренко, В. М. Социология малых групп [Текст] : учебн. для вузов; пер. с укр. / В. М. Огаренко, Ж. Д. Малахова. — Запорожье : ГУ «ЗИГМУ», 2002. — 206 с.

125. Омельченко, Е. Л. Молодёжь: открытый вопрос [Текст] / Е. Л. Омельченко. — Ульяновск : Симбирская книга, 2004. — 184 с.

126. Оришев, А. Б. Социология рекламной деятельности [Текст] : учебник / А. Б. Оришев. — М. : НИЦ ИНФРА-М, 2013. — 235 с.

127. Основы социологии [Текст] : курс лекций / отв. ред. А. Г. Эфендиев. — М. : Общество "Знание" России, 1993. — 383 с.

128. Очерки по истории теоретической социологии XIX — начала XX вв. [Текст] / отв. ред. Ю. Н. Давыдов. — М. : Наука, 1994. — 239 с.

129. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия: от М. Вебера к Ю. Хабермасу, от Г. Зиммеля к постмодернизму [Текст] / Ю. Н. Давыдов [и др.]. — М. : Наука, 1994. — 380 с.

130. Павліченко, П. П. Соціологія [Текст] : навч. посібник для студ. несоціол. спец. / П. П. Павліченко, Д. А. Литвиненко; ред. В. В. Півень. — 2-ге вид. — К. : Лібра, 2002. — 254 с.

131. Павловский, В. В. Ювенология – проект интегративной науки о молодёжи [Текст] : науч. монография / В. В. Павловский. — М. : Академ. проект, 2001. — 304 с.
132. Панарин, А. С. Философия политики [Текст] / А. С. Панарин. — М. : МГУ, 1994. — 283 с.
133. Паніна, Н. В. Технологія соціологічного дослідження [Текст] : курс лекцій / Н. В. Паніна. — К. : Наук. думка, 1996. — 232 с.
134. Пашнина, Е. И. Социология за 24 часа [Текст] / Е. И. Пашнина. — Ростов н/Д : Феникс, 2008. — 285 с.
135. Пелипенко, А. А. Штрихи к образу российской цивилизации [Текст] / А. А. Пелипенко // Философские науки. — 2010. — № 2. — С. 9-14.
136. Піча, В. М. Соціологія: загальний курс [Текст] : навч. посібник / В. М. Піча. — К. : Каравела, 1999. — 247 с.
137. Почебут, Л. Р. Организационная социальная психология [Текст] / Л. Р. Почебут, В. А. Чикер. — СПб. : Изд-во «Альфа», 2000. — 276 с.
138. Практическая демография [Текст] : учеб. пособие для вузов / коллективная монография; под ред. Л. Л. Рыбаковского. — М. : ЦСП, 2005. — 280 с.
139. Предвечный, Г. П. Общая социология [Текст] : учеб. пособие / Г. П. Предвечный. — Ростов н/Д : Феникс, 1992. — 276 с.
140. Пригожин, А. И. Современная социология организаций [Текст] / А. И. Пригожин. — М. : Банки и биржи, Юнити, 1997. — 227 с.
141. Примуш, М. В. Загальнасоціологія [Текст] : навч. посібник / М. В. Примуш. — К. : Професіонал, 2004. — 590 с.
142. Радугин, А. А. Социология [Текст] : курс лекций / А. А. Радугин, К. А. Радугин. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Центр, 2000. — 224 с.
143. Рамо, П. Основы социологии театра. История, теория, практика [Текст] : учеб. пособие / П. Рамо. — СПб. : Планета Музыки, 2015. — 224 с.
144. Решетников, А. В. Социология медицины (введение в научную дисциплину) [Текст] : Руководство / А. В. Решетников. — М. : Медицина, 2002. — 976 с.

145. Ромашов, О. В. Социология и психология управления [Текст] / О. В. Ромашов, Л. О. Ромашова. – М. : Гардарики, 2000. – 278 с.
146. Руденко, Р. И. Практикум по социологии [Текст] : учеб. пособие для вузов / Р. И. Руденко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 447 с.
147. Ручка, А. О. Курс історії теоретичної соціології [Текст] / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К., 1995. – 224 с.
148. Семёнов, В. И. Народ. Этнос. Нация. Статья 1. Общество, население, этнос [Текст] / В. И. Семёнов // Философия и общество. — 2013. — № 1. — С. 21-55.
149. Семенов, В. С. О перспективах человека в XXI в. [Текст] / В. С. Семенов // Вопр. философии. – 2005. – № 9. – С. 26-37.
150. Серета, В. В. Етносоціологія [Текст] : навч. посібник / В. В. Серета. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. — 160 с.
151. Силласте, Г. Г. Экономическая социология [Текст] : учеб. пособие / Г. Г. Силласте. – М. : Альфа-М, НИЦ ИНФРА-М, 2013. – 480 с.
152. Сірий, Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії [Текст] : навч. посібник / Є. В. Сірий. – К. : Атіка, 2004. – 480 с.
153. Смелзер, Н. Дж. Социология [Текст] : пер. с англ. / Н. Дж. Смелзер. — М. : Феникс, 1994. — 688 с.
154. Смехнова, Г. П. Основы прикладной социологии [Текст] : учеб. пособие / Г. П. Смехнова. – М. : Вузовский учебник, 2012. – 252 с.
155. Современная западная социология [Текст] : словарь. — М. : Политиздат, 1990. — 432 с.
156. Соколова, Г. Н. Экономическая социология [Текст] : учебн. для вузов / Г. Н. Соколова. – Мн. : Высш. шк., 1998. – 368 с.
157. Сокурянська, Л. Протестний потенціал студентської молоді: чинники актуалізації [Текст] / Л. Сокурянська // Молодіжна політика: проблеми та перспективи : зб. наук. праць / ред. С. Щудло, П. Длугош. – Дрогобич-Перемишль : Швидкодрук, 2014. — Вип. 5. — С. 75–82.

158. Сокурянська, Л. Г. Вступ до соціології [Текст] : навч. посібник / Л. Г. Сокурянська. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. — 206 с.

159. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; пер. с англ. — М. : Политиздат, 1992. — 543 с.

160. Соціологія [Текст] : підручник / за ред. В. Г. Городяненка. — К. : ВЦ «Академія», 2008. — 544 с.

161. Социология [Текст] : учебн. для вузов / под ред. проф. В. Н. Лавриненко. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 448 с.

162. Социология молодежи [Текст] : энциклопедический словарь / отв. ред. Ю. А. Зубок и В. И. Чупров. — М. : Academia, 2008. — 608 с.

163. Социология [Текст] : учебн. для вузов / Г. В. Осипова [и др.]. — М. : Наука, 1995. — 524 с.

164. Социология [Текст] : учебн. для вузов / под ред. проф. В. Н. Лавриненко. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — 448 с.

165. Социология: основы общей теории [Текст] : учеб. пособие / под общ. ред. А. Ю. Мягкова. — М. : Флинта : Московский психолого-социальный институт, 2004. — 256 с.

166. Социология: основы общей теории [Текст] : учеб. пособие / под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 352 с.

167. Социология: Словарь-справочник. Т. 1: Социальная структура и социальные процессы [Текст]. — М., ИНФРА-М1990. — С. 48-49.

168. Соціологічна думка України [Текст] : навч. посібник / М. В. Захарченко [та ін.]. — К. : Заповіт, 1996. — 424 с.

169. Соціологія [Текст] : короткий енцикл. слов. / за заг. ред. В. І. Воловича. — К. : Укр. центр духовної культури, 1998. — 736 с.

170. Соціологія: курс лекцій [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. В. М. Пічі. — Львів : Новий Світ, 2002. — 310 с.

171. Соціологія [Текст] : курс лекцій / за ред. І. С. Старовойта. — Тернопіль : Астон, 1999. — 176 с.

172. Соціологія [Текст] : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. Г. Городяненка. – К. : Вид. центр „Академія”, 2005. – 560 с.

173. Соціологія [Текст] : підручник / за ред. В. М. Пічі. – 4-те вид., випр. — Львів : Новий Світ, 2000, 2008. — 291 с.

174. Соціологія [Текст] : підручник / за заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. – К.–Харків, 1998. — 624 с.

175. Степанов, Е. И. Современная конфликтология: общие подходы к моделированию, мониторингу и менеджменту социальных конфликтов [Текст] : учеб. пособие / Е. И. Степанов. — М. : Изд-во ЛКИ, 2008. — 176 с.

176. Сулько, В. С. Українська соціологічна думка в пошуках істини: (Зародження і становлення вітчизняної соціології в процесі нац. державотворення. Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття) [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / В. С. Сулько. – К. : Знання, 2002. — 357 с.

177. Танчин, І. З. Соціологія [Текст] : навч. посібник / І. З. Танчин. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2008. – 351 с.

178. Татарова, Г. Г. Основы типологического анализа в социологических исследованиях [Текст] : учеб. пособие / Г. Г. Татарова. – М. : Изд. дом «Высшее образование и наука», 2007. — 236 с.

179. Тезаурус социологии [Текст] : тематический словарь-справочник / Гриф УМЦ «Профессиональный учебник» / под ред. Ж. Т. Тощенко. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — 489 с.

180. Тексты по истории социологии XIX-XX вв. [Текст] : хрестоматия / сост. и отв. ред. д. ф. н. В. И. Добренков, к. ф. н. Л. П. Беленков. — М. : Наука, 1994. — 383 с.

181. Темницкий, А. Л. Учебное исследование по эмпирической социологии [Текст] : учеб. пособие / А. Л. Темницкий. – 2-е изд., доп. и перераб. — М. : Изд-во МГИМО-Университет, 2015. — 252 с.

182. Тихонов, А. В. Учебник по социологии управления [Текст] / А. В. Тихонов // Социология управления: Теоретико-прикладной толковый словарь; отв. ред. А. В. Тихонов. — М. : КРАСАНД, 2015. — С. 412-414.

183. Толстов, И. В. Западный и не западный капитализм в эпоху глобализации [Текст] / И. В. Толстов // Людина, суспільство, комунікативні технології : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20-21 черв. — Харків–Красний Лиман, 2013. — С. 127-130

184. Толстов, І. В. «Макдональдизація» – тренд розвитку сучасного суспільства [Текст] / І. В. Толстов // Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних контекстах: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф.; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 15 трав. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2015. — С. 28-29.

185. Толстов, І. В. Глобальна екологічна криза та філософія природи [Текст] / І. В. Толстов // Ukraine–EU. Modern Technology, Business and Law : collection of international scientific papers : U31 in 2 parts. Part 2. Societal Challenges. Innovations of Social Work, Philosophy, Psychology, Sociology. Environmental Protection. Management and Public Administration. Innovations in Education. Current Issues in the Reformation of the Higher Education System in the Aspect of Ukrainian Eurointegration. Current Issues of Legal Science and Practice. — Chernihiv : CNUT, 2016. — P 71-73.

186. Толстов, І. В. Роль реклами у процесі соціалізації особистості [Текст] / І. В. Толстов // Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних контекстах : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф., Хар. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 11 квіт. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. — С. 46-48

187. Томбу, Д. В. Социология рекламной деятельности [Текст] : учеб. пособие / Д. В. Томбу. — М. : ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М, 2013. — 240 с.

188. Томпсон, Дж. Л. Социология: Вводный курс [Текст] / Дж. Л. Томпсон, Дж. Пристли ; пер. с англ. — М. : АСТ ; Львов : Инициатива, 1998.

189. Тощенко, Ж. Т. Социология труда [Текст] : учебн. для вузов / Ж. Т. Тощенко, Г. А. Цветкова. — М. : Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2012. — 464 с.

190. Удальцова, М. В. Социология управления [Текст] : учеб. пособие / М. В. Удальцова. — М. : ИНФРА-М ; Новосибирск : НГАЭиУ, 1998. — 144 с.

191. Феофанов, К. А. Современное мировое сообщество и взаимодействие цивилизаций [Текст] / К. А. Феофанов // Социально-гуманитарные знания. — 2005. — № 6. — С. 3-15.

192. Филатова, О. Г. Общая социология [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / О. Г. Филатова. — М.: Гардарики, 2005. — 340 с.

193. Фрейд, З. Я и Оно. Сочинения [Текст] / З. Фрейд. — М.: Изд-во Эксмо; Харьков: «Фолио», 2003. — 864 с.

194. Фролов, С. С. Социология [Текст]: учебник / С. С. Фролов. — 3-е изд. — М.: Гардарики, 2004. — 344 с.

195. Фромм, Э. Искусство любви [Текст] / Э. Фромм. — 2-е изд., доп.; пер. с англ. Л. А. Чернышовой. — Минск: ТПЦ «Полифакт», 1990. — 80 с.

196. Харченко, К. В. Социология управления: от теории к технологии [Текст] / К. В. Харченко; Муницип. учреждение «Ин-т муницип. проблем». — Белгород: Обл. типография, 2008. — 160 с.

197. Черниш, Н. Й. Соціологія [Текст]: курс лекцій / Н. Й. Черниш. — Львів: ЛБА, 1998. — 543 с.

198. Черняк, Е. М. Социология семьи [Текст]: учеб. пособие / Е. М. Черняк. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издат.-торговая корпорация «Дашков и К», 2003. — 238 с.

199. Шаленко В. Н. Социология [Текст]: учебн. для вузов / В. Н. Шаленко. — М.: Проспект, 2003. — 217 с.

200. Шаповал, М. Загальна соціологія [Текст] / М. Шаповал. — 3-тє вид. — К.: Укр. центр духовної культури, 1996. — 367 с.

201. Шаталова, Н. И. Социальная структура и социальная организация предприятия [Текст] / Н. И. Шаталова, Т. И. Волкова. — Екатеринбург: УрГУПС, 2007. — 190 с.

202. Шейн, Э. Х. Организационная культура и лидерство [Текст] / Э. Х. Шейн; пер. с англ. В. А. Спивака. — СПб.: Питер, 2002. — 336 с.

203. Шендрик, А. И. Социология культуры [Текст]: учеб. пособие для студ., обуч. по спец. «Социология» и «Социальная антропология» / А. И. Шендрик. — М.: ЮНИТА-ДАНА, 2005. — 304 с.

204. Штомпака, П. Социология. Анализ современного общества [Текст] / П. Штомпака ; пер. с польск. С. М. Червонной. — М. : Логос, 2005. — 664 с.

205. Щедровицкий, Г. П. Организация, руководство, управление [Текст]: курс лекций / Г. П. Щедровицкий // Из архива Г. П. Щедровицкого. — М. : Дело, 2003. — 456 с.

206. Энциклопедический социологический словарь [Текст] / под ред. Г. В. Осипова. — М. : ИСПИРАН, 1995. — 824 с.

207. Юрій, М. Ф. Соціологія [Текст]: підручник / М. Ф. Юрій. — К. : Кондор, 2009. — 287 с.

208. Ядов, В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности [Текст] / В. А. Ядов. — 3-е изд., испр. — М. : Омега-Л, 2007. — 567 с.

209. Яковлев, А. М. Социальная структура общества [Текст]: учебн. для студ. вузов / А. М. Яковлев. — М. : Экзамен, 2003. — 384 с.

210. Якуба, О. О. Соціологія [Текст]: навч. посібник для студ. / О. О. Якуба. — Харків : Константа, 1996. — 191 с.

Словник спеціальних термінів

Агенти соціалізації — це конкретні люди, відповідальні за навчання культурних норм і соціальних цінностей.

Адаптація соціальна — пристосування особистості або соціальної групи до суспільного середовища, в ході якого узгоджуються вимоги й сподівання суб'єктів, що беруть участь у ньому.

Анімізм (лат. Anima — душа) — це віра в існування незліченних духовних сутностей, що беруть участь у людських справах і здатні допомагати або заважати людині в досягненні своїх цілей.

Аномія — відхилення в системі соціальних норм, руйнування єдності культури, внаслідок чого життєвий досвід людей перестає відповідати ідеальним суспільним нормам (поняття ввів у соціологію Е. Дюркгейм).

Асиміляція — поступове злиття групи меншини з домінуючою культурою.

Асоціація — організація, якій властивий захист спільних інтересів своїх членів, членство залежить від особистого бажання кожного, а значна частина внутрішніх норм має неформальний характер.

Бюрократія — організація, діяльність якої передбачає поділ ієрархічно впорядкованих ролей, що складаються на основі чітких правил і процедур; соціальний шар, що безпосередньо здійснює функції управління суспільством.

Валідність — основна характеристика якості вимірювання в соціології, одна зі складових надійності соціологічної інформації. Розрізняють теоретичну (концептуальну) та емпіричну (валідність за критерієм).

Вибірка — частина населення (популяції), що чітко відображає особливості і співвідношення всіх елементів генеральної сукупності (досліджуваного співтовариства в цілому).

Вибірка випадкова — вибірка, складена таким чином, що кожен елемент структури населення (і будь-яке поєднання елементів) може бути включений у неї з однаковою ймовірністю.

Вибірка цільова — вибірка, в якій дослідник відбирає людей для опитування із заданих цілями дослідження груп.

Вівтар (лат. – піднесене місце) – місце, що служить для жертвопринесення; спочатку в первісних і політеїстичних релігіях мав форму вогнища. У ранньому християнстві, пізніше – у католиків і протестантів – стіл, на якому відбувається євхаристія. У православному храмі – його передня частина, відділена від іншого простору іконостасом.

Вікарій (лат. – заступник, намісник) – заступник духовної особи.

Влада — здатність нав'язувати свою волю іншим і мобілізувати ресурси для досягнення мети.

Гендер — сукупність соціальних характеристик статі.

Генеральна сукупність — спільність, на яку соціолог поширює висновки дослідження.

Геноцид — умисне масове знищення представників певної раси або національності.

Геронтологія — наука про старість.

Гіпотеза — припущення про взаємозв'язок між незалежною і залежною змінними.

Головний статус — найхарактерніший для даної людини, з яким її ідентифікують (ототожнюють) інші люди (або з яким вона сама себе ідентифікує), й за яким визначають її становище в суспільстві.

Громада — первинна форма соціальної організації, що виникла на основі родових зв'язків і характеризується неопосередкованим типом соціальних відносин.

Група — сукупність взаємодіючих людей, які відчують свій взаємозв'язок, що і сприймається іншими як певна спільнота.

Група контрольна — в експерименті піддослідні, до яких ставляться, як до піддослідних з експериментальної групи, але на них не впливає незалежна змінна.

Девіантна поведінка має на увазі будь-які вчинки або дії, не відповідні писаним або неписаним нормам. Девіантна поведінка завжди оцінюється з погляду культури, прийнятої в даному суспільстві. Ця оцінка полягає в тому, що одні відхилення засуджуються, а інші схвалюються.

Девіація — поведінка, яка розглядається як відхилення від групових норм і призводить до ізоляції, лікування, виправлення або покарання порушника.

Деїзм — (від лат. Deus — бог) — релігійний напрям, що визнає існування бога і створення ним світу, але заперечує більшість надприродних і містичних явищ, божественне одкровення і релігійний догматизм. Більшість деїстів вважають, що бог після створення світу не втручається в плин подій; інші деїсти вважають, що він усе-таки впливає на події, але не контролює їх повністю.

Делінквентна поведінка — не карне з погляду кримінального кодексу правопорушення, як: дрібне хуліганство, незначне розкрадання продуктів у магазині, зроблене покупцем, дрібне злочинство в транспорті або на ринку, запізнення на роботу, паління в неналежному місці й ін.

Демографія — наука про населення, що вивчає його чисельність, склад, структуру, розподіл по території, а також їх зміни в часі.

Деномінація (від лат. Denomination – досл. «зміна імені» — вона може розвиватися з інших типів об'єднань або складатися як така із самого початку. Зберігаючи акцент на вибраності членів, вона визнає можливість духовного відродження для всіх віруючих. Ізоляція від «світу», замкнутість всередині релігійної групи не вважається обов'язковою ознакою «щирої релігійності».

Держава — соціальний інститут і сукупність соціальних організацій, які здійснюють управління суспільством і розподіляють суспільні ресурси.

Десоціалізація — це відлучування від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки.

Джихад (араб. – ретельність, запопадливість) – священна війна в ім'я віри. Під прапором джихаду почалися арабські завоювання. Вибір між мечем (смертю) і зверненням до ісламу пропонувався тільки арабським язичеським племенам. Відносно іудеїв і християн джихад вівся з метою їхнього політичного підпорядкування. Під гаслами джихаду (газавату) велася кавказька війна горців у 1817—1859 роках під керівництвом імама Шаміля.

Дискримінація — соціальне придушення, обмеження в правах чи несправедливе поводження з членами груп громадських меншин або непривілейованої більшості.

Диференціація — розподіл суспільства на спільності, фрагментація людської життєдіяльності на безліч відносно обмежених культурних просторів, конкретних функцій і соціальних занять.

Домінуюча, або панівна, культура — сукупність цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів суспільства.

Дослідження соціологічне — вид соціального дослідження, спосіб вивчення соціальних установок і поведінки (діяльності) індивідів на основі системи логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, спрямованих на отримання достовірних даних про досліджуваний об'єкт або процес для вирішення конкретних теоретичних і соціальних проблем.

Експеримент — спосіб отримання даних, при якому умови і змінні контролюються для встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Елітарна культура створюється привілейованою частиною суспільства або на його замовлення професійними творцями.

Еміграція — переселення за межі даного суспільства (держави).

Етнос — історично сформована на певній території стійка сукупність людей, що має загальні риси, стабільні особливості культури і психологічний склад, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість).

Етноцентризм — властивість етнічної самосвідомості сприймати і оцінювати життєві явища через призму традицій і цінностей власної етнічної групи, яка виступає загальними еталоном або оптимумом.

Євангеліє — радісна звістка про Ісуса Христа й про те, що порятунок людина одержує не відповідно до заслуг, а приймаючи вірою вчення Ісуса Христа.

Закон — нормативний акт, прийнятий найвищим органом державної влади, у встановленому Конституцією порядку.

Звичай — традиційно сталий порядок поведінки, закріплений колективними звичками. Наприклад: звичай святкувати Новий рік і Великдень, поважати старших, не питати жінку про її вік, поступатися їй місцем і подавати руку. Деякі звичаї стоять близько до етикету.

Змішаний статус — має риси й приписуваного статусу, і того, що досягається. Наприклад, статус безробітного, ув'язненого й ін.

Ідеальний тип — певний образ-схема станів і процесів, коли б вони відбувалися без відхилень і перешкод, що розглядається як найбільш зручний спосіб упорядкування емпіричного матеріалу (поняття введено в соціологію М. Вебером).

Ідеологія — система поглядів і ідей, в яких усвідомлюються і оцінюються ставлення людей до дійсності і одне до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну (розвиток) даних суспільних відносин.

Ікона (грец. – образ, зображення) – мальовниче, рідше рельєфне зображення богів, святих, інших надприродних істот, що стали об'єктом релігійного поклоніння.

Імам – керівник молитви в ісламі. Ним може бути будь-який мусульманин, повнолітній, у здоровому розумі, справедливий з погляду шаріату, що знає правила молитви.

Імміграція — переміщення людей у дане суспільство ззовні.

Індекс — кількісний показник, що узагальнює первинну соціологічну інформацію, отриману в ході вимірювань за допомогою однієї або кількох шкал.

Індивід — одиничний представник людства, безвідносно до його реальних або антропологічних особливостей. Народжена дитина є індивідом, але не особистістю, тому що не має індивідуальності. Індивід стає особистістю з тим, як перестає бути одиницею людського роду й здобуває відносну самостійність.

Індивідуальність — поєднання психологічних особливостей людини, що становлять його своєрідність, відмінність від інших людей. Вона проявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, що домінують, інтересах, ціннісних орієнтаціях, стилі поведіння й способі життя. Манера вдягатися, прикрашати

себе, ходити, розмовляти та ін., тобто зовнішні ознаки індивідуальності.

Інститут соціальний — стійкий комплекс правил, принципів, норм, установок, що регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх у систему ролей і статусів, що утворюють соціальну систему; сукупність ролей і статусів, призначених для задоволення певної соціальної потреби.

Інститути соціалізації — установи, що впливають на процес соціалізації і спрямовують його.

Інтеграція соціальна — сукупність процесів, завдяки яким відбувається з'єднання різнорідних взаємодіючих елементів у соціальну спільність, ціле, систему; форми підтримки соціальними групами стійкості і рівноваги суспільних відносин; здатність соціальної системи до самозбереження перед лицем внутрішніх і зовнішніх напружень, труднощів, протиріч.

Інтерація — процес і окремі акти взаємодії людей одне з одним.

Інтерв'ю — цілеспрямована бесіда, мета якої — отримати відповіді на питання, передбачені програмою дослідження.

Канонізація — у християнських церквах (за винятком протестантських) прилічення відповідно до певних правил і порядку тих або інших осіб до сонму святих.

Капіталізм — соціально-економічна система, при якій особливе значення приділяється відносинам права приватної власності, накопиченню капіталу і отриманню прибутку.

Карма — одне з центральних понять індуїзму, буддизму, джайнізму і деяких інших східних релігій. Сягає ведійського періоду, але, як і концепція сансари, асоціюється з релігійною філософією брахманізму.

Клас — велика соціальна група, що відрізняється від інших за критеріями доступу до суспільного багатства (розподілу благ у суспільстві), влади, соціального престижу.

Когнітивний розвиток — процес формування розумової діяльності особистості.

Конвергенція — зростання подібності в розвитку різних соціальних об'єктів або збудження реалізації поведінкових схильностей.

Консенсус — згода значної більшості людей будь-якої спільноти щодо найбільш важливих аспектів її соціального порядку, виражена в діях.

Контент-аналіз — метод кількісного вивчення змісту та суті соціальної інформації. Об'єктом контент-аналізу може бути зміст газет, кінофільмів, теле- і радіопередач, різних документів, соціологічних інтерв'ю, відповідей на відкриті питання анкет, публічні виступи-проповіді релігійних діячів тощо. Існує кілька типів контент-аналізу.

Контркультура – це така субкультура, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, але і перебуває у стані відкритого конфлікту і явної конфронтації по відношенню до неї.

Контроль соціальний — сукупність норм і цінностей суспільства, а також санкцій, що застосовуються з метою їх здійснення. Мета — запобігання девіантній (що відхиляється) поведінці шляхом покарання або виправлення.

Конфесія (лат. – визнання, сповідання) – віросповідання, використовується також для позначення певного напрямку (або напрямів) у межах тієї або іншої релігії, наприклад, християнства.

Конфлікт — зіткнення інтересів різних соціальних спільнот, форма прояву соціального протиріччя.

Конформізм — некритичне прийняття і наслідування панівних думок і стандартів, стереотипів масової свідомості, традицій, авторитетів, принципів і т. д.

Кооптація — інструмент урегулювання організаційного конфлікту, що являє собою залучення незадоволених сторін до процесу прийняття рішень.

Кореляція — функціональна залежність між двома змінними величинами, яка характеризується тим, що кожному значенню однієї з них відповідає цілком певне значення іншої.

Кримінальна поведінка – являє собою злочинні дії, які не тільки засуджуються, але й караються законом.

Крос-культурний аналіз полягає в порівнянні релігійних феноменів, що існують у різних культурних умовах. Вебер порівнює поняття порятунку, як воно трактується в буддизмі або християнстві, співвідносячи його зміст не тільки з віровченням, але й зі специфічною культурою, яка визначає відповідне розуміння порятунку для даної релігії.

Ксенофобія — страх і ненависть до всього чужого для способу життя даного суспільства.

Культ (лат. cultus — шанування) — поклоніння; також невелика релігійна організація, для якої характерні закритість від суспільства, протистояння панівній церкві, тоталітарність внутрішнього життя, специфічність ритуалів і невимірне захоплення ними.

Культура — це соціальний механізм взаємодії особистості, спільноти із середовищем проживання, який забезпечує передачу досвіду і розвитку перетворювальної діяльності.

Культурна спадщина — це сукупність усіх матеріальних і духовних культурних досягнень суспільства, його історичний досвід, який зберігається в арсеналі суспільної пам'яті. Він підрозділяється на духовне і матеріальне (рухоме і нерухоме).

Культурний ареал — регіон світу, який населяють люди із загальними рисами культури. Для його визначення виділяють одну культурну межу (наприклад: рисівництво, скотарство) або декілька, які функціонально пов'язані між собою, утворюючи так званий культурний комплекс.

Культурний комплекс — сукупність культурних елементів, які виникли на базі початкового елемента і функціонально з ним пов'язані.

Культурні універсали — це такі норми, цінності, правила, традиції і властивості, що притаманні всім культурам незалежно від географічного розташування, історичного часу і соціального устрою суспільства.

Лонгітюдне дослідження — вид повторного дослідження, при якому ведеться тривале періодичне спостереження над одними і тими самими соціальними об'єктами.

Людина — розуміється в соціології, як: біосоціальна істота, генетично пов'язана з іншими формами життя, що виділилася з них завдяки здатності робити знаряддя, має членороздільну мову, мислення і свідомість, морально-етичні якості.

Люмпен — декласована людина, яку повністю викинуто із суспільства і яка втратила звичайні цінності, норми, стандарти відносин і поведінки (злочинець, жебрак, бомж тощо).

Магія (грец. mageia — чаклунство, чарівництво) — це віра в здатність людини за допомогою символічних дій впливати на хід подій у бажаному для неї напрямі.

Макросоціологія — галузь соціологічного знання, що вивчає великі елементи соціальних структур, їх стан і взаємодії.

Маргінальність — проміжність, «граничне становище» індивіда між різними соціальними групами.

Масова культура створюється професійними авторами на комерційній основі і розповсюджується через засоби масової інформації.

Матеріальна культура є матеріальними цінностями, створеними членами суспільства (артефакти): палаци, машини, книги, прикраси, електростанції, зброя та ін.

Метод — систематизований спосіб досягнення теоретичного або практичного результату, вирішення проблеми або отримання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання і діяльності, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі та законів функціонування її об'єктів. Він окреслює шлях до досягнення мети (істини) і включає в себе стандартні і однозначні правила (процедури), що забезпечують надійність і достовірність отриманого знання. Розрізняють загальні і конкретно наукові методи.

Метод анкетування (анкета від франц. enquete — розслідування) — питальник, який добровільно заповнює респондент. Респондент (від англ. respond — відповідати) — той, хто відповідає на запитання анкети, і той, у кого беруть інтерв'ю.

Метод експерименту (лат. experimentum, від experior — випробовую) — метод, застосовуваний в інших сферах соціологічного дослідження, у соціологічному вивченні релігії майже не застосовувався з тієї причини, що релігія порушує глибокі, таємні почуття особистості, які з етичних мотивів не мають ставати об'єктом маніпулювання в будь-яких цілях.

Метод спостереження — це один із шляхів збору первинної соціальної інформації через безпосередню реєстрацію дослідником подій та умов, в яких наявний суб'єкт дослідження.

Методологія — програмні установки у використанні методів.

Міграція — територіальне переміщення будь-яких груп населення.

Мікросоціологія — галузь соціологічного знання, що вивчає переважно міжособистісні, внутрішньогрупові і повсякденні взаємодії людей.

Міська культура (культура міста, індустріальна культура, урбанізована культура) – це культура великих і середніх несільськогосподарських поселень, звичайно великих індустріальних і адміністративних центрів.

Мобільність соціальна — переміщення людей з одних суспільних груп і верств в інші (соціальні переміщення), а також їх просування до позицій з більш високим престижем, доходом і владою (соціальне сходження вгору), або рух до більш низьких ієрархічних позицій (соціальне сходження вниз, деградація). Розрізняють групову та індивідуальну форми мобільності.

Мова — основний інструмент соціалізації. За її допомогою людина приймає, аналізує, узагальнює й передає інформацію, виражає емоції й почуття, заявляє про свою позицію, точку зору, дає оцінки.

Модернізація — сукупність технологічних, економічних, соціальних, культурних, політичних змін, спрямованих на вдосконалення суспільної системи в цілому.

Мотиви — спонукальні причини поведінки й дій людини, що виникають під впливом її потреб і інтересів, що являють собою образ бажаного людиною блага, що прийде на зміну потреб за умови, якщо будуть виконані певні трудові дії.

Навички й уміння — це зразки діяльності. Вони відіграють не тільки поведінкову, але й дидактичну (навчальну) роль у подальшій соціалізації.

Народна культура складається з двох видів – популярної і фольклорної культури. Популярна культура описує сьогоdnішній побут, звичаї, пісні, танці та ін. народу, а фольклорна культура – його минуле. Легенди, казки та інші жанри фольклору створювалися в минулому, а сьогодні існують як культурна спадщина.

Натовп — значна кількість людей, що перебувають у безпосередньому контакті одне з одним.

Наука — соціальний інститут, що забезпечує виробництво і накопичення знань; одна з форм суспільної свідомості.

Нематеріальна культура, або духовна, є невідчутним світом ідей, створеним членами суспільства: правила, зразки, норми поведінки, закони, цінності, ритуали, символи, знання, звичаї, ідеї, традиції, мова тощо.

Неосновні статуси — тимчасові соціальні позиції, права й обов'язки, носіїв яких складно визначити.

Нерівність — стан, при якому люди не мають рівного доступу до соціальних благ.

Номіналізм — напрямок у соціології, згідно з яким усі соціальні явища отримують реальність тільки як реалізація цілей, установок, мотивів індивіда.

Норми — правила поведінки, сподівання і стандарти, що регулюють взаємодію між людьми.

Обробка даних — сукупність операцій і процедур аналізу первинної соціологічної інформації.

Обряд — сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, норми і цінності і викликають певні колективні почуття.

Одиниця вибірки — одиниця відбору і аналізу даних при вибірковому обстеженні.

Опитування — метод збору первинної інформації за допомогою звернення з питаннями до представників певної соціальної групи. Буває суцільним і вибірковим.

Освіта — інституалізований процес, на основі якого передаються цінності, вміння і знання від однієї людини, групи, спільноти — до інших.

Особистий статус — це становище, яке людина займає в малій (первинній) групі, залежно від того, як вона оцінюється за своїми індивідуальними якостями.

Особистість — загальножиттєвий і науковий термін, що позначає: 1) людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності (особа в широкому значенні слова) або 2) стійку систему соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена того або іншого суспільства або спільноти.

Панельне дослідження — спосіб збору інформації за допомогою декількох опитувань членів постійної вибіркової сукупності (панелі).

Пантеїзм (від грецьк. pan — усе й theos — бог) – релігійне вчення, що ототожнює бога з природою й розглядає природу як утілення божества, він розчиняє бога в природі, відкидаючи надприродне начало. Термін уведено Толандом (1705).

Парадигма — знання, яке дає узагальнену модель постановки проблем і їх вирішення.

Патріарх (грецьк. – праотець, родоначальник) – вищий духовний сан у православ'ї, голова певних помісних православних церков.

Пілотажне дослідження — пробне дослідження переважно методичної спрямованості, мета якого — перевірка якості соціологічного інструментарію.

Політеїзм — релігійне світосприйняття, сукупність вірувань, основане на вірі в багатьох богів, які мають власні пристрасті, характер, вступають у відносини з іншими богами й мають специфічну сферу впливу.

Потреби — нестача у чому-небудь необхідному для підтримки життєдіяльності людини, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішній побудник активності.

Приписуваний статус — це становище, що людина здобуває з народження або яке пізніше обов'язково буде визнано таким суспільством або групою. Приписуваний статус є соціально набутиим.

Природжений статус — це те становище, що біологічно успадковане людиною від народження. Природженими вважаються тільки три соціальні статуси: стать, національність, раса.

Приход – нижча (початкова) церковно-адміністративна одиниця в православних і деяких інших християнських церквах; община віруючих (що складається з кліра і мирян), об'єднаних при храмі.

Проблема дослідження — сформульоване протиріччя між станом соціальної дійсності і її теоретичним поданням, яке потребує для свого вирішення використання наукових методів, процедур і прийомів уточнення знання.

Програма дослідження — виклад його цілей, загальної концепції, вихідних гіпотез разом з логічною послідовністю операцій для їх перевірки.

Пророк — людина, яка говорить від імені бога.

Процес соціальний — послідовна зміна станів суспільства або його окремих систем.

Ранжування — спосіб оцінки змінної, коли її значенню приписується місце в послідовності величин (ранг), яке визначається за допомогою порядкової шкали.

Раціоналізація — перехід від спонтанних, суб'єктивних традиційних способів поведінки до організації діяльності відповідно до раціонально встановлених вимог.

Релігія — система вірувань і ритуалів, за допомогою яких група людей пояснює і реагує на те, що вважає надприродним і священним.

Репрезентативність — властивість вибіркової сукупності відтворювати (досить точно відображати) характеристики генеральної сукупності.

Ресоціалізація — процес засвоєння нових ролей, цінностей, знань на кожному етапі життя.

Респондент — особа, яка виступає джерелом первинної інформації в процесі опитування або в результаті спостереження з приводу певного явища.

Ритуал — форма соціально санкціонованої, упорядкованої, символічної поведінки, сукупність регулярно здійснюваних дій і їх встановлений порядок.

Розподіл праці — диференціація видів діяльності, що складається в суспільстві у процесі історичного розвитку.

Роль — поведінка, яка очікується від людини, яка має певну соціальну позицію або статус.

Рольова система — сукупність ролей, які відповідають даному статусу.

Рольовий конфлікт — ситуація, при якій людина стикається із суперечливими вимогами двох чи більше несумісних ролей.

Рольовий набір — сукупність усіх ролей, закріплених за одним статусом. Якщо статус — це самі функції, права й обов'язки, то роль — це динамічна (поведінкова) сторона статусу.

Сакралізація — термін, що означає значне залучення до сфери релігійного впливу та санкціонування різних соціальних інститутів, відносин і форм суспільної й індивідуальної свідомості.

Санкції — соціальні покарання і заохочення, що сприяють дотриманню норм.

Секта — секта (від лат. sekta — замкнута група людей) — об'єднання віруючих, які протиставляють себе панівній релігійній течії.

Секуляризація — процес, при якому беруться під сумнів вірування в надприродне і пов'язані з ним ритуали, а інститут релігії втрачає свій соціальний вплив (церква відокремлюється від системи правління).

Середній клас — соціальна група, що займає проміжне положення між елітою і класом найманих працівників у структурі сучасного суспільства.

Сільська культура — культура, носіями якої є селяни (тобто ті люди, які зайняті сільськогосподарською працею і проживають у селі).

Сім'я — засноване на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні (опікунстві) об'єднання людей, як правило, пов'язаних відносинами власності, спільністю побуту, взаємною відповідальністю за виховання дітей.

Соціалізація — це процес опанування індивідом певної системи знань, норм і цінностей, необхідних для ефективного виконання ним соціальних ролей того суспільства, до якого він належить.

Соціалізм — політична теорія і соціальна практика реалізації принципів суспільної власності і соціальної справедливості у сфері розподілу.

Соціальна роль — це сукупність вимог, пропонованих суспільством до осіб, що займають певні соціальні позиції. Ці вимоги (приписи, побажання й очікування відповідної поведінки) втілюються в конкретних соціальних нормах. Система соціальних санкцій позитивного й негативного характеру спрямована на забезпечення належного виконання вимог, пов'язаних із соціальною роллю.

Соціальний стан — це характеристика індивіда, що охоплює його різні риси: професійну належність, матеріальне становище, політичні можливості, демографічні властивості, рівень освіти, національність, місце проживання.

Соціальний статус — це становище людини в суспільстві, що належить їй як представникові великої соціальної групи (професії, класу, національності, статі, віку, релігії). За

походженням соціальний статус підрозділяють на види: природжений, приписуваний і той, що досягається.

Соціально-рольовий конфлікт — це протиріччя або між нормативними структурами соціальних ролей, або між структурними елементами соціальної ролі.

Соціометрія — вивчення структури міжособистісних відносин у малих групах.

Соціум — велика стійка спільність, яка характеризується єдністю умов життєдіяльності людей, загальним місцем проживання і наявністю внаслідок цього загальної культури.

Спільність — сукупність людей, пов'язана схожістю життєвих умов, єдністю цінностей і норм, відносинами організації і усвідомленням соціальної ідентичності (самозарахуванням).

Спорідненість — сукупність соціальних відносин, оснований на кровних зв'язках, шлюбі та спеціальних правових нормах (опікунство, усиновлення тощо).

Спостереження — метод соціологічного дослідження та отримання інформації шляхом прямої і безпосередньої реєстрації подій і умов їх перебігу.

Статус — це соціальний стан, позиція людини в суспільстві. Соціальний стан можна розглядати як узагальнену характеристику, що охоплює професійну, економічну, сімейну належність особистості, її політичні можливості, демографічні властивості (стать, національність, вік).

Статус аскриптивний (приписаний) — природжений, успадкований статус.

Статус досягнутий — значення, що набувається індивідом у суспільстві завдяки його власним зусиллям.

Статус основний — статус, який визначає суспільне становище і значення людини, пов'язані з певними її правами та обов'язками.

Статус, що досягається, — це становище, яке людина отримує завдяки власним зусиллям, вільному вибору або завдяки вдачі чи талану. Статус, що досягається, перебуває під контролем людини й не пов'язаний з фактом її народження.

Стереотип — спрощений, схематизований, звичний канон думки, спосіб сприйняття і поведінки.

Стратифікація — ієрархічна система нерівності, що формує різні верстви (страти) суспільства.

Субкультура — частина загальної культури, система цінностей, традицій, звичаїв, властивих великій соціальній групі.

Суспільство — об'єднання людей, що має закріплену спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, що характеризується усвідомленою соціокультурною ідентичністю (самозарахуванням) її членів.

Теорія — система взаємопов'язаних тверджень, висновків, вихідних положень і гіпотез.

Тест — метод чіткого вимірювання та оцінки окремих якостей індивіда.

Техніка соціологічного дослідження — сукупність організаційних і методичних прийомів і способів збору, обробки та аналізу даних.

Толерантність — терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань.

Тотемізм (від алгонкінського «ототем» — його рід) — це віра в існування родинного зв'язку між групою людей (рід, плем'я) і певним видом тварин, рослин, рідше — з предметом або явищами природи, що називаються тотемами й іменами яких називають родові громади.

Традиції — елементи соціальної і культурної спадщини, що передаються з покоління в покоління і зберігаються в певному співтоваристві, соціальній групі протягом тривалого часу.

Традиція (від лат. *traditio* — передача, переказ) — механізм відтворення, процес передачі з покоління в покоління культурних норм і рис: символів, звичаїв, манер, етикету, мови, законів тощо.

Упередження — судження про групу або її членів відповідно до стереотипних установок.

Урбанізм — стан, при якому досягається велика чисельність, щільність і гетерогенність місцевого населення. Характеристика міської цивілізації.

Фетишизм (фетиш (лат. *fetish* — чарівний)) — поклоніння неживим предметам (фетишам), які наділяють містичними, надприродними властивостями (незвичайний камінь, зуб

тварини, ювелірний виріб), наприклад: зцілення, захист від ворогів, допомога на полюванні тощо.

Форми культури належать до таких сукупностей правил, норм і моделей поведінки людей, які не можна вважати повністю автономними утвореннями; вони не є також складовими частинами якогось цілого.

Фундаменталізм релігійний (лат. – основа) – тенденція або течія, що сформувалася в богослов'ї, яка стверджує непорушність основних, вихідних принципів конкретної релігії, наполягає на їх відродженні та безумовному наслідуванні їх, незалежно від соціально-історичних обставин, що змінюються. Тією чи іншою мірою розповсюджений серед прихильників усіх релігій, які мають багатовікову історію. Часто використовується як релігійне оформлення радикально-консервативних політичних устремлінь, набуваючи войовничості.

Харизма — властивість деяких лідерів вселяти своїм послідовникам віру в їх надлюдські здібності.

Церква — вищий тип релігійної організації (від грецьк. досл. – божий будинок). Це – автономний, суворо централізований інститут, що обслуговують професійні священнослужителі.

Цивілізація — ступінь у розвитку суспільства; рівень соціального і культурного розвитку, який пов'язаний з поділом праці.

Цінності — колективні в суспільстві (спільності) переконання щодо цілей, до яких люди мають прагнути, і основних засобів їх досягнення (термінальні та інструментальні цінності).

Цінності, як базовий елемент духовної культури, – це соціально схвалювані і такі, що поділяються більшістю людей, уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, дружба тощо.

Шлюб — форма соціальних відносин між чоловіком і жінкою, що історично змінюється, за допомогою якої суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя і встановлює їх подружні і родинні права і обов'язки.

